

T.C
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**COVID-19 SÜRECİNİN SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ
ÜZERİNE KÜMELEME ANALİZİ İLE BİR İNCELEME**

HAZIRLAYAN
Mevlüd ALTİN
20807005

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Pınar ÇUHADAR

Mardin 2022

T.C
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**COVID-19 SÜRECİNİN SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ
ÜZERİNE KÜMELEME ANALİZİ İLE BİR İNCELEME**

HAZIRLAYAN
Mevlud ALTIN
20807005

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Pınar ÇUHADAR

Mardin 2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAYI

Enstitümüz İktisat Anabilim Dalı 20807005 numaralı tezli yüksek lisans programı öğrencisi Mevlüd ALTİN'in hazırladığı "Covid-19 Sürecinin Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Kümeleme Analizi ile Bir İnceleme" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 21/12/2023 Çarşamba günü saat 13:00'da yapılmış, tezin onayına oy çokluğu/oybirliğiyle karar verilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Pınar ÇUHADAR	İmza
Üye Doç. Dr. Melike ATAY POLAT	İmza
Üye Doç. Dr. Aslı ÖZPOLAT	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ...../...../20.... tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../20...

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

İmza

Adı SOYADI

Mevlud ALTIN

Tarih

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

COVID-19 Sürecinin Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Kümeleme Analizi ile Bir İnceleme

Mevlûd Altın

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

2022, 127 sayfa.

İnsanlık tarihi boyunca toplumları en çok etkileyen olaylardan bir tanesi de bulaşıcı hastalıklardır. Bu hastalıklar, insan sağlığı kadar ülkelerin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde de önemli tahribatlar yaratmaktadır. Nitekim tarihi deneyimler, pandemilerin devletin yıkılması, hükümetlerin değişmesi gibi siyasi, üretim ve istihdam yapısının bozulması gibi ekonomik, kitlesel göç ve ölümler gibi demografik sonuçlar doğurabildiğini göstermektedir. Yapılan araştırmalar ve geleceğe dönük bilimsel tahminler, geçmişte yaşanan bu tecrübelerin birer döngü niteliğine sahip olduğunu, bugün ve gelecekte de benzer olayların varlığını sürdüreceğini göstermektedir. Fakat bilimsel araştırmalar ve teknolojik buluşların yanı sıra küresel refahın artışı ve yaşam koşullarının iyileşmesi, salgın hastalıklarla daha etkili mücadele edilerek dünya nüfusunda hızlı bir artışın yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim 1900’lü yıllarda 1,5 milyon olarak bilinen dünya nüfusu, 2022 yılında 7 milyarı aşmıştır. Tüm bu bilimsel ilerlemelerle birlikte nüfusta yaşanan artışa rağmen refah ve gelir dağılımının ülkelerin kendi yurttaşları ve diğer ülkeler arasında gösterdiği farklılık, birçok kamu hizmetinin tüm bireylere eşit erişimi önünde engel yaratmaktadır. 21. yüzyılın ilk çeyreğini tamamlamak üzere iken ortaya çıkan ve varlığını hızlı bir şekilde devam ettiren COVID-19 pandemisi yarattığı etkilerle birçok bilim dalında olduğu gibi sosyal bilimlerde de önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. İktisatta bu araştırma alanlarından biridir. Zira pandemi sürecinde küreselleşmenin ciddi bir yara aldığı ve hemen hemen bütün sektörlerin bu salgından etkilendiği, dünya genelinde iflasların arttığı, bu iflasların çoğunlukla hizmet sektöründe geçici ve güvencesiz çalışanları daha da yoksullaştırdığı gözlenmiştir. Bu nedenle küresel ölçekte dünya ekonomisini etkileyen bu virüsün, sosyal yapı üzerinde de etki yaratması kaçınılmaz görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’ye ait istatistiksel göstergelerle COVID-19 pandemisinin sosyoekonomik etkilerini ortaya koymanın yanı sıra yapılan kümeleme analizi ile de Türkiye’nin OECD ülkeleri arasındaki durumunu incelemektir. Bu inceleme esnasında Türkiye’ye ait ekonomik ve sosyal veriler tablolar halinde sunulurken, benzer verilerin diğer ülkelerdeki durumuna da yer verilmiş; böylelikle COVID-19 pandemisinin ekonomik ve sosyal etkilerinin çok boyutlu olarak irdelenmesi de hedeflenmiştir. Çalışma bulgularına göre; pandemisinin olumsuz ekonomik ve sosyal etkilerini bertaraf edebilmek için Türkiye’nin eğitim ve sağlık alanında yeniden sosyal devletin gerektirdiği politikalara yönelmesi ve sosyal politikalara öncelik verilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Pandemi, Sosyoekonomik etki, Kümeleme analizi

ABSTRACT

Master Thesis

An Investigation on Socio-Economic Impacts of the COVID19 Process by Clustering Analysis

Mevlud Altin

Mardin Artuklu University Postgraduate Education Institute

Economics Department

2022, 127 pages

One of the events that most affect societies throughout human history is infectious diseases. These diseases cause significant damage to the economic and social structure of countries as well as human health. As a matter of fact, historical experiences show that pandemics can have political consequences such as the collapse of the state, changes in governments, economic consequences such as the deterioration of the production and employment structure, and demographic consequences such as mass migration and deaths. Researches and scientific predictions for the future show that these past experiences have the nature of a cycle and that similar events will continue to exist today and in the future. However, in addition to scientific research and technological inventions, the increase in global welfare and the improvement of living conditions have caused a rapid increase in the world population by fighting epidemic diseases more effectively. As a matter of fact, the world population, known as 1.5 billion in the 1900s, has exceeded 7 billion in 2022. Despite the increase in population with all these scientific advances, the difference between the welfare and income distribution of countries between their own citizens and other countries creates an obstacle to the equal access of many public services to all individuals. The COVID-19 pandemic, which emerged when the first quarter of the 21st century was about to finish and continues its existence rapidly, has become an important research topic in social sciences as well as in many branches of science. Economics is one of these research areas. Because, it has been observed that globalization has suffered a serious injury during the pandemic process and almost all sectors have been affected by this epidemic, bankruptcies have increased throughout the world, and these bankruptcies have made temporary and precarious workers poorer, mostly in the service sector. For this reason, it is inevitable that this virus, which affects the world economy on a global scale, will also have an impact on the social structure. The aim of this study is to reveal the socioeconomic effects of the COVID-19 pandemic with statistical indicators of Turkey, as well as to examine the situation of Turkey among OECD countries with a cluster analysis. During this review, while the economic and social data of Turkey were presented in tables, the situation of similar data in other countries was also included; Thus, it is aimed to examine the economic and social effects of the COVID-19 pandemic in a multidimensional way. According to the study findings; in order to eliminate the negative economic and social effects of the pandemic, it is of great importance for Turkey to turn to the policies required by the social state in the field of education and health and to give priority to social policies.

Keywords: COVID-19, Pandemic, Socioeconomic impacts, Cluster analysis

ÖN SÖZ

21. yüzyılın ilk çeyreğini etkileyen önemli olaylardan biri kuşkusuz COVID-19 pandemisidir. COVID-19 salgını Çin’de başlamış ve kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına alan bir pandemiye dönüşmüştür. Pandemi ile bir kez daha ekonomik ve sosyal olguları ayrıştırmanın güçlüğü ortaya çıkmıştır. Bu nedenle pandemi, ekonomi alanında yapılan araştırmaların diğer sosyal bilim dalları ile bağ kurma ihtiyacını da pekiştirmiştir. Bu tez çalışmasında COVID-19 sürecinin Türkiye üzerindeki sosyo-ekonomik etkileri kümeleme analizi yardımı ile irdelenmiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında değerli bilgilerini, tecrübesini ve zamanını benden esirgemeyen desteğini ve bana olan güvenini her zaman hissettiren Pınar ÇUHADAR hocama sonsuz teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
1.DÜNYADA KORONAVİRÜS PANDEMİSİ ve TÜRKİYE ÜZERİNE ETKİLERİ	
1.1. Pandemi Sonrası Gelişmiş ve Gelişmekte olan Ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Genel Görünüm.....	6
1.2. COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri	14
1.2.1. Pandemi Öncesi Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu	14
1.2.2. Pandeminin Makroekonomik Göstergeler Üzerine Etkisi.....	17
1.2.2.1.Pandeminin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi.	17
1.2.2.1.1. Tarım Sektörü	20
1.2.2.1.2. Hizmet Sektörü.....	26
1.2.2.1.3. Sanayi Sektörü	30
1.2.2.2. Enflasyon	36
1.2.2.3. İstihdam	41
1.2.2.4. Pandeminin Kamu Maliyesi Üzerine Etkileri.....	50
1.2.2.5. Dış Ticaret	58
1.3. Pandeminin Eğitim ve Sağlık Kanalı ile Sosyal Refaha Etkileri	63
1.3.1. Eğitim	63
1.3.2. Sağlık.....	69
1.4. Pandeminin Sosyal Yapı Üzerine Etkileri	74
1.4.1. Pandeminin Aile Yapısı Üzerine Etkileri.....	74
1.4.2. Pandeminin Sosyal Yapı ve Şiddet Üzerine Etkileri.....	77

2. PANDEMİNİN OECD ÜLKELER ÜZERİNDEKİ SOSYOEKONOMİK ETKİLERİNİN KÜMELEME ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

2.1. Literatür Taraması	83
2.2. Yöntem.....	91
2.3. Veri Seti	93
2.4. Bulgular.....	96
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	107
KAYNAKÇA.....	111
ÖZGEÇMİŞ	128

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1. Dünya Ekonomik Görünümü ve Öngörülere Göre Genel Bakış (%)	9
Tablo 2. Pandemi Öncesi Makro Değişkenler	16
Tablo 3. Dünya Ekonomik Görünümü / GSYH(%)	18
Tablo 4. Dünya Buğday, Arpa ve Mısır Üretiminde Önemli Ülkeler ve Türkiye'nin Üretimdeki Pay(%) (2021)	21
Tablo 5. Türkiye'de 2011-2021 Yılları GSYH'da Zincirlenmiş Hacim Olarak Tarım (%) (2009=100)	22
Tablo 6. Türkiye'nin 2020 Yılında Tarımsal İhracat – İthalat Verileri (Milyon dolar)	23
Tablo 7. 2017-2022 Yıllarında Türkiye'nin Buğday (Durum Buğday Dâhil) İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar).....	23
Tablo 8. 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye'nin Arpa İthalat ve İhracat Miktarları(Ton/dolar)	24
Tablo 9. 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye'nin Mısır İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar).....	24
Tablo 10. 2020 Yılı Turist Sayıları, Kullandıkları Ulaşım Türleri ve Giriş Yaptıkları Sınır Kapıları.....	29
Tablo 11. 2019-2021 Yılları Arası Türkiye'de Turizm Verileri	29
Tablo 12. 2020-2021 Temmuz Ayı Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürünleri Dış Ticareti Oranları (%).....	34
Tablo 13. 2019-2021 Yılı Türkiye'de Enflasyon Oranları (TEFE – TÜFE – ÜFE Oranları %).....	36
Tablo 14. Pandemi Döneminde Ülkelerin İşsizlik Oranları (%).....	41
Tablo 15 . Yıllara Göre Türkiye'de Toplam İşsizlik Sigortası Faaliyetleri	44
Tablo 16. Genel Devlet Net Borcu (Ulusal Para Birimi/Milyar)	52
Tablo 17. 5 Yıllık Kredi Temerrüt Swapları (31 Temmuz 2022)	53
Tablo 18. Türkiye'de Dış Borçlanmanın Kamu-Özel Sektör ve TCMB Arasındaki Dağılımı.....	56
Tablo 19. 2021 Yılı Temmuz Ayı Türkiye'de Dış Ticaret İstatistikleri (%)	60
Tablo 20. 2020-2021 Yıllarında Türkiye'de Sektörlere Göre Dış Ticaret.....	61
Tablo 21. OECD Ülkelerinde 2019 ve 2013 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Pay (GSYH %)	70
Tablo 22. Genel Devlet ve Özel Sektöre Göre Toplam Sağlık Harcamaları (Milyon TL).....	72
Tablo 23. 2020 yılında Türkiye'de Şiddetin Bölgesel Yoğunluğu	80

Tablo 24. 2020 Yılında Türkiye’de Kadın Cinayetlerinin En Çok İşlendiği 10 İl.....	81
Tablo 25. Verilerin Genel Özellikleri.....	95
Tablo 26. Tanısal İstatistikler	96
Tablo 27. Standardize edilmiş veri seti	96
Tablo 28. Yığılma Şedülü.....	97
Tablo 29. Birincil Küme Merkezleri	101
Tablo 30. Tekrarlama Geçmişi ^a	102
Tablo 31. Ülkelerin Küme Üyeliği.....	103
Tablo 32. Son Küme Merkezleri.....	104
Tablo 33. ANOVA Sonuçları	105

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Covid-19 Salgınında Dünya Ekonomik Görünümü	10
Grafik 2. 11 Ülkeye Göre Sağlık Sistemi Performans Sıralaması (2021)	12
Grafik 3. Türkiye’de 2021 Yılıının Aynı Dönemine Göre "İş Hacmimiz Daraldı" Diyen Firmaların Oranı (%).....	19
Grafik 4. Pandemi Öncesi Dünyada En Yüksek Turizm Gelirlerine Sahip On Beş Ülke (Milyar dolar) (2018)	28
Grafik 5. Ülkelerin Küresel İmalat Sanayi Üretiminden Aldıkları Pay (%) (2020).....	31
Grafik 6. 2018-2022 Yılları Arasında İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı (%)	32
Grafik 7. 2017-2022 Yılları Arasında Bazı Sanayi Kollarında Kapasite Kullanım Oranları (%).....	33
Grafik 8. 2021 Yılında IMF’nin Belirlediği Dünyada En Az ve En Çok Enflasyon Oranına Sahip Ülkeler	38
Grafik 9. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının 2016-2021 Yılları Arasında Enflasyon Hedefleri.....	40
Grafik 10. 2018-2020 Yılları Arasında Pandemi Döneminde Ülkelerin İşsizlik Oranları (%).....	43
Grafik 11. 2001-2021 Yılları Arasında Türkiye Asgari Ücretle Çalışan ve Toplam Sigortalı İşçi Sayısının Oranı (%)	44
Grafik 12. Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Asgari Ücret (2021-2022-Euro).....	45
Grafik 13. G20 Ülkelerinde Mayıs 2021 İtibariyle COVID-19 Mali Teşvik Paketlerinin GSYH İçindeki Payı Olarak Değeri (%)	47
Grafik 14. 2021 Yılında Ülkelere Göre Borç Durumu (Borç/GSYH Oranı).....	54
Grafik 15. Türkiye’de Merkezi Yönetim Dış Borç Stoku (Milyon ABD doları).....	55
Grafik 16. 2018-2022 Yılları İçin Türkiye Brüt Dış Borç Stoku Döviz Dağılımı (Milyon ABD doları)	57
Grafik 17. 2021 Yılıının Temmuz Ayında Türkiye’nin Ülkeler(e)den İhracat-İthalat Oranları (%).....	59
Grafik 18. 2021 Yılında Salgınından Dolayı Türkiye’de Sınıf Düzeylerine Göre Okulların Kapalı Kaldığı Hafta Sayıları	66
Grafik 19. Lisans, Yüksel Lisans (YL) ve Doktora Öğrencilere TL ve dolar cinsinden Yıllara Göre Burs ve Kredi Miktarları	68
Grafik 20. 2020-2021 Yılları Arası Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları (dolar).....	71
Grafik 21. Türkiye’nin 2002 – 2021 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Bütçe	73

Grafik 22. 2020 Yılında En Yüksek ve En Düşük Boşanma Oranlarına Sahip Ülkeler	75
Grafik 23. 2010-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Evlenme ve Boşanma Sayıları	75
Grafik 24. Türkiye’de 2019 – 2020 Yılları Arası Aylara Göre Boşanma Sayıları.....	76
Grafik 25. Türkiye’de Kadınların Yıllara Göre Mutluluk Oranları	79
Grafik 26. 2020 – 2008 Yılları Arası Kadın Cinayet Sayıları (2020 Aralık hariç)	80
Grafik 27. Ülkelere Göre Kümelerin Durumu	99
Grafik 28. Ward Yöntemi ile Ağaç Grafiği	100

METİNDE GEÇEN KISALTMALAR

ABD:	:Amerika Birleşik Devletleri
AB:	:Avrupa Birliği
BM:	:Birleşmiş Milletler
CDS:	:Credit Default Swap
FAO:	:Food and Agriculture Organization of United Nations
GSYH:	:Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HMB:	:Hazine ve Maliye Bakanlığı
ILO:	:International Labour Organizations
IMF:	:International Monetary Fund
KİT:	:Kamu İktisadi Teşebbüsü
OECD:	:Organisation for Economic Co-operation and Development
OİB:	:Otomotiv İhracatçılar Birliği
OSD:	:Otomotiv Sanayi Derneği
MEB:	:Milli Eğitim Bakanı
MÜSİAD:	:Müstakil Sanayi ve İşadamları Derneği
RTÜK:	:Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SGK:	:Sosyal Güvenlik Kurumu
STK:	:Sivil Toplum Kuruluşu
TCMB:	:Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEFE:	:Toptan Eşya Fiyat Endeksi
TMO:	:Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB:	:Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TTB:	:Türk Tabipler Birliği
TÜFE:	:Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK:	:Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRMOB:	:Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği
UNDP:	:United Nations Development Programme
UNESCO:	:United Nations Educational, Scientific and Cultural
UNICEF:	:The United Nations International Children's Emergency Fund
ÜFE:	:Üretici Fiyat Endeksi
WTO:	:Dünya Turizm Örgütü
WHO:	:World Health Organization
VAWG:	:Violence Against Women
UN WOMEN:	:United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women

GİRİŞ

İnsanlık, tarih boyunca yaşanan birçok salgının geride bırakıldığı dönemlere şahitlik etmiştir. Tarihi kayıtlar incelendiğinde bu salgın dönemleri süresince çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği görülmektedir. Bilim ve teknoloji alanındaki birçok gelişme (iletişim kanallarının ve yönetimlerinin dijitalleşmesi, yapay zeka, sanal gerçeklik, robotik uygulamalar, 3D organlar vb.), salgınların kısa süreler içerisinde etkilerinin azaltılması ve salgınların sona ermesini sağlamışsa da, kimi zaman salgınların dünya geneline yayılmasının önüne geçilememiştir. İşte bu durum, yani salgının dünya geneline yayılması pandemi olarak nitelenir. Bu bağlamda pandemi "Bir hastalığın veya enfeksiyon etkeninin ülkelerde, kıtalarda, hatta tüm dünya gibi çok geniş bir alanda yayılım göstermesidir" (Sağlık Bakanlığı, 2020). WHO¹ tarafından bir hastalığın pandemi olması için 3 kriterin olması gerektiği belirtilmektedir. Bu kriterler; yeni bir virüsün olması, virüsün insanlara kolayca geçmesi-bulaşması ve insandan insana sürekli ve değişik yollarla bulaşıcı olması gerektiği şeklinde sıralanmaktadır (Şeker, Özer, Tosun, Korkut ve Doğrul, 2020). Pandemi ve salgın kavramını ayırtıran görüşlerde vardır. Bu yaklaşımlara göre pandemi, dünyada birden fazla ülkede veya kıtada, çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara verilen genel isim iken salgın kısa zaman diliminde canlılar arasında çoğalarak yayılan ve hastalıkların bulaşmasına neden olan bir bulaşıcı hastalık anlamına gelmektedir (Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, 2017. s.4-5.).

Bu kavramsal ayrımı bir yana bıraktığımızda farklı dönemlerde ve coğrafyalarda etkili olup demografik, sosyoekonomik vb etkileri itibariyle dünya tarihinde yer edinen birçok vakaya rastlamak mümkündür; dolayısı ile dünya tarihi incelendiğinde, salgınların geçmişinin oldukça geriye gittiği görülmektedir. 1300'lü yıllarda halk arasında kara ölüm olarak da bilinen veba salgını, 1500'lü yıllarda kanamalı ateş, 1900'lü yıllarda kolera, 2000'lerin başlarında SARS, daha sonraki yıllarda (2009-2014) yaygınlaşan domuz gribi, ebola ve kuş gribi gibi salgın hastalıklar, dünya genelinde toplum sağlığının yanı sıra sosyoekonomik yapıyı tehdit etmiştir. Bütün bunlara

---

¹ Dünya Sağlık Örgütü

rağmen bu hastalık ve virüslerin hepsini pandemi olarak değerlendirilmediği bilinmektedir (Koyuncu ve Meçik, 2020, 113)

21. yüzyılda pandemi olarak nitelenen ve neredeyse tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına alan vaka COVID-19 pandemisidir. COVID-19'un dünyada ilk olarak 29 Aralık 2019'da Çin'in Hubey eyaletinde Wuhan kentinde kaynağı tam olarak bilinmeyen bulaşıcı bir solunum yolu hastalığı olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. 31 Aralık 2019 tarihinde Wuhan Sağlık Komisyonu, Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Sağlık Komisyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezi yeni bir salgının varlığını dünyaya duyurmuştur. 8 Ocak 2020 tarihinde bu yeni salgının sorumlusu olarak yeni bir Korona virüsün varlığı Çin Halk Cumhuriyeti Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezi tarafından resmi olarak ilan edilmiştir (Katıman, 2020). Konunun WHO gündemine taşınmasıyla birlikte dünya bu hastalıktan haberdar olmuştur. Korona virüsün daha çok hayvanlardan kaynaklı olduğu bilinmekle birlikte virüs mutasyona uğrayıp solunum ve temas yoluyla bulaşan bir hastalık olarak hızla dünyaya yayılmıştır.

Geçmiş tecrübeler de (kara veba, domuz gribi vb.) incelediğinde, COVID-19 pandemisinin ülke ekonomilerinin yanı sıra sosyal yapıda da önemli değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına neden olacağını öngörülmüştür. Bu durum sosyal politika alanı ile birlikte sosyal hizmetler, belediyeler ve siyasal yapı içinde birçok unsuru da tartışmaların bir paçası haline getirmektedir. Fakat bu tartışmalar yeni olmayıp Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sürecine kadar uzanmakta; sosyal politika alanının kapsamı ve sorumlu aktörlerin kimler olacağı uzun yıllardır tartışılmaktadır. Nitekim 1980 öncesi görece olarak daha dengeli olan emek sermaye ilişkisini kamu harcamalarının sosyal politika alanını kapsamaları ile de ilişkilendirmek mümkün görünmektedir. Fakat 1980 sonrası serbest piyasa ekonomisinin tüm kurallarının hayata geçirilmesi, kamu harcamalarının daraltılması ile birlikte hızla artan nüfusun temel sosyal ihtiyaçlarına yanıt verilmemesi yoksullaşma ve gelir dağılımı adaletsizliğini de beraberinde getirmiştir. Değişen üretim yapısı ile hizmetler sektörünün toplam üretim içindeki payının artması kalıcı, güvenceli işlerin azalması sorununu da doğurmuştur. Uzun dönemli işlerin azalmasıyla, ekonomik krizler ve toplumun geniş bir kesimi için sosyal harcamaların yetersiz kalması, sosyal riskleri de arttırmıştır. Geçmişten gelen

güvencesiz çalışma sorununun toplumda yarattığı olumsuz etkiler pandemi ile daha açık görünür olmuştur (Özdemir ve Eser, 2020).

COVID-19 salgınının pandemiye dönüşme süreci dikkatle incelendiğinde görülmektedir ki birçok ülkenin sağlık sistemi uluslararası bir sağlık krizinde işlevsiz kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında mali gerekçelerle kapsayıcılığı sınırlanan sağlık ve sosyal politika harcamalarının ekonomik darboğazlarla birlikte sürdürülebilir nitelikte çözümler ortaya koyamaması yatmaktadır. Nitekim pandemi kapsayıcı sağlık politikalarına duyulan ihtiyacın yalnız "gelişmekte olan ülke" sorunu olmadığı; gelişmiş ülkelerinde sağlık politikalarının sosyal refah bakımından önemini yeniden gözden geçirmesi gerektiğine dair sorgulamalar pandeminin en önemli kazanımlarından biri olarak görülmelidir (Çuhadar, 2021; 91-99).

COVID-19 pandemisinin Türkiye üzerindeki etkileri incelendiğinde pandeminin diğer ülkeler üzerinde yarattığı etkilerle Türkiye'deki deneyimin paralellik gösterdiği ve sürecin emek piyasalarında büyük sorunlara yol açtığı dikkat çekmektedir. Nitekim belirli sektörlerde çalışan ve hali hazırda daha az korunaklı olan gruplar için pandeminin oldukça yıkıcı sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Altı çizilen daha az korunaklı grupların başında kayıt dışı çalışanlar gelmektedir. OECD² (2021), IMF³ (2022) ve ILO⁴ (2020) gibi uluslararası kuruluşların hazırladığı raporlar, genç olmak, düşük eğitim almış olmak, kayıt dışı ve küçük işletmelerde çalışıyor olmak gibi özelliklerin yasal ve fiili düzenlemeler sonucu faaliyetleri kısıtlanan sektörlerde istihdam edilmenin yanı sıra işsizlik ve ücret kaybı gibi sonuçlara yol açtığını göstermektedir. Diğer bulgularda salgının yol açtığı üretim ve talep şoklarının, gelir eşitsizliği ve gelir yoksulluğu hali hazırda çalışma hayatında yüksek risklerle karşı karşıya olan emekçi gruplarının risklerinin arttığı, yoksul havuzuna yeni yoksulların eklendiği yönündedir. Bu bakımdan ücret adaletsizliği ve geçim sıkıntıları yüzünden baş gösterebilecek sosyal sorunları önlemek için var olan sosyal yardımların artırılması gerektiği görüşü çoğunlukla ilgili alan yazınında dile getirilmektedir. Ayrıca salgından daha şiddetli biçimde yara alan iş kollarında çalışanlara ve bireysel olarak daha

---

² Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

³ Uluslararası Para Fonu

⁴ Dünya Çalışma Örgütü

korunaksız gruplara yönelik yardımların yapılması da eşitsizliklerin ve yoksulluğun kontrol altında tutulabilmesi bakımından önemli olduğu da tespit edilmektedir (Duman, 2020).

Güngörer (2020), daha geniş kapsamlı bir araştırma yaparak salgının ekonomi ve çalışma hayatına en büyük etkisinin işsizlik ve geçim sıkıntısı olduğunu tespit etmiştir. Buna göre Güngörer (2020), pandemi sürecinde insan hareketliliğini azaltmak üzere alınan tedbirlerle virüsün yayılma hızı düşürülmeye çalışılmasının orta ve küçük boy işletmelerin iflası, sosyal güvencesi ve sabit bir geliri olmayan, günübirlik işlerde çalışan insanların ailelerinin geçimini sağlayamaması gibi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldığını belirtmektedir. Benzer şekilde ülkeler arası seyahatlerin kısıtlanması ve ulaşımın belli aralıklarla yapılması başta turizm sektörü olmak üzere birçok sektörde (inşaat, sağlık, tarım vb.) istihdam kaybına neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı COVID-19 pandemisinin Türkiye üzerinde yarattığı etkileri ekonomik ve sosyal göstergeler ışığında irdelemek; Türkiye'nin pandemi sürecinde ortaya çıkan verilerini ampirik olarak analiz ederek uygulanan politikaların etkisi konusunda da bir değerlendirmede bulunmaktır. Çalışmanın literatüre temel katkısı pandemi sürecinin ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyal etkilerinin de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırmalı olarak ortaya konması ve kümeleme analizi ile bu durumun desteklenmesidir. Literatür incelendiğinde konu üzerine yapılan kümeleme analizi çalışmalarının çoğunlukla sosyal göstergelere yer vermediği görülmektedir. Çalışmanın temel kısıtı ise pandeminin dinamik yapısı nedeni ile verilerin sürekli olarak değişim göstermesidir.

COVID-19 virüsünün küresel boyuta bir halk sağlığı sorununa dönüşmesiyle ülkeler virüsün yayılmasını ve bulaşma riskini en aza indirmek için çeşitli önlemler almışlardır. Pandeminin toplum sağlığı üzerindeki yıkıcı etkisini azaltmak amacı ile alınan birçok önlem sosyoekonomik birçok alana yayılan sonuçlar doğurmuştur. Nitekim COVID-19'u kronolojik olarak dikkate aldığımızda ilk olarak sağlık sektöründe ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuş; pandeminin ilerleyen dönemlerde yarattığı etkiler, başta ekonomi olmak üzere diğer sosyal alanlara doğru yayılmıştır. Yapılan literatür incelemesi, pandeminin sosyoekonomik etkilerini diğer ülke verilerini de dikkate alarak inceleyen geniş kapsamlı bir çalışmanın önemli bir

katkı olacağı sonucunu göstermiştir. Ayrıca çalışma kapsamında COVID-19'un Türkiye üzerindeki ekonomik ve sosyal etkileri incelenirken uluslararası karşılaştırmalara yer verilmesinin Türkiye'nin sosyoekonomik verilerinin durumunu daha anlaşılır kılacağı da düşünülmüştür. Bu çerçevede çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde COVID-19'un Türkiye'deki ekonomik ve sosyal etkilerine değinilmiş, bu etkilerin farklı ülkelerdeki verilerle karşılaştırılması da yapılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde çalışma bulgularını ampirik bir temele oturtabilmek ve Türkiye'nin pandemi sürecinde ekonomik ve sosyal göstergelerdeki durumunu incelemek amacı ile OECD ülkeleri dikkate alınarak kümeleme analizi yapılmıştır. Sonuç bölümünde yapılan incelmelerden elde edilen bulgularla birlikte uygulanan politikaların değerlendirilmesi yapılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYADA KORONAVİRÜS PANDEMİSİ ve TÜRKİYE ÜZERİNE ETKİLERİ

1.1. Pandemi Sonrası Gelişmiş ve Gelişmekte olan Ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Genel Görünüm

COVID-19'un WHO tarafından pandemi olarak ilan edilmesiyle birlikte küresel önlemlere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda insan hareketliliğini azaltarak virüsün yayılmasını engellemek amacı ile karantina uygulanması, eğitime ara verilmesi ve uzaktan eğitime geçilmesi, birçok iş yerinin kapanması, uzaktan çalışma uygulamalarının başlatılması, tiyatro, sinema ve konser gibi toplu etkinliklerin iptali, sosyal mesafe kurallarının hayata geçirilmesi, maske kullanımı ve el hijyeni vb. uygulamaların zorunlu hale getirilmesi, ülke içi ve ülkeler arası seyahat kısıtlamaları gibi birey ve toplum yaşamını çok boyutlu olarak etkileyen birçok önleme başvurulmuştur. Nitekim pandemi süresince birçok ülkenin başvurduğu karantina uygulamalarının, aile ve toplum hayatında başta şiddet olmak üzere birçok travma kaynağını beslediği, toplumda yarattığı gelir kaybı ve yoksullaşma ile talep ve arz şoklarına neden olduğu, gıda güvenliğini tehdit ettiği, sağlık sistemlerinin kapsayıcılığı konusundaki tartışmaları yeniden gündeme taşıdığı görülmektedir. Sağlık alanındaki tedbirleri sosyal yardımlarla birlikte yürüten iyi ülke örneklerinin yanı sıra pandemi ile birlikte ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalan birçok ülke örneği de olmuştur (Çuhadar, 2021).

Fernandes (2020), gelişmiş ülkelerdeki ekonomik kayıplar konusunda bir dizi somut sonuç ortaya koymuştur. Nitekim Fernandes (2020), COVID-19 pandemisiyle beraber ortaya çıkan krizin, sadece sağlık alanında değil; ekonomik ve sosyal alanda etkisini hissettirdiğinin altını çizmiştir. Ülkelerin pandemi kaynaklı olarak ekonomik ve sosyal alanlarda nasıl etkilediği incelendiğinde, sanayileşmiş gelişmiş ülkelerde birçok büyük üreticinin üretim süreçlerini askıya aldığı görülmüştür. Nitekim Volkswagen ve Ferrari gibi dünyaca ünlü araba markaları ve otomobil üreticileri bu örneklerden birkaçıdır. İtalya da GSYH'sının dörtte birini oluşturan ulaşım, eğlence, oteller, perakende ve restoranlar kapatılmış ya da kısıtlı kullanım alanları oluşturulmuştur.

Paris, Madrid, Venedik ve Roma gibi dünyanın birçok yerinden turist ağırlayan şehirler, pandemi sürecinde turizme kapatılmıştır. Bu durum turizm gelirlerini kaybeden ülkelerin milyarlarca dolar kayıp yaşanmasına neden olmuştur. Birçok havayolu şirketinin Airbus A380 filolarını yere indirmesi ve uçuşlarını iptal etmesi, çalışanlarını ücretsiz izne göndermesi ile birlikte işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır. Airbus, Fransa ve İspanya'da üretimini askıya almıştır. İtalyan tersanesi Fincantieri, çalışanlarından yıllık tatil zamanlarını kullanmalarını istemiş; Çin'den gelen gemiler durdurulduğu için Los Angeles Limanı'nda 145 sürücü işten çıkarılmıştır. Norveç Hava Yolları uçuşlarının %85'ini durdurduğu için çalışanlarının %90'ını işten çıkarmıştır. Alman turizm devi olarak tanımlanan TUI, devlet yardımı talebinde bulunmuştur. MGM, ABD'deki bütün kumarhane tesislerini kapatmıştır. Bunların yanı sıra pandemi sürecinde ticaret fuarları ve etkinlikleri iptal edilmiştir. ABD'de iş kayıpları eşi görülmemiş bir düzeye ulaşmış, istihdam daralmıştır. Pandemi sürecinde birçok ülkede halka açık toplantılar, spor-kültürel etkinlikler ve gemi turları iptal edilmiştir. Nitekim 2020 yılında yapılması beklenen Euro 2020 ve Tokyo Olimpiyatları 2021 yılına ertelenmiş; basketbol ve futbol ligleri, Formula 1 gibi spor etkinliklerinin bir sonraki duyuruya kadar askıya alınmıştır. Kanada'daki Cineplex Inc., 165 sinema salonlarının tamamını kapatmasıyla ortaya çıkan işsizlik ve milyonlarca dolar kayıp ilan etmiştir. ABD'de şimdiye kadar 10 milyondan fazla kişi pandemi sürecinde işsiz kalmıştır. McDonald's ABD'deki oturma alanlarının kapatılması, medya grupları, TV ağları, Facebook ve Amazon üzerindeki reklam gelirlerindeki ani düşüşte konuya ilişkin diğer örneklerdir. Lüks eşya şirketlerinden olan Gucci ve Hermes, tüm üretim tesislerini kapatmıştır. İsviçreli saat üreticileri parça tedarikinde aksamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bütün bu tabloya baktığımızda pandemi ile birlikte birçok gelişmiş ülkede üretim ve istihdam yapısının pandemiden büyük oranda olumsuz etkilendiği görülmektedir.

Gelişmekte olan birçok ülke de pandemi öncesi ekonomik performansını henüz yakalayamamış görünmekte; Doğu Asya ve Güney Asya'da birçok ülkenin üretim düzeyi halen pandemi öncesine kıyasla düşük seviyede devam etmektedir. Latin Amerika, Karayipler ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke enflasyon baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ülkelerde işgücü piyasası halen

pandemi öncesi istihdam seviyesine de ulaşamamıştır. Pandeminin getirdiği aşırı yoksullaşma geliştirmekte olan ülkeler için bir hedef olarak belirlenen Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmayı daha da güçleştirmektedir. Pandemi sonrası dönem için başta kadınların istihdama katılması ve eğitim alanı olmak üzere birçok alanda eşitsizliklerin derinleşeceği öngörülmektedir. Virüsün halen yayılma göstermesi, geliştirmekte olan ülke ekonomileri için halen belirsizlik ve riskleri beraberinde getirmektedir. Bu risklerin doğmasında geliştirmekte olan ülkelerin sağlık hizmetlerinin sunumunda yaşadığı sorunların önemi vurgulanmaktadır. Bu ülkelerde pandemi sürecinde artan dış borçlanma ile birlikte borçların çevrilmesi de oldukça güçleşmiş, mali disiplin sağlamak amacı ile eğitim ve kamu yatırımları gibi kalkınma için zorunlu olan harcamalardan kısıntılara gidilmiştir. Bu ülkelerde faiz oranlarında yaşanan hızlı artış, kamu maliyesi üzerindeki diğer bir baskı unsuru olarak dikkat çekmektedir (TİSK, 2022).

Dünya Bankası, COVID 19 pandemisi verileri incelendiğinde 2021 yılında yoksul sayısında 163 milyon artış olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Güney Asya, Sahra Altı Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki yoksulluk, pandemi ile birlikte derinleşmiş görünmektedir. Pandemi, yoksulluk tanımını yapabilirliklerden yoksun olmanın ötesine düşürmüştür. Birleşmiş Milletler yoksullukla mücadele programlarının başarı şansını azaltmıştır. Pandemi, iç ve dış çatışmaların yanı sıra iklim krizi ile derinleşen açlık sorununu 2022 yılında daha gözle görünür hale getirmiş; 2022 yılında açlıkla karşı karşıya kalan insan sayısının 828 milyon arttığı saptanmıştır (Sbeity, 2022).

Tablo 1. Dünya Ekonomik Görünümü ve Öngörülere Göre Genel Bakış (%)

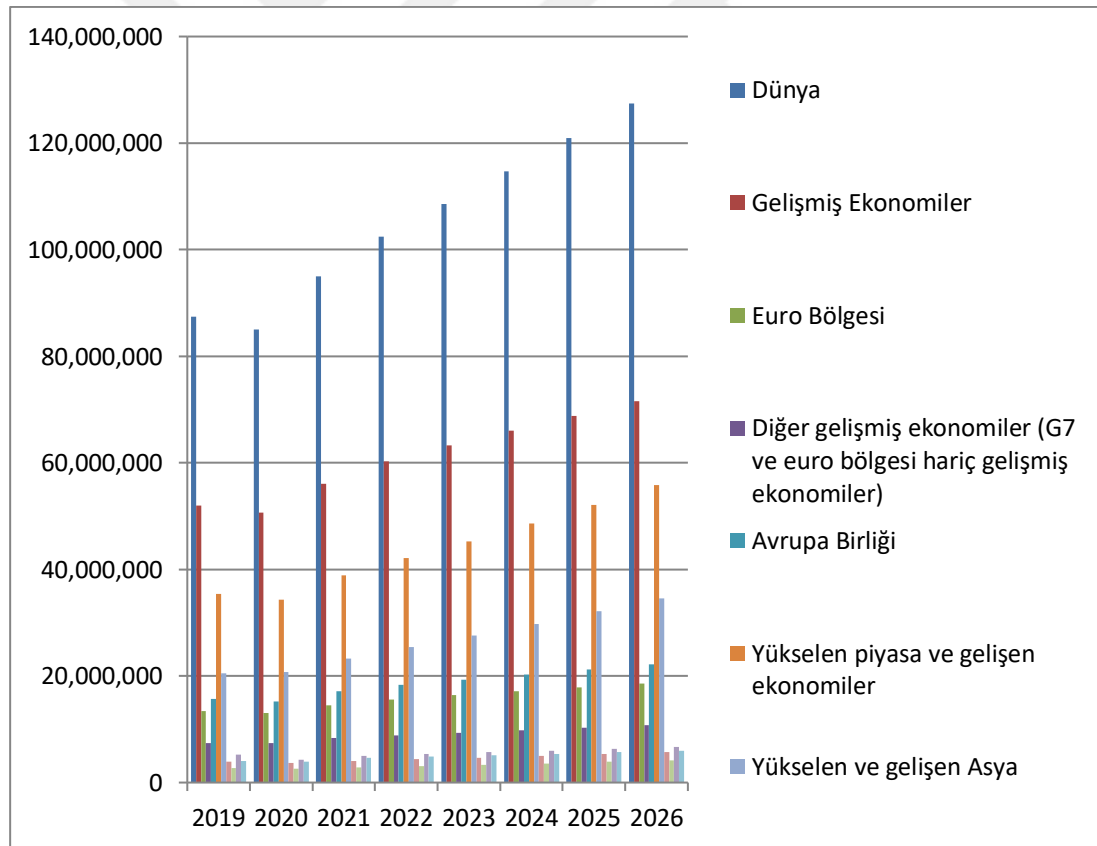
	2020	2021	2022	2023
Dünya Ortalaması	-3,1	6,1	3,2	2,9
Gelişmiş Ekonomiler	-4,5	5,2	2,5	1,4
ABD	-3,4	5,7	2,3	1
Euro Bölgesi	-6,3	5,4	2,6	1,2
Almanya	-4,6	2,9	1,2	0,8
Fransa	-7,9	6,8	2,3	1
İtalya	-9	6,6	3	0,7
İspanya	-10,8	5,1	4	2
Japonya	-4,5	1,7	1,7	1,7
Birleşik Krallık	-9,3	7,4	3,2	0,5
Kanada	-5,2	4,5	3,4	1,8
Diğer Gelişmiş Ekonomiler	-1,8	5,1	2,9	2,7
Yükselen Pazar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	-2	6,8	3,6	3,9
Yükselen ve Gelişmekte Olan Asya	-0,8	7,3	4,6	5
Çin	2,2	8,1	3,3	4,6
Hindistan	-6,6	8,7	7,4	6,1
ASEAN-5	-3,4	3,4	5,3	5,1
Yükselen ve Gelişmekte Olan Avrupa	-1,8	6,7	-1,4	0,9
Rusya	-2,7	4,7	-6	-3,5
Latin Amerika ve Karayip’ler	-6,9	6,9	3	2
Brezilya	-3,9	4,6	1,7	1,1
Meksika	-8,1	4,8	2,4	1,2
Orta Doğu ve Orta Asya	-2,9	5,8	4,8	3,5
Suudi Arabistan	-4,1	3,2	7,6	3,7
Sahra Altı - Afrika	-1,6	4,6	3,8	4
Nijerya	-1,8	3,6	3,4	3,2
Güney Afrika	-6,3	4,9	2,3	1,4
Yükselen Pazar ve Orta Gelirli Ekonomiler	-3,4	7	3,5	3,8
Düşük Gelirli Gelişmekte Olan Ülkeler	-5,8	4,5	5	5,2

Kaynak: IMF, 2020-2023 yılları arası veriler yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1, dünya ekonomik görünümü ve öngörülerini hakkında bilgiler vermektedir. Tabloyu incelediğimizde 2019 yılının son çeyreğinde ortaya çıkıp Dünya'ya hızla yayılan COVID-19 virüsü ülkelerin birçoğunda ekonomik gerilemelere ve duraklamalara neden olmuştur. 2020 yılında Çin dışında tabloda yer alan ülkelerin hepsinde ekonomik büyümelerinde gerilemelerin olduğu görülmektedir. En büyük gerileme %-10,8 ile İspanya da olmuştur. COVID-19 salgınının etkisi azaldığından diğer yıllara geçildiğinde ülkelerin hepsinde ekonomik bir iyileşmenin olduğu görülmektedir. 2022 yılında Ukrayna – Rusya savaşı nedeniyle Rusya ekonomisinde düşüşlere neden olmuş ve bu savaş pandemi etkisinin tam atlatılmamasıyla birleşince ekonomik büyüme oranlarında düşüşlerin yaşanacağı öngörülmektedir.

Grafik 1. Covid-19 Salgınında Dünya Ekonomik Görünümü

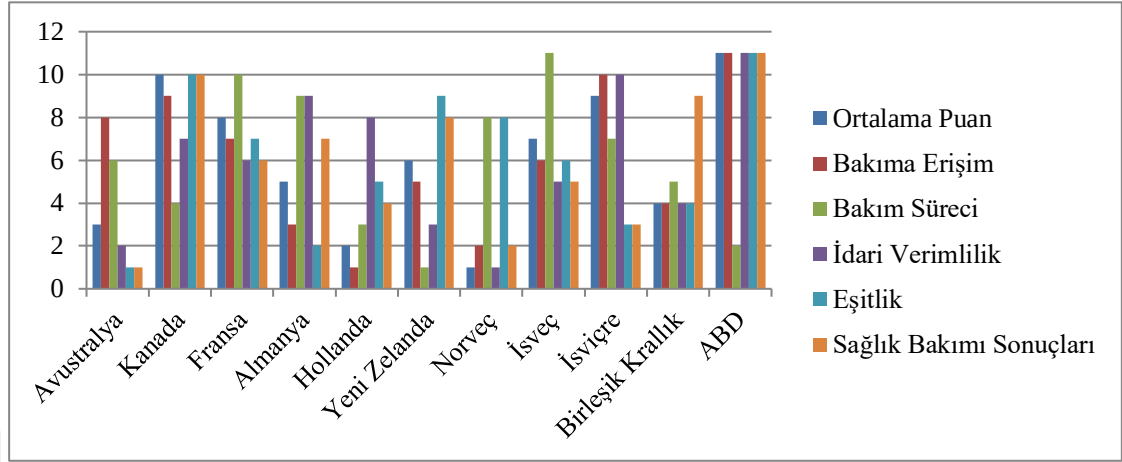

Kaynak: IMF, 2019-2026 yılları arası verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 1 incelediğimizde COVID-19 pandemisi sürecinde 2019 yılından 2020 yılına geçildiğinde birçok ekonomide daralmaların yaşandığı görülmektedir. Grafiğe göre 2021 yılına geçildiğinde ülkelerin ekonomik görünümünde bir iyileşme olduğu izlenmektedir. Fakat TİSK (2022)'e göre, küresel ekonomi pandemi sonrası dönemde halen pandemi öncesi büyüme beklentilerinin altında bir görünüm sergilemekte ve pandemi sonrası süreçte ülkeler arasındaki toparlanma büyük farklılık göstermektedir.

Günümüz dünyasındaki ülkeler, insanların sağlıklı kalması, hasta tedavilerin sağlanması ve sağlık alanında yapılan harcamaları kontrol etmek için mali amaçlarla çeşitli sağlık sistemlerini geliştirmişlerdir. Bu sistemlerin temel yapılarını ise sağlık hizmetlerinin kaynaklarını, bu kaynakların nasıl yönetildiği organizasyonunu, sunumu ve finansmanını oluşturmaktadır (Culyer ve Newhouse, 2000:13-19). Ülkelerin giderek daha da karmaşık hale gelen hukuksal, finansal ve politik yönetim sistemi içinde en doğru şekilde sağlık hizmetlerinin sunulması için çeşitli sağlık modelleri geliştirilmiştir. Bu modeller; Beveridge modeli (kullanan ülkeler: Birleşik Krallık, İspanya, Yeni Zelanda, İskandinav ülkeleri), Bismarck modeli (kullanan ülkeler: Almaya, Fransa, Hollanda, Belçika, Japonya, İsviçre vb.), ulusal sağlık sigortası modeli (Kanada, Güney Kore, Tayvan vb.) ve cepten ödeme (Çin, Hindistan, Afrika ülkeleri, bazı Güney Amerika ülkeleri) modelidir. Bu modelleri birbirinden ayıran farklar, sağlık bakımı sağlayıcıları, sağlık hizmetinin nasıl ödendiği ve sağlık sigortasını sağlayan/alan arasında finansal bakımdan birbirinden nasıl ayrıştığı gibi unsurlardır (Tatar, 2011:110-111). Tüm farklılıklarına rağmen ülkelerin COVID-19 pandemisi süresince ortaklaştığı nokta, pandeminin tüm ülkelerin sağlık hizmetlerinde ve halk sağlığı sistemleri üzerinde benzeri görülmemiş bir stres testi uyguladığıdır (Schneider ve ark., 2021).

Grafik 2. 11 Ülkeye Göre Sağlık Sistemi Performans Sıralaması (2021)

Kaynak: The Commonwealth Fund, 2021 verileri yazar tarafından düzenlenmiştir.

Grafik 2’yi incelediğimizde gelişmiş 11 ülkenin sağlıkta performans alanlarını ve bileşen ölçüleri hakkında bilgiler vermektedir. Genel olarak grafiği incelediğimizde en iyi performans gösteren ülkeler Norveç, Hollanda ve Avustralya olmaktadır. Sonraki ve birbirine çok benzer performans gösteren ülkeler İngiltere, Almanya ve Yeni Zelanda olmaktadır. Bakım sürecinde ikinci sırada olan ABD diğer bütün alanlarda gösterdiği performansta İsviçre ve Kanada’nın altında ve en son sırada yerini almıştır.

COVID-19’un WHO tarafından pandemi olarak ilan edilmesiyle ve bu hastalığın bulaşma riskinin yüksek olmasıyla bütün dünya da sağlık hizmetlerinin sunumunda değişikliklere neden olmuş ve sağlık yetkililerin acil durumlar dışında hastane başvurularının azaltılması gerektiği çağrısı yapılmıştır. Virüsün hızlı yayılmasını önlemek için kısıtlamalar uygulanmış, COVID-19’un belirsizliğiyle yaşanan korkular, sağlık çalışanların enfekte hastaların takibi, tedavi ve bakıma yönlendirilmeleri, kişisel koruyucu ekipman eksiklikleri ve pandemi sürecinin getirdiği finansman zorluklar nedeniyle kişilerin sağlık hizmetlerine erişim olanaklarında ciddi düşüşler olmuştur. Enfekte hastalara müdahale edilmek için yataklı servisler ve ameliyathaneler yoğun bakıma dönüştüğünden akut veya kronik hastalıkların tanı ve tedavilerinde gecikmeler olmuştur. COVID-19 salgını zaten kırılgan bir yapıya sahip olan düşük orta gelirli kişilerin sağlık hizmetlerine ulaşmasını derinden etkilemiştir. Bu kişilerin zaten sağlığa ayırdıkları bütçe, toplam gelirleri içinde düşük paya sahip olduğundan COVID-19 salgınıyla beraber bu oranda daha da düşüşler olmuştur. Ayrıca bu kişiler hastanelerde

veya toplu taşıma araçlarında enfekte olma korkuları, ulaşımda yaşanan hizmet kesintileri, kapanmalar nedeniyle birinci basamak sağlık hizmetlerine ulaşmakta zorlanmalarının yanı sıra pandeminin getirdiği ekonomik zorluklar nedeni ile de sağlık hizmetlerine erişememişlerdir (Aksözlü ve Şahin, 2021: 149-150).

Korona virüs pandemisi süresince sağlık sistemlerini ekonomik ve sosyal adalet bakımından etkileyen bir diğer konuda aşırı erişim sorunu olarak tespit edilmektedir. Dünya genelinde zengin ülkeler aşı üreticilerinden ihtiyaçlarından fazlasını alıp stokladıkları için bir aşı adaletsizliği ortaya çıkmış ve yoksul ülkelerin korona virüs aşlarına erişimi kısıtlanıp engellenmiştir. Ülkeler arasında aşı ihracatına yönelik yapılan ikili anlaşmalar, ihracat yasakları ve aşı üzerinde yapılan spekülasyonlar, yoksul ülkelere aşların gönderilmesini zorlaştırmış; ortaya bir arz-talep dengesizliği çıkmıştır. Pandeminin ilk yıllarında üretilen aşların %76'sı on ülkenin aldığı görülmektedir. Yapılan aşı stokçuluğu ile yoksul ülkelerin 2024 yılına kadar korona virüs aşısına ulaşamama ihtimali söz konusu olabilmektedir. Aşı stokçuluğu yapan ülkelere örnek verecek olursak; Kanada toplam nüfusunun beş katı, İngiltere toplam nüfusunun iki katı aşı siparişi verip aşı stokçuluğu yaptıkları iddia edilmektedir. Bunun yanında AB'de ortalama nüfus 450 milyona yakın olmasına rağmen sipariş edilen korona virüs aşısı 2,6 milyar doz olmuştur. AB ülkelerin aşılama vatandaşlarına öncelik verdiği için Birlik içinde aşı ihracatı konusunda sorunlar meydana gelmektedir (Alkanat, 2021).

Aşıya erişim yalnız bir sağlık sorunu olarak görülmenin ötesinde üretim ve istihdam yapısının iyileştirilmesi nedeni ile ekonomik sonuçları da olan bir durumdur. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler bakımından aşırı erişimde yaşanan zorluklar ekonomik zorlukları da pekiştirmektedir.

Türkiye'de ülkeleri birbirine bağlayan küresel yapı içinde COVID-19 pandemisinin sağlık alanı ile başlayıp ekonomik ve sosyal birçok etki yarattığı ülkelerden biridir. Türkiye gelişmiş sağlık sistemine rağmen pandemi sürecinde ve sonrasında ekonomik ve sosyal alanda birçok sorun alanı ile karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına ve yeni yasaya göre sağlık hizmetleri, kamu malı ve devletin sağlık görevlerinden olup, Sağlık Bakanlığınca yerine getirilmektedir. (Pekten, 2006:126). Türkiye'de sağlık sisteminin kapsayıcılığına rağmen küresel

ekonominin ülke ekonomilerini birbirine bağımlı hale getiren yapısı, alınan tüm önlemlere rağmen Türkiye ekonomisini de durgunluk ile karşı karşıya bırakmıştır. Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de pandeminin yalnız ekonomik göstergeler değil, sosyal göstergeler itibariyle de uzun dönemli etkiler yarattığı düşünülmektedir (TİSK, 2022). Bu bağlamda bir sonraki başlıkta pandeminin Türkiye ekonomisi ve sosyal göstergeleri üzerinde yarattığı olumsuz etkiler yine diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak sunulacaktır.

1.2. COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri

Bu bölümde Türkiye’ye ait ekonomik ve sosyal göstergeler diğer ülkelerle kıyaslamalı olarak irdelenecektir. Böylelikle pandemi sürecinin yalnız ülkemiz üzerindeki etkisi, küresel ekonomik yapı içerisinde bütünlüklü olarak değerlendirilmiş olacaktır. Bu kapsamda öncelikli olarak makro iktisadi temel göstergeler değerlendirilirken daha sonra sosyal göstergelerde detaylı bir şekilde irdelenecektir.

1.2.1. Pandemi Öncesi Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu

Türkiye ekonomisi yaklaşık son 10 yıldır ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkları da bulunan "Kırılgan Beşli" ülkeler arasında yer almaktadır. Bu ülkeler genellikle dış sermayeye bağımlı, yüksek enflasyon, yüksek cari açık gibi niteliklerle birlikte krize yatkın ekonomiler olarak görülmektedir (Kamacı, 2019).

Ekonomik krizler; "herhangi bir mal, hizmet, üretim alanında veya döviz piyasalarında çalkantıların yaşanması sonucu fiyatlarda ve miktarlarda yaşanacak ciddi değişim ve dalgalanmaların global boyutlara ulaşması" olarak tanımlanmaktadır (Kibritçioğlu, 2001). Diğer bir ekonomik kriz tanımı ise "ekonomide aniden ve ön görülmeyen bir şekilde ortaya çıkan olayların makro olarak ülke ekonomisini mikro olarak firma ve işletme ekonomilerini ciddi anlamlarda sarsacak sonuçlar doğurması" şeklindedir. Türkiye Cumhuriyeti 1929 Buhranı’ndan bu yana yerel ve küresel kaynaklı birçok kriz ile karşı karşıya kalmıştır (Aktan ve Şen, 2001).

Yakın tarih incelendiğinde Türkiye’nin 1970’li yıllarda peş peşe ekonomik krizlere uğradığını saptamak mümkündür. Nitekim 1977 yılında %43,8 olan enflasyon oranı 1979 yılında %71,1 oranına yükselmiş; imalat sanayisinde kapasite kullanım

oranlarının düşmesi ile ekonomik durgunluk yaşanmaya başlanmıştır. Yaşanan ekonomik krizin etkisinin azaltılması için uygulanan istikrar programları, ekonomi ve makro değişkenlere tam uygulanmadan ve etkileri görülmeden 1980 yılında yeni bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. 1980 krizi sonrası uygulanan 24 Ocak kararları 1990 yılına kadar devam etmiş alınan kararlar hayata tam geçirilmeden 1994 yılında yeni bir kriz daha ortaya çıkmıştır. Bu krizin etkilerini azaltmak için 5 Nisan kararları (istikrar kararları) uygulamaya konulmuştur. 5 Nisan istikrar kararlarından sonra 9 Aralık 1999 İstikrar tedbirleri adı altında tekrar bir uygulama kararları alınmış ancak Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ortaya çıkmıştır. 2000 ve 2001 krizleri sonucunda günümüzde halen yürürlükte olan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulanmaya konulmuştur (Kuran, 2006).

24 Ocak kararları daha çok neo-liberal bir ekonomi politikasının, ihracata dönük büyümeyi ve ticari serbestleşmenin benimsendiği kararlardır. Ancak finansal derinliğin güçlü olmayışından, politik/ekonomik belirsizliklerin yoğun olması hassas olan Türkiye ekonomisini daha da hassaslaştırıp kırılganlığını artırmıştır. 1990 ve 2001 yıllarında Türkiye ekonomisinin maruz kaldığı finansal krizlerin altında yatan sebeplerden bazıları; enflasyon ve faiz oranlarının yüksek olması, cari işlem açığı, kırılgan bir finans piyasasının olması, kamu borçlarının yüksek olması, bankacılık sektöründe yüklü miktarlarda pozisyon açıklarının olmasıdır. Bankacılık sektörünün bu krizlerden fazlasıyla etkilenmesinin nedenlerinden bazıları; yüksek enflasyon ve kamu borçları nedeniyle bankacılık sektörü asli fonksiyonlarını yerine getirmek yerine kamu sektörünü fonlaması, denetleme mekanizmanın yetersiz olması bu sektörü finansal açıdan kırılgan hale getirmiştir (Aksoy, 2010).

Türkiye ekonomisinin 2000-2019 dönemi ele alındığında ekonomik daralma ve genişlemelerin yer aldığı alt dönemlerin olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisi 2000, 2001 yıllarında ekonomik kriz yaşamış ve negatif büyüme sergilemiştir. Takip eden dönemlerde uygulamaya konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001) ve Acil Eylem Planı (2002) ile kamu sektöründe disiplin sağlanmış, enflasyon hedeflemesine geçmiş, büyüme ve istihdam rakamlarında istikrar sağlanmıştır. 2007 küresel ekonomik krizi Türkiye ekonomisini de etkilemiş, takip eden yıllarda ihracat verileri olumsuz etkilenmiştir. Zaman içinde hem cari açığın hem de bütçe açığının artması, kamu mali

disiplinin bozulması, kur atakları, faiz oranı-döviz kuru uyumsuzluğunun yanı sıra siyasi nedenlerle de 2019 pandemi öncesi dönemde kırılmalı bir görünüm izlemeye başlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte Dünya Bankası sınıflamasına göre orta üst gelir grubu içinde yer alan Türkiye ekonomisi, orta gelir tuzağına takılan ülkelerden biri olarak adlandırılmaktadır. IMF (2022) tarafından yapılan tahminlere göre Türkiye ekonomisi dünya ekonomisi içinde 2021 yılında 21. sırada, 2022 yılında 23, 2023 yılında 23, 2024 yılında 22, 2025 yılında 22, 2026 yılında 22 ve 2027 yılında da 19'uncu sırada olacağı öngörülmektedir (IMF 2022).

Tablo 2. Pandemi Öncesi Makro Değişkenler

	2018	2017	2016
İşsizlik	2.561.799	2.599.292	2.372.038
İthalat (Milyon dolar)	1.305.634	1.445.549	1.265.789
İhracat (Milyon dolar)	906.142	1.002.063	911.156
İhracatın İthalatı karşılama Oranı (%)	78	69	74
GSYH (Bin TL)	3.758.315.621	3.106.536.751	2.608.525.749
TÜFE (%)	20,3	11,92	8,53
ÜFE(%)	33,64	15,47	9,94
Kısa Vadeli Dış Borç Stoku (Milyon dolar)	410.213	416.210	406.559
İç Borç Stoku	586.142	535.448	468.644
Aylık Ort. Döviz Kuru (dolar)	4,8	3,6	3,02
Büyüme Hızı (Hizmet + Sanayi + Tarım, Ormancılık, Balıkçılık)	3,3	7,9	3,1

Kaynak: TÜİK, Strateji ve Bütçe Başkanlığı ve TCMB, 2016-2018 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki tablo da pandemi öncesi makroekonomik değişkenler yer almaktadır. Buna göre tabloda belirtilen yıllarda işsizlik sayılarında 2017 yılından 2018 yılına geçildiğinde bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Tabloda ilgili yıllarda ihracat gelirleri İthalatı karşılayamadığından cari işlemler açığı olduğu görülmektedir. GSYH belirtilen yıllarda TL olarak artışlar göstermekle birlikte döviz kurları da yükseldiğinden gelirin döviz (dolar) cinsinden değeri düşüşler göstermektedir. İç borç

stokunda belirtilen yıllarda artışlar olurken, kısa vadeli dış borç stokunda ise 2016 yılından 2017 yılına geçildiğinde artış, 2017 yılından 2018 yılına geçildiğinde ise azalış olduğu görülmektedir. İlgili yıllarda TÜFE ve ÜFE oranlarında sürekli bir artış olmuştur. Büyüme hızına baktığımızda ise 2016 – 2017 yılları arası hızlı bir yükseliş söz konusu olmuş aynı şekilde 2017- 2018 yılları arasında aynı şekilde hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Dolayısı ile pandemi öncesi süreçte de Türkiye'nin temel makroekonomik verileri istikrarlı bir seyir izlememektedir.

Pandemi süreci ile küresel ekonomi üzerinde genel bir daralma yaşamış, Türkiye'de yaşanan krizden etkilenmiştir. Pandeminin Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı etki ise bir sonraki başlıkta detaylı incelenmiştir.

1.2.2. Pandeminin Makroekonomik Göstergeler Üzerine Etkisi

Bir ekonominin genel durumunu değerlendirmekte kullanılacak temel göstergelerin başında GSYH rakamları ve GSYH'nın hesaplanmasında dikkate alınan sektörler gelmektedir. Bu bağlamda pandeminin Türkiye üzerindeki ekonomik etkileri öncelikle ekonomik büyüme rakamları incelenerek ortaya konacaktır.

1.2.2.1. Pandeminin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi

Pandemi küresel ekonomide olduğu gibi Türkiye ekonomisinin büyüme rakamları üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Pandemi sürecinde alınan tedbirlerin toplam arz ve toplam talep cephesi üzerinde yarattığı etkiler tüm ülkelerde farklı boyutlarda hissedilmekle birlikte süreç neticesinde gelişmiş ülke ekonomilerinin daralma ile karşı karşıya kalması, gelişmekte olan ülkelerde de önemli krizlere kapı aralamıştır. Eryüzü (2020)'ye göre son yüz yıl içerisinde meydana gelen salgınlar, Büyük Buhran ve 2008 yılında petrol, emtia ve tarım ürünleri fiyatlarındaki aşırı yükselişle meydana gelen kriz ile 2019'un son döneminde ortaya çıkıp 2020-2021 yıllarında hızlı bir şekilde yayılan COVID-19 salgının yarattığı krizin ortak etkileri bulunmaktadır. Söz konu olan ortak etkiler; salgınların fazla olduğu ülkelerde sağlık sistemlerinde meydana gelen krizin büyük buhranın yarattığı işsizlik oranlarındaki yükseliş, tedarik zincirinin bozulması ve para dolaşımının yavaşlamasıyla birlikte finansal ve reel sektöre zarar vermesi olarak görülmektedir. COVID-19 pandemisinin 2008 yılında yaşanan krizden farkı ise 2008 yılında yaşanan krizde piyasa şokunun

finansal sektörün çökmesine neden olurken, COVID-19 pandemisi ile gelen krizin arz ve talep şoklarına neden olduğu vurgulanmaktadır.

Tablo 3. Dünya Ekonomik Görünümü / GSYH(%)

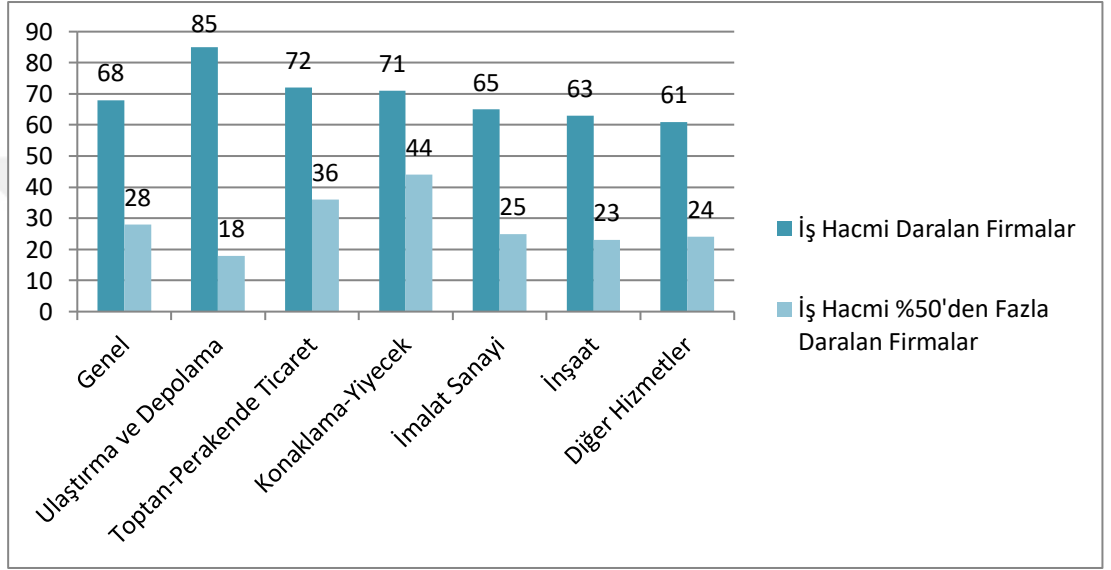
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Dünya	3,7	3,6	2,8	-2,9	6	3,1
Gelişmiş Ekonomiler	2,4	2,2	1,7	-4,4	5,1	2,4
Avro Bölgesi	2,6	1,7	1,5	-6	5,2	3
Başlıca Gelişmiş Ekonomiler (G7)	2,2	2	1,6	-4,7	5	2
Avrupa Birliği	3	2,2	2	-5,5	5,3	3,5
Gelişmekte Olan Pazar ve Gelişen Ekonomiler	4,7	4,6	3,6	-1,8	6,6	3,7
Yükselen ve Gelişen Asya	6,6	6,4	5,2	-0,6	7,1	4,3
Yükselen ve Gelişen Avrupa	4	3,4	2,5	-1,7	6,8	-0,02
Orta Doğu ve Orta Asya	2,5	2,6	1,6	-2,7	4,4	4,9
Sahra-altı ve Afrika	2,9	3,3	3,1	-1,6	4,6	3,5
Latin Amerika ve Karayipler	1,3	1,1	0,1	-6,9	6,9	3,4
Türkiye (2022'de ilk üççeyrek)	7,9	3,3	1	0,7	12,4	6,3

Kaynak: IMF ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2017-2022 yılları arası veriler yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 3'ü incelediğimizde pandemi öncesi ve pandemi sürecinde Dünya ekonomik görünümün GSYH bazında oranlarını göstermektedir. COVID-19 öncesi 2017 yılında en yüksek ekonomik görünüm (GSYH) 7,9 ile Türkiye olurken, 2018 ve 2019 yılları arası 6,4 ve 5,2 ile Yükselen ve Gelişen Asya olmuştur. 2020 yılında COVID-19 sürecinden en çok etkilenen (GSYH) -6,9 ile Latin Amerika ve Karayipler olurken en az etkilenen 0,7 ile Türkiye olmuştur. 2021 yılına gelindiğinde Türkiye GSYH'da 12,4'lük bir artışla en çok artışın yaşandığı ekonomi olurken, 4,4 oranıyla Orta Doğu ve Orta Asya ise en az artışın olduğu bölge olmuştur. 2022 yılına gelindiğinde birçok bölge ekonomi yükseliş gösterirken sadece Yükselen ve Gelişen Avrupa kıtasında -0,02 oranında bir ekonomik (GSYH) daralma yaşanmıştır. McKibbin ve Fernando (2020)'de çalışmalarında da tabloyu destekleyici bulgulara ulaşılmıştır. Buna göre Türkiye'de salgının yarattığı ekonomik şokun şiddetinin düşük olması halinde 33 milyar dolar, şokun şiddeti orta derecede olması halinde 75 milyar dolar, şokun şiddetli olması halinde 130 milyar dolar GSYH kaybına uğrayacağı

öngörülmüştür. Yapılan çalışmada ekonomik şokun süreklilik ve düşük seviyede arz etmesi halinde Türkiye'nin 30 milyar dolarlık bir kaybının olacağı öne sürülmüştür. Grafik 3'te de pandeminin Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı etki sektörel bazda ayrıştırılarak sunulmuştur.

Grafik 3. Türkiye'de 2021 Yılı'nın Aynı Dönemine Göre "İş Hacmimiz Daraldı" Diyen Firmaların Oranı (%)

Kaynak: Hedefler İçin İş Dünyası, 2021 anket verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde COVID-19 pandemisinin birçok sektörü etkileyip iş hacimlerinde daralmalara neden olduğu görülmektedir. Grafiğe göre ulaştırma ve depolama firmaların %85, toptan-perakende ticaretteki sektörlerin %72, konaklama-yiyecek ticaretindeki sektörlerin %71'i iş hacminin geçen yıla göre daraldığını göstermiştir. Konaklama ve yiyecek sektöründeki firmalar %44, toptan-perakende ticareti sektöründeki firmaların %36, ciroların %50'den fazla azaldığını belirtmiştir.

Pandeminin Türkiye üzerinde yarattığı ekonomik etkilerini daha yakından görmek amacı ile GSYH hesaplanmasında dikkate alınan temel sektörlerin durumu da incelenmiştir. Bu bağlamda ele alınacak ilk sektör tarım sektörüdür.

1.2.2.1.1. Tarım Sektörü

İnsanların dünya üzerinde var olmasından bu yana fizyolojik ihtiyaçlar her zaman ilk sırada yer almıştır. Beslenme, insanoğlunun varlığını sürdürebilmek için karşılanması gereken ihtiyaçların başında gelmektedir. Tarım sektörü de insanoğlunun temel fizyolojik ihtiyacını karşılamak için gıda ürünlerinin üretilmesi, gıdanın güvenliğinin sağlanması ve tedarik edilmesi gibi konularda stratejik öneme sahiptir. FAO (2019)'ya göre, COVID-19 pandemisi tarım sektöründe küresel boyutta sorunlara neden olmuştur. FAO (2019), Dünya Gıda ve Beslenme Durum Raporunda "*ülkelerin neyle karşı karşıya kalacakları*" hakkında uyarıda bulunmuştur. FAO'ya göre, küresel boyuta ekonomik ve salgın krizlerinin belli aralıklarla tekrar etmesi, 77 ülke içinde 65 ülkenin açlık, gıda ve tarım krizleriyle karşı karşıya kalması sonucunu doğuracaktır. Aydın ve Güner (2020)'e göre, COVID-19 pandemisi bütün sektörlerde küresel bir krize neden olduğu gibi tarım ve gıda güvenliği açısından da krizlere neden olmuştur. Durum böyle olunca tarım, beslenme ve gıda güvenliği insanların kaygıları arasında ilk sıraya yerleşmiştir. Tarımda tedarik zinciri kırılmış ve arz yönünde sıkıntılar meydana gelmiştir. Ülkeler, halklarının beslenmesi için bazı tarım ürünlerinin ihracatına (buğday, pirinç, mısır yağ, vb.) kısıtlamalar getirmiştir. Küresel salgın ve küresel iklim değişikliğiyle beraber gelen tehditler göz önüne alındığında ülkeler, bu kısıtlamalara gitmekte tereddüt etmemektedirler. Gıda güvenliğinin sağlanması için gıdaya ulaşımın ve arzın sağlıklı, yeterli ve düzenli bir şekilde sağlanması gerekmektedir. Ülkeler gıda arzını ya kendi kaynaklarından ya da ithalat yoluyla karşılamaktadır. Türkiye'de son yıllarda azalan tarım alanları ve insanların tarım dışı iş kollarına başvurmasıyla tarım ürünlerinde ve özellikle stratejik ürün niteliği taşıyan tahıl ürünlerini ithal etmeye yönelmiştir. COVID-19 pandemisi sürecinde tarım ürünlerinin değerinde ve taleplerinde artışlar söz konusu olmuştur. Gıda güvenliğinin diğer bir sorunu insanların ekonomik bir şekilde tarım ürünlerine ulaşabilmeleridir. Türkiye, kurdaki artışla beraber gelen fiyat yükselmeleri tarım fiyatlarını da etkilemiş; tarımdaki fiyatları düşürmede ciddi zorluklar yaşanmıştır. Türkiye'deki gıda fiyatlarındaki artış, genel fiyat artışının üzerinde olmuştur.

Tablo 4. Dünya Buğday, Arpa ve Mısır Üretiminde Önemli Ülkeler ve Türkiye'nin Üretimdeki Pay(%) (2021)

Ülkeler	Buğday%	Arpa%	Mısır %
Çin	17		23
AB	16	35	6
Hindistan	14		3
Rusya	11	13	
ABD	7		32
Kanada	5	7	
Avustralya	4	8	
Ukrayna	3	5	3
Pakistan	3		
Türkiye	3	5	
Arjantin	2		5
Brezilya			9
Güney Afrika			1
Meksika			2
Kazakistan	2		
Diğer	13	27	16

Kaynak: IGC, 2021 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 8'i incelediğimizde 2020-2021 döneminde buğday üretiminde dünyada ilk sırayı %17 ile Çin'in aldığı görülmektedir. Onu takip eden AB ülkeleri %16 ile ikinci sırada, Hindistan %14 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Buğday üretiminde en az paya sahip ülke %2 ile Kazakistan ve Arjantin olmuştur. Dünya arpa üretimine baktığımızda %35 ile AB ülkeleri ilk sırada yer almış, onu takip eden diğer ülkeler %27 ile ikinci sırada, Rusya %13 ile üçüncü sırada yer almıştır. Dünyada mısır üretimine baktığımızda ise %32 ile ABD ilk sırayı alırken, %23 ile Çin ikinci sırayı %16 ile diğer ülkeler üçüncü sırada yer almışlardır. Tarım ve ekim alanlarının çok olduğu ülkelerden biri olarak Türkiye'ye baktığımızda buğdayda %3 ile en az paya sahip olan ülkelerden biri olduğu, dünya sıralamasında onuncu sırada yer aldığı görülmektedir Türkiye, dünya arpa üretiminde de %5 ile Ukrayna ile beşinci/altıncı sırada yer almıştır. Tabloya göre Türkiye'nin mısır üretiminde ise dünya sıralamasında ilk on beş ülke içinde olmadığı görülmektedir.

TMO (2020)'nun bildirdiğine göre, dünya arpa üretimini %35 ile karşılayan AB ülkeleri Fransa, Almanya ve İspanya olmaktadır. Bu üç ülke 2020-2021 yılları içinde

32 milyon ton arpa üretimi ile AB arpa üretiminin %60'ını oluşturmaktadır. Dünyada mısır verilerini incelediğimizde Ukrayna, Rusya, Arjantin ve Brezilya son 10 yıl içinde mısır üretimindeki payları artmakla birlikte ABD'deki mısır üretim payı %39'dan %32'lere kadar gerileme olmuştur.

Tablo 5. Türkiye’de 2011-2021 Yılları GSYH’da Zincirlenmiş Hacim Olarak⁵ Tarım (%) (2009=100)

Yıllar	Tarım (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Tarımın Payı (%)	Türkiye (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)
2011	90.473	3,4	7,5	1.213.394	11,2
2012	92.460	2,2	7,3	1.271.497	4,8
2013	94.649	2,4	6,9	1.379.394	8,5
2014	95.168	0,5	6,6	1.447.532	4,9
2015	103.977	9,3	6,8	1.535.607	6,1
2016	101.281	-2,6	6,4	1.586.637	3,3
2017	106.263	4,9	6,2	1.705.666	7,5
2018	108.521	2,1	6,2	1.756.493	3
2019	112.134	3,3	6,3	1.772.119	0,9
2020	118.702	5,9	6,6	1.803.902	1,8
2021	116.132	-2,2	5,8	2.002.082	11

Kaynak: TÜİK verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloyu incelediğimizde tarımsal üretimde (milyon TL) düzenli bir artışın olmadığı görülmektedir. Tabloya göre tarımın gelişme hızına baktığımızda, 2016 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte ortaya çıkan %2,6’lık daralmayı, 2021 yılında COVID-19 pandemisinin etkisinin hissedilmesiyle ortaya çıkan %-2,2’lik daralmanın takip ettiği görülmektedir. Aynı şekilde tarımın gelir içindeki payında 2016 ve 2021 yıllarında bir önceki yıllara göre azalmaların olduğu da tablodan izlenmektedir. Türkiye’nin gelişme hızının en yüksek olduğu 2011 yılında tarımın toplam gelirdeki payı %11,2 ve 2021 yılı %11 olurken en az gelişme hızı ise COVID-19 pandemisinin ortaya çıkıp dünyayı etkisi altına almasıyla 2019-2020 yıllarında yaşanmıştır. Gıda güvenliği için büyük öneme sahip tarım sektöründe pandemi öncesinde hızlı bir küçülmenin olduğu; bu küçülmenin pandemiyle beraber ivme kazandığı tablodan

⁵ Zincirlenmiş Hacim= üretimdeki değişimin daha sağlıklı ölçülebilmesi için enflasyon etkisinin arındırılmasıyla yapılan hesaplama.

anlaşılmaktadır. Üretimde ortaya çıkan bu değişim ithalat ve ihracat rakamlarından da izlenmektedir. Nitekim Tablo 10 tarımsal ihracat ve ithalat rakamlarını sunmaktadır.

Tablo 6. Türkiye'nin 2020 Yılında Tarımsal İhracat – İthalat Verileri (Milyon dolar)

	MİLYON dolar					
YIL/AY	2020.01	2020.02	2020.03	2020.04	2020.05	2020.06
Tarım ve Ormancılık (İhracat)	571	462	492	409	366	475
Tarım ve Ormancılık (İthalat)	867	842	871	949	916	830
Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünler (İhracat)	116	81	113	100	85	84
Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünler (İthalat)	676	682	734	811	798	677

Kaynak: TÜİK, 2020 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukardaki Tablo 10'u incelediğimizde Türkiye'nin tarım alanında daha çok bir ithalatçı olduğu görülmektedir. Tabloya göre Türkiye Ocak ve Haziran aylarında "Tarım ve Ormancılık" alanında toplam 2,7 milyar dolar ihracata karşın 5,2 milyar dolar ithalat yapmıştır. Özellikle en düşük ihracat rakamının Nisan ayında 409 milyon dolar ve Mayıs ayında da 366 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. En yüksek ithalat rakamı ise Nisan ayında 949 milyon dolar ve Mayıs ayında 916 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye aynı dönemlerde "Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünleri" incelediğimizde ihracatın en az olduğu ayın 81 milyon dolar ile Şubat, diğer bir ayın ise 84 milyon dolar ile Haziran ayı olduğu tespit edilmektedir. En yüksek ithalat rakamı ise Nisan ayında 811 milyon dolar, diğer bir ay ise 798 milyon dolar ile Mayıs ayı olmuştur. Bu verilerden yola çıkıldığında Türkiye'nin tarım ürünleri konusunda daha çok ithalatçı bir ülke görünümü kazandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 7. 2017-2022 Yıllarında Türkiye'nin Buğday (Durum Buğday Dâhil) İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar)

YILLAR	BUĞDAY			
	İthalat (Ton)	Değer (Bin dolar)	İhracat (Ton)	Değer (Bin dolar)
2020	9.791.057	2.444.384	7.560.885	2.983.472
2019	9.841.621	2.330.944	7.578.535	2.905.105
2018	5.821.561	1.360.506	7.485.819	2.751.860
2017	5.159.613	1.149.518	7.389.854	2.626.173

Kaynak: TÜİK, 2021 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 11'e baktığımızda, Türkiye'de tarım ürünlerinde başta buğday olmak üzere ithalatı artış görülmekle beraber, buğday ihracatında bir düzensizlik olduğu da verilerden izlenmektedir. En çok buğday ithalatının yapıldığı yıl 9.841.621 ton ile 2019 yılı olmuş; en çok ihracat ise 7.578.535 ton ile yine 2019 yılında gerçekleşmiştir. En az buğday ithalatın ve ihracatın yapıldığı yıl 2017 yılı olmuş, ithalat 5.159.613 ton miktarında gerçekleşirken, buğday ihracatı 7.389.854 ton miktar olmuştur. 2017 ve 2018 verilerini incelediğimizde buğday ihracatının buğday ithalatından fazla olduğu görülse de 2019 ve 2020 yıllarına geldiğinde durum tam tersine dönmekte buğday ithalatı buğday ihracatından fazla olmuştur.

Tablo 8. 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye'nin Arpa İthalat ve İhracat Miktarları(Ton/dolar)

YILLAR	ARPA			
	İthalat (Ton)	Değer (Bin dolar)	İhracat (Ton)	Değer (Bin dolar)
2020	890.063	163.917	4.019	947
2019	510.033	109.296	8.015	1.972
2018	655.988	150.782	15.610	3.006
2017	384.109	72.391	8.646	1.596

Kaynak: TÜİK, 2017-2020 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki tabloya göre arpa miktarı yıllar itibariyle farklılık göstermektedir. En çok arpa ithalatının yapıldığı 2020 yılında ithalat miktarı 890.063 ton miktar olurken en çok ihracat 2018 yılında 15.610 ton olarak gerçekleşmiştir. En az ithalat 384.109 ton miktar arpa ile 2017 yılında gerçekleşmiş; en az ihracatın yapıldığı yıl da 4.019 ton arpa ile 2020 yılı olmuştur.

Tablo 9. 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye'nin Mısır İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar)

YILLAR	MISIR			
	İthalat (Ton)	Değer (Bin dolar)	İhracat (Ton)	Değer (Bin dolar)
2020	2.354.629	773.896	2.406.927	1.343.061
2019	3.854.282	1.007.045	2.245.270	1.389.144
2018	2.386.835	740.468	2.445.577	1.532.932
2017	2.331.918	710.234	2.349.166	1.404.960

Kaynak: TÜİK, 2020 İthalat ve İhracat verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloyu incelediğimizde en çok mısır ithalatı 3.854.282 ton ile 2019 yılında yapılmış ve en yüksek kazanç elde edilmiştir. En az ithalat ise 2.331.918 ile 2017 yılında yapılmıştır. İhracat rakamlarına baktığımızda ise en çok ihracatın yapıldığı 2.445.577 ton ile 2018 yılında yapılmış ve en yüksek kazanç elde edilmiştir. En az ihracat ise 2.245.270 ile 2019 yılında olmuştur.

Sonuç olarak COVID-19 pandemisinin 2019 yılı son döneminde ortaya çıkmasıyla buğday ithalatı miktarında (ton) azalma olmasına rağmen ülkelerin ticari kısıtlamaları ve gıda güvenliğinde yaşanan sorunlardan dolayı ithalat değerinin arttığı görülmektedir. Buğday ihracat miktarında da aynı şekilde azalma olmasına rağmen ihracatta elde edilen değer miktarında yükselme söz konusu olmuştur. Aynı şekilde mısır ithalatı azalmasına rağmen ithalatın birim değeri artmıştır. Mısırdaki ihracat miktarının artmasına rağmen birim değerinde düşüşün olduğu görülmektedir. Arpaya baktığımızda da ithalat artışıyla beraber değer artışının olduğu görülmekte, ihracat düşmesine rağmen değerinin arttığı görülmektedir.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021) raporunda COVID-19 pandemisinin tarım sektörü üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi desteklemektedir. Nitekim pandemi süreci ile gelen ekonomik ve sağlık krizinin tarımı da aynı şekilde krize sokabileceği yönündeki öngörü tarımsal desteklerin artırılmasına neden olmuş; 2021 yılında tarımsal destek programları için ayrılan kaynak 22 milyar TL düzeyine gelmiştir. Aynı dönem için çiftçiye 6,3 milyar lira hayvancılık desteğinin yanı sıra 3,5 milyar lira mazot ve gübre desteği de sağlanmıştır. 2,9 milyar lira yağlı tohumlu bitkilere prim desteği, 2,1 milyar lira hububat prim desteği, 1,8 milyar lira kırsal kalkınma desteği, 1,3 milyar lira tarım ürünleri sigortası desteği, 0,9 milyar lira fındık alan bazlı gelir desteği, 3,2 milyar lira diğer tarımsal destekler sağlanmıştır. 2021 yılında mazot desteği olarak çiftçiler tarafından kullanılan mazotun maliyetinin yarısı karşılanmaya devam edeceği bildirilmiştir.

Türkiye’de tarım sektörünün geçmişe dayalı yapısal sorunları olduğu bilinmektedir; miras hukuku ile bölünen, ekonomik etkinliği azaltan küçük parçalı arazi yapısı bunlardan biridir. Tüm sanayileşme çabalarına rağmen tarımın toplam üretim içindeki payı azalsa da halen önemli istihdam alanlarından biri olarak dikkat

çekmektedir. Buna göre; Türkiye’de tarımın, ormancılık ve balıkçılığın GSYH payı 2019 yılında %6,4, 2020 yılında %6,7 ve 2021 yılında %5,5 oranlarında olmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Tarım alanında 2020 yılında istihdam edenlerin oranı %17,7 iken bu oran 2021 yılında %17,2 oranına düşmüştür (TÜİK, 2020-2021). Tarım, ormancılık ve balıkçılığın dış ticaret oranlarına baktığımızda Nisan 2020 yılında %4,1 iken bu oran Nisan 2021 yılında %2,9 oranına düşmüştür (TÜİK, 2021). Bu nedenle tarım sektörüne yönelik politikaların öneminin pandemi ile daha da anlaşılır hale geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Dernekleri Federasyonu (2022), verilerine baktığımızda kalem bazında ithalatı yapılan ilk üç kalem, 2,6 milyar dolar ile buğday, 1,9 milyar dolar soya fasulyesi ve 1,3 milyar dolar ile ayçiçeği yağı ve ham maddesi olmuştur. En çok ithalat yapılan ilk üç ülkeye baktığımızda Rusya Federasyonundan 4,0 milyar dolar, Ukrayna 2,3 milyar dolar ve 1,8 milyar dolar ile Brezilya olmuştur. İhracatta ilk üç kaleme baktığımızda sırasıyla buğday unundan 1,2 milyar dolar, ayçiçek yağı, rafinesinden 0,9 milyar dolar ve 0,8 milyar dolar ile makarna gelmektedir. En çok ihracat yapılan ilk üç ülkeye baktığımızda Irak’a 3,1 milyar dolar, Rusya Federasyonuna 1,3 milyar dolar ve 1,3 milyar dolar ile Almanya olmuştur.

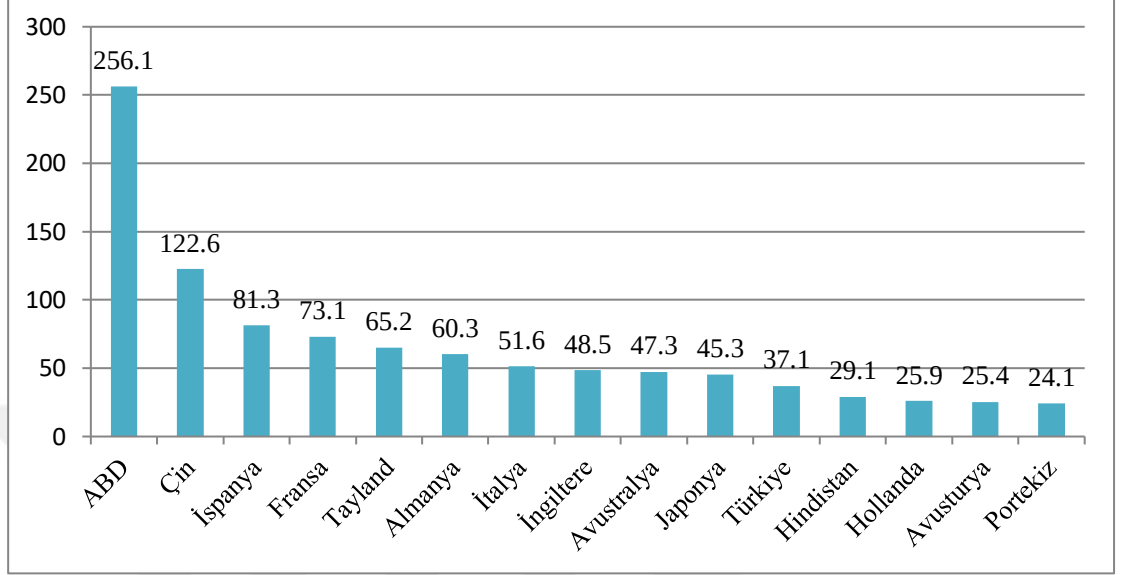
1.2.2.1.2. Hizmetler Sektörü

Hizmetler sektörü, son yarım asırdır dünya genelinde ekonomik faaliyetlerde ağırlığı artan bir sektör olarak dikkat çekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde milli gelirin yaklaşık yarısı hizmetler sektörü tarafından üretilmektedir. Teknolojik gelişmelerle birlikte birçok üretim faaliyetinde hizmetler sektörünün ağırlık kazanması küresel ihracat hacmindeki değişimde de gözlenmektedir. Hizmetler sektörünün Türkiye’de en ön plana çıkan iki temel ögesi turizm ve taşımacılık sektörüdür; her iki sektörde pandemi döneminde alınan küresel önlemlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Nitekim 2020 yılında hizmet ihracatı nerede ise % 45 düzeyinde azalma göstermiş ve yaklaşık 35 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (HİB, 2022). Turizmden sonra diğer hizmet sektörlerinde çalışanların sayısı dikkate alındığında bankacılık, sağlık, güvenlik, adalet vb. alanlarda güvenceli çalışanların yanı sıra berber, garson, inşaat işçisi, gibi kayıt dışı ve güvencesiz çalışanların olduğu geniş bir çalışan kitleyi kapsadığı anlaşılmaktadır. Hizmet sektöründe yer alan bu gruplarda farklı düzeylerde

pandemiden etkilenmişlerdir. Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) (2020), raporuna göre sokağa çıkma yasaklarından dolayı küçük ve orta ölçekli esnaf ve işletmeler müşteri kaybı nedeniyle gelir kaybına uğramış, vergi, elektrik, su, kira ve sigortalarını ödeyememişlerdir. Bununla beraber birçok çalışanı (garson, temizlik personeli, aşçı vb.) işten çıkarmışlardır. Özel ve kamu çalışanlarının esnek mesaiye geçilmesiyle aylık ödemeler ile çalışan servis çalışanları ve işletmelerde de mağduriyet yaşandığı görülmektedir.

COVID-19 pandemisinin dünya genelinde ciddi boyutlara ulaşarak ölüm-vaka sayılarının her geçen gün artması, ülkelerin farklı tedbirler almasına neden olmuştur. Bu tedbirlerin bir bölümü insan hareketliliğini azaltma amacıyla olan ülkeler arasındaki seyahatlere yasaklama getirilmesi, sınır kapılarının kapatılması ve iller arası seyahatin yasaklanması ya da iller arası seyahatin belli kurallar dâhilinde yapılmasına dayalıdır. Bu durum farklı sektörlerin etkilenmesine neden olmakla birlikte en çok etkilenen sektör turizm olmuştur. Alınan tedbirlerle konaklama, seyahat, kafe, restoran, otobüs ve uçak seferlerinin ertelenmesi ya da durdurulması ve yiyecek-giyecek sektörlerini doğrudan etkileyip bu sektörlerde ciddi boyutlara varan zararlar ortaya çıkarmıştır. Bu zararlar, iş kayıpları, arz-talep belirsizliğinden kaynaklanan, üretim-dağıtım-pazarlama-hizmet vb. alanlarında yaşanan kayıplardır. Online işlemlerin yaygınlaşması ve turizm sektöründe de dijitalleşmeye gidilmesi, ulusal ve uluslararası konferans, seminer, toplantı, kongre vb. organizasyonların daha çok online olarak yapmaları, bu süreçte kapatılan sanat-kültür vb. müzelerin online ziyaret edebilmeleri, odaların ve ortak kullanım alanları olan kafe-restoran vb. sık sık dezenfekte edilmesi, oteller ve konaklama yerlerinin odaların doluluk oranlarına ve kapasitelerine belli bir sınırlama getirilmesi de diğer tedbirlerden bazılarıdır.

Grafik 4. Pandemi Öncesi Dünyada En Yüksek Turizm Gelirlerine Sahip On Beş Ülke (Milyar dolar) (2018)

Kaynak: Dünya Bankası, 2018 verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde pandemi öncesinde en çok turizm geliri elde eden ülkenin 256,1 milyar dolar ile ABD olduğu görülmektedir. ABD’den sonra Çin 122,6 milyar dolar ile ikinci sırada, İspanya 81,3 milyar dolar ile üçüncü sırada yer almıştır. Sırasıyla bakıldığında Fransa 73,1 milyar dolar, Tayland 65,2 milyar dolar, Almanya 60,3 milyar dolar, İtalya 51,6 milyar dolar, İngiltere 48,5 milyar dolar, Avustralya 47,3 milyar dolar, Japonya 45,3 milyar dolar, Hindistan 29,1 milyar dolar, Hollanda 25,9 milyar dolar, Avusturya 25,4 milyar dolar, Portekiz 24,1 milyar dolar gelir elde etmiştir. Türkiye’nin turizm gelirlerine baktığımızda 37,1 milyar dolar ile dünyada 11. sırada yerini aldığı görülmektedir. Dünya Turizm Örgütü (UNWTO, 2022), pandemi ile uluslararası turist sayısında %20-30 arasında azalma ve elde edilen gelirin 300-450 milyar dolar gerileme olduğunu söylemektedir. 2021 yılında turizm her ne kadar %4 büyüse de (2020’ye kıyasla 15 milyondan fazla turist) pandemi öncesi seviyelerin çok gerisinde kalmıştır. Uluslararası turist gelişleri pandemi öncesi 2019 yılının %72 altında olmuştur. 2021 yılında turizmin ekonomik katkısı 1,9 trilyon dolar olacağı ancak 2020 yılında turizm geliri olan 3,5 trilyon doların altında yer almıştır.

Tablo 10. 2020 Yılı Turist Sayıları, Kullandıkları Ulaşım Türleri ve Giriş Yaptıkları Sınır Kapıları

Ülkemize Ziyaretçi Gönderen Ülkeler (ilk 5)	Gelen Yabancıların Giriş Yaptıkları Sınır Kapılarının Bağlı Olduğu İller	Gelen Yabancıların Kullandıkları Ulaşım Türleri
Rusya 2 128 758 kişi	İstanbul 39,28%	5 001 981 kişi Havayolu 75,23%
Bulgaristan 1 242 961 kişi	Antalya 25,57%	3 256 568 kişi Karayolu 23,31%
Almanya 1 118 932 kişi	Edirne 14,17%	1 804 051 kişi Denizyolu 1,95%
Ukrayna 997 652 kişi	Muğla 5,26%	670 013 kişi
İngiltere 820 709 kişi	Artvin 3,34%	452 022 kişi

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloda ülkelere pandemi sürecinde gelen turist sayısı sunulmaktadır. Ülkelere göre turist sayısı Avrupa sıralamasında birinci sırada yer Fransa yer almak üzere, İspanya, İtalya ve 4. sırada da Türkiye yer almaktadır. Dünya sıralamasında ise Türkiye 6. sırada yer almaktadır. Ülkelere göre turizm gelirleri dikkate alındığında Avrupa sıralamasında 1. sırada İspanya yer almakla beraber devamında; Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya ve 6. sırada da Türkiye yer almaktadır. Ülkelere göre turizm gelirlerinin dünya sıralamasında ilk sırada ABD yer almakla beraber Türkiye 14. Sırada yer almaktadır.

Tablo 11. 2019-2021 Yılları Arası Türkiye’de Turizm Verileri

Yıl	Çeyrek	Turizm Geliri (Bin dolar)	Değişim Oranı (%)	Kişi Sayısı	Değişim Oranı	Kişi Başı Ortalama Harcama (dolar)	Gecelik Ortalama Harcama (dolar)
2019	Yıllık	34 520 332	17	51 860 042	13,7	666	68
	1	4 629 679	4,6	6 644 391	8,5	697	67
	2	7 973 963	13,2	12 762 346	15,3	625	68
	3	14 031 122	22	21 611 964	15	649	73
	4	7 885 568	20,6	10 841 340	12,3	727	62
2020	Yıllık	12 059 320	-65,1	15 826 266	-69,5	762	61
	1	4 101 206	-11,4	5 639 413	-15,1	727	70
	2	—	—	—	—	—	—
	3	4 044 356	-71,2	5 604 155	-74,1	722	61
	4	3 913 758	-50,4	4 582 698	-57,7	854	54
2021	1	2 452 213	-40,2	2 600 468	-53,9	943	56

Kaynak: TÜİK, 2019-2021 yılları arasındaki veriler yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloda TÜİK verilerine göre 2019 yılı en çok turist gelirinin elde edildiği yıl olarak belirlenmiş; 2018 yılına göre gelirler %17 artarak 34,5 milyar dolar olmuştur. Ayrıca kişi başı turizm geliri de %3 oranında artıp 647 dolardan 666 dolara çıkmıştır. 2020 yılı verilerini incelediğimizde 12,1 Milyar doları net turizm geliri elde edilmiş ve geçen yıla göre de %65,1 azalış göstermiş, turist sayısının azalmasına rağmen ortalama harcamalar 762 dolar olup geçen yıla göre %14,5 artış göstermiş, ortalama günlük gelir ise 61 dolar ile geçen yıla göre %9,7 azalış göstermiştir. Toplam turizm geliri olan 12,1 Milyar dolar içerisinde 9,1 (%75,4) Milyar dolar ile en çok payı yabancı ziyaretçiler almıştır. 2021 yılı 1. çeyreğinde (Ocak – Mart aylarında) geçen yılın aynı çeyreğine göre %40,2 azalış göstermiştir. Turizm gelirlerinde %68,8 pay ile en çok yabancı turistlerden, %31,2 ile yurt dışında ikamet edip Türkiye'ye gelen vatandaş ziyaretçilerimizdir. Bu ziyaret ve seyahatler daha çok otellerin uyguladıkları paket turlar veya kişisel seyahatler olmaktadır. 2021 çeyreğinde yapılan harcamaların 2 milyar dolardan fazlası kişisel harcamalar (yeme-içme, konaklama, sağlık, spor, eğitim, kültür vb.), 155 milyon dolar fazlası ise daha çok paket tur harcamalarını oluşturmaktadır. Bu bakımdan pandemiden en çok etkilenen sektörlerin başında gelen turizm sektörünün pandemi sonrasında hızla toparlandığı görülmektedir.

1.2.2.1.3. Sanayi Sektörü

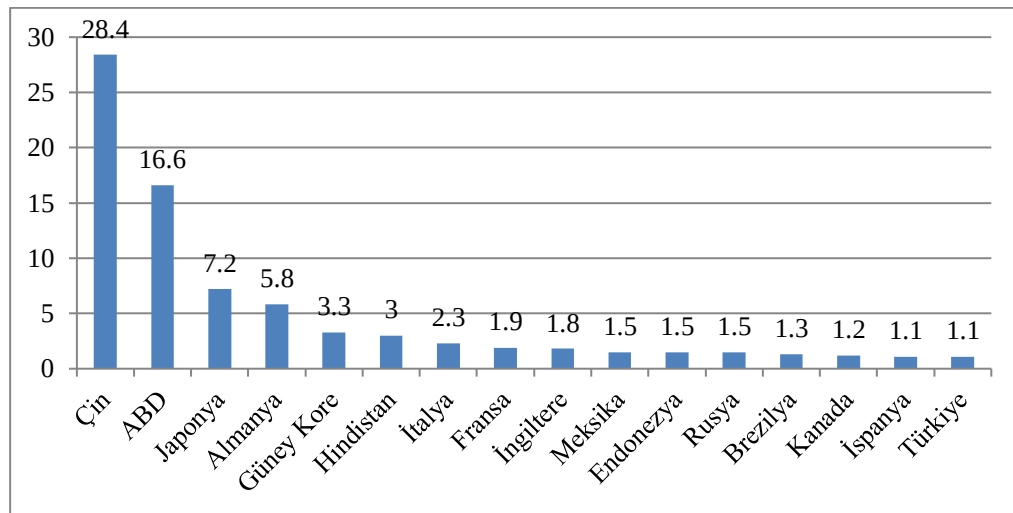
Türkiye'deki başlıca sanayi kolları Besin (Gıda) Sanayisi, Dokuma, Tekstil ve Deri Sanayisi, Maden Sanayisi, Makine Sanayisi, Kimya Sanayisi, Orman Ürünleri Sanayisi ve Çimento, Cam, Seramik Sanayisi olarak sıralanmaktadır. COVID-19 salgınının pandemiye dönüşmesiyle Türkiye'de sanayi kolları da bu süreçten olumsuz etkilenmiştir. İlgili dönemde sanayide kapasite kullanım oranları azalmış ve hizmet, sosyal ve üretim sektöründe faaliyet gösteren şirketler uzunca kapalı kalmasıyla ekonomik büyüme dramatik bir şekilde daralmıştır (TÜRMOB, 2020).

Pandeminin sanayi sektörü üzerindeki etkisini farklı iş kollarına ait verilerin inceleyerek görmek mümkündür. Ticaret Bakanlığı (2022)'nin hazır giyim üzerine hazırladığı raporuna göre, 2005-2006 yılları arasında 11.5 milyar dolar olarak açıklanan hazır giyim ihracatı 2010 yılında 12.4 milyar dolar, 2014 yılında ise %8,7

artışla 16.3 milyar dolar olmuştur. 2018 ve 2019 yıllarına gelindiğinde COVID-19 pandemisinin yayılmasıyla hazır giyim sektörü sekteye uğramış ve 2020 yılına gelindiğinde %6,7 oranında azalışla 15 milyar geliri olmuştur. Pandeminin kontrol altına alınmasıyla birlikte 2021 yılında hazır giyim ihracatı %22,1 oranında artışla 18.3 milyar dolar olmuştur. Son yıllarda diğer sanayi kollarına yapılan yatırımların ve ihracattaki paylarının artmasıyla hazır giyim ihracatının toplam ihracattaki payı azalmıştır. Hazır giyimin ihracattaki payı 2014 ve 2015 yılları arasında %10,3 iken 2021 yılına gelindiğinde bu pay %8,12 olmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2022).

Beyaz eşya sektöründe Nisan ayındaki toplam üretim 2019 yılında %52,3 oranına gerilerken, yurt içi satışlar %11,4 oranında azalmıştır. Otomotiv Sanayi Derneği'nin verilerine baktığımızda otomotiv üretimi Nisan 2020'de %91 oranında düşüş yaşanmıştır. 2019 yılı otomotiv üretimi %28 oranında düşüşle 352.309 bin adet olmuştur (OSD, 2020). Otomotiv İhracatçılar Birliği raporunda Nisan ayında tüm fabrikaların kapanması nedeniyle üretimde %77 oranında bir gerileme olmuş, 32 milyar dolar olan ihracat hedefinin yıl sonu %20-30 oranlarında daralmayla karşı karşıya kalınacaktır. Bu da 6-7 milyar dolar bir daralma anlamına gelmektedir (OİB, 2020).

Grafik 5. Ülkelerin Küresel İmalat Sanayi Üretiminden Aldıkları Pay (%) (2020)

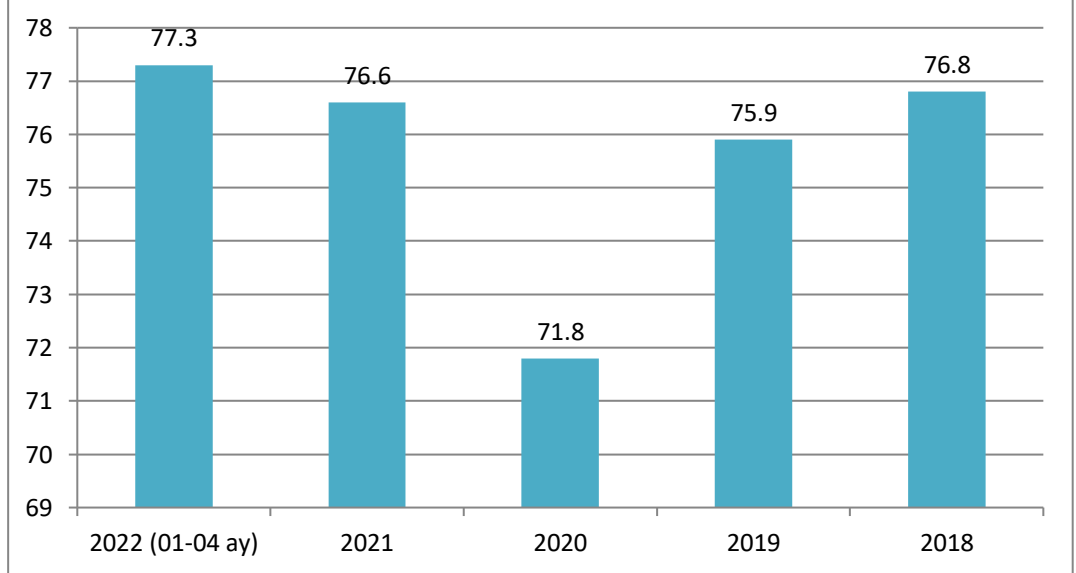
Kaynak: UNCTAD, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 5'i incelediğimizde küresel boyuta imalat sanayisinin üretimdeki payı en yüksek olan devlet Çin'dir. Çin'i takip eden küresel boyutta gelişmiş bir diğer ekonomi

olan ABD’dir. Sırasıyla diğer devletlere baktığımızda; Japonya %7,2, Almanya %5,8, Güney Kore %3,3, Hindistan %3, İtalya %2,3, Fransa %1,9, İngiltere %1,8, Meksika %1,5, Endonezya %1,5, Rusya %1,5, Brezilya %1,3, Kanada %1,2, İspanya %1,1 ve Türkiye %1,1 oranı ile en son sırada yer almıştır.

Türkiye’de pandemi sürecinde özellikle otomotiv ve tekstil sektörlerindeki ara mal sıkıntısı ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. İmalat sanayisinde üretimin durmaması için hükümetler çeşitli önlemler almış birçok ülke virüsün yayılmasını ve vaka sayısındaki artışları azaltmak/durdurmak için imalat sanayisinde çalışan işçilerin evlerinde kalmaları istenmiştir. Türkiye bu yöntemi denememiş daha çok işletmelere yönelik tedbirler; işletmeler üzerindeki yükleri hafifletmek ya da ötelemek gibi önlemler alınmıştır. Bu nedenle imalat sanayisinde işletmelerin büyük çoğunluğu kapanmamış ancak arz-talep dengesinden ve yavaşlayan ihracata bağlı olarak üretimde büyük düşüşler olmuştur (TÜRMÖB, 2020).

Grafik 6. 2018-2022 Yılları Arasında İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı (%)

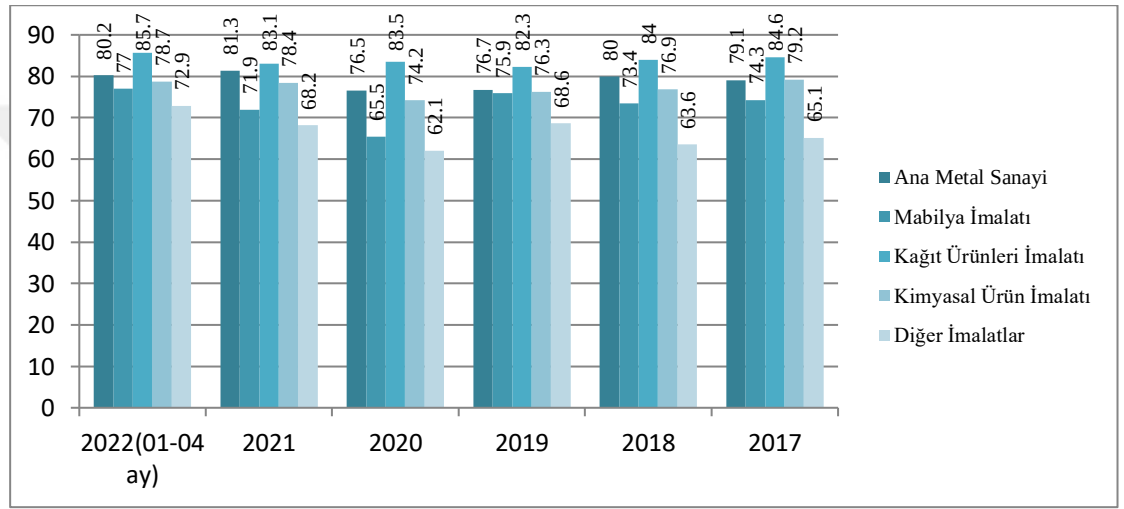

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2022 verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde 2018 yılında imalat sanayi kapasite kullanım oranı %76,8 olup 2019 yılına gelindiğinde özellikle yılın son çeyreğinde COVID-19 salgının ortaya çıkmasıyla bu oran %75,9’a kadar inmiştir. 2020 yılında işletme ve fabrikaların

geçici kapanmasıyla imalat sanayisi kapasite kullanım oranı %71,8'e kadar ciddi düşüş olmuştur. Ekonominin toparlanması, COVID-19 salgının etkisinin azalma ve vaka sayılarındaki düşüşlerle imalat sektörü toparlanmış imalat sanayisi kapasite kullanım oranı %76,6'ya çıkmıştır. 2022 yılının ilk dört ayına baktığımızda imalat sanayisi kapasite kullanım oranı %77,3 olmuştur.

Grafik 7. 2017-2022 Yılları Arasında Bazı Sanayi Kollarında Kapasite Kullanım Oranları (%)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2022 verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde 2017-2022 yılları arası en çok kapasite kullanım oranına sahip sektör kağıt ürünleri imalatı sektörü olmuştur. En az kapasite kullanım oranına sahip sektör ise diğer sektörler olmuştur. 2019 yılının son çeyreğinde ortaya çıkan COVID-19 pandemisi ile birlikte birçok sektör olumsuz etkilenmiş ve bazı sanayi kapasite kullanım oranlarında düşüşler olmuştur. 2019 yılından 2020 yılına geçildiğinde sadece kağıt imalatı sektörünün oranında artış olduğu görülmektedir.

Yıldırım (2021)'a göre, yaşanan pandemi sürecinin hem ihracat hem de ithalat üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur. OECD (2020), COVID-19'un uluslararası ticarete etkisi konulu raporunda Türkiye Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'sı %15'lik bir daralma gösterdiğini ve bu açıdan dünyadaki en kötü durumdaki 8. ekonomi olduğunu altını çizmektedir. Pandemi kaynaklı yaşanan ekonomik belirsizlik ve

makro iktisadi değişkenlerde yaşanan olumsuz tablo pandemi sürecinde olduğu kadar sonrasında da devam edeceği öngörülmektedir.

Tablo 12. 2020-2021 Temmuz Ayı Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürünleri Dış Ticareti Oranları (%)

(Milyon ABDdolar)										
Teknoloji Yoğunluğu	Temmuz					Ocak-Temmuz				
	2020		2021		Değişim (%)	2020		2021		Değişim (%)
	Değer	Pay (%)	Değer	Pay (%)		Değer	Pay(%)	Değer	Pay(%)	
	İhracat (FOB)									
Toplam İmalat Sanayi	14.159	100	15.552	100	9,8	84.885	100	114.625	100	35
Yüksek teknoloji Ürünler	403	2,8	450	2,9	11,9	2.885	3,4	3.427	3	18,8
Orta ileri teknoloji Ürünler	5.039	36	5.129	33	1,8	29.884	35	39.543	35	32,3
Orta düşük teknoloji ürünler	3.714	26	4.728	30	27,3	23.885	28	34.321	30	43,7
Düşük teknoloji ürünler	5.004	35	5.245	34	4,8	28.232	33	37.334	33	32,2
	İthalat (CIF)									
Toplam İmalat Sanayi	14.575	100	15.470	100	6,1	93.792	100	114.785	100	22,4
Yüksek teknoloji Ürünler	1.793	12	2.025	13	12,9	12.400	13	14.664	13	18,3
Orta ileri teknoloji Ürünler	6.172	42	6.918	45	12,1	38.741	41	53.595	47	38,3
Orta düşük teknoloji ürünler	5.038	35	4.754	31	-5,6	31.228	33	34.374	30	10,1
Düşük teknoloji ürünler	1.572	11	1.773	12	12,8	11.423	12	12.151	11	6,4

Kaynak: TÜİK, 2020 ve 2021 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloda ihracat payında, yüksek teknoloji ürünlerine baktığımızda imalat sanayisi içindeki payının %2,9 olduğu görölmektedir. Temmuz 2020 verilerinde imalat sanayisi içindeki en yüksek paya sahip olan %35,6 ile orta yüksek teknolojik ürünler yer alırken, en az ihracat yapılan ise %2,8 ile yüksek teknolojik ürünler olmuştur. 2021 Temmuz ayı verilerinde en yüksek paya %33,7 ile düşük teknolojik ürünler yer

almıştır. En düşük imalat sanayisi verileri %2,9 ile yüksek teknolojik ürünler yer almıştır. En büyük değişim %27,3 ile orta düşük teknolojik ürünler, en az değişim ise %1,8 ile orta yüksek teknolojik ürünler sektöründe yaşanmıştır. İhracat 2020 Ocak-Temmuz verilerine baktığımızda en yüksek imalat sanayisindeki ihracat oranı %35,2 ile orta düşük teknolojik ürünler yer alırken, en düşük imalat sanayisi ihracatı %3,4 ile yüksek teknolojik ürünler olmuştur. 2021 Ocak-Temmuz aylarında ihracattaki imalat sanayisinde en yüksek paya sahip %34,5 ile orta yüksek teknolojik ürünler yer almıştır. En düşük ihracat verileri ise %3 ile yüksek teknolojik ürünler yer almıştır. Değişimdeki en büyük pay %43,7 ile orta düşük teknolojik ürünler olmuş, en düşük payda %18,8 ile yüksek teknolojik ürünler yer almıştır. İthalat verilerine baktığımızda, Temmuz 2020 yılına baktığımızda en yüksek pay sahibi %42,3 ile orta yüksek teknolojik ürünler yer alırken, en düşük paya sahip olan %10,8 ile düşük teknolojik ürünler olmuştur. Temmuz 2021 ithalatına baktığımızda en yüksek pay %44,7 ile orta yüksek teknolojik ürünler yer alırken, en düşük ithalat payına sahip olan %11,5 ile düşük teknolojik ürünler olmuştur. Değişim içindeki en büyük orana sahip %12,9 ile yüksek teknolojik ürünler yer almış, en düşük orana sahip olan %-5,6 orta düşük teknolojik ürünler olmuştur. Ocak-Temmuz 2020 ithalat verilerine baktığımızda, en yüksek pay %41,3 ile orta yüksek teknolojik ürünler olurken, en düşük pay ise %12,2 ile düşük teknolojik ürünler yer almıştır. Ocak-Temmuz 2021 verilerine baktığımızda ithalattaki en büyük paya sahip %46,7 ile orta yüksek teknolojik ürünler olmuştur. En düşük paya sahip olan ise %10,6 ile düşük teknolojik ürünler yer almıştır. İthalat kısmında en büyük değişim oranına sahip olan %38,3 ile orta yüksek teknolojik ürünler yer alırken, en düşük değişim oranına %6,4 ile düşük teknolojik ürünler olmuştur. Ocak-Temmuz 2021 ihracat verilerine göre bir önceki yılın aynı aylarına göre 114 milyar 625 milyon dolar ihracat gerçekleşmiştir. Temmuz 2021 yılında ise, bir önceki yılın aynı aya göre 15 milyar 552 milyon dolar ihracat olmuştur. 2021 Temmuz ayında bir önceki yılın aynı ayına göre 15 milyar 470 milyon dolar ithalat gerçekleşmiştir. 2021 Ocak-Temmuz aylarında da bir önceki yılın aynı aylarına göre 114 milyar 785 milyon dolar ile ithalat gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin sanayi alanında pandemi sürecinde hem ulusal hem de uluslararası ticarete kayıp yaşadığı verilerden açıkça izlenmektedir.

1.2.2.2. Enflasyon

Bir ekonomide fiyatların seviyesini gösteren enflasyonla ifade edilen tüketici fiyat endeksi (TÜFE) ve toptan eşya fiyat endeksi (TEFE) olmak üzere iki farklı gösterge vardır. Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE), herhangi bir tüketicinin satın almak istediği bir ürün ya da hizmet grubunun fiyatındaki ortalama değişimlerle birlikte yıllık enflasyonu göstermek için kullanılmaktadır.⁶ Toptan Eşya Fiyat Endeksi (TEFE), kullandığımız malların tüm ham maddeleri dahil edilerek hesaplanır. Bunlara örnek olarak; kömür – petrol ve doğal gaz bazlı ürünler, metal eşyalar, gıda – tütün ürünleri, tekstil ve diğer giyim eşyaları (triko, ceket, kroşe, mont vb.), kağıt (kağıt mendiller/havlular, kuşe, şamua vb.) ve kimyasal ürünler sayılabilir.

Tablo 13. 2019-2021 Yılı Türkiye’de Enflasyon Oranları (TEFE – TÜFE – ÜFE Oranları %)

Üretici Fiyatları Endeksi (ÜFE)		Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE)	
2021 Yıllık	%79,89	2021 Yıllık	%36,08
2020 Yıllık	%25,15	2020 Yıllık	%14,60
2019 Yıllık	%7,36	2019 Yıllık	%11,84
2018 Yıllık	%33,64	2018 Yıllık	%20,30
2017 Yıllık	%15,47	2017 Yıllık	%11,92
2016 Yıllık	%9,94	2016 Yıllık	%8,53
2015 Yıllık	%5,71	2015 Yıllık	%8,81
2014 Yıllık	%6,36	2014 Yıllık	%8,17
2013 Yıllık	%6,97	2013 Yıllık	%7,40
2012 Yıllık*	%2,45	2012 Yıllık*	%6,16

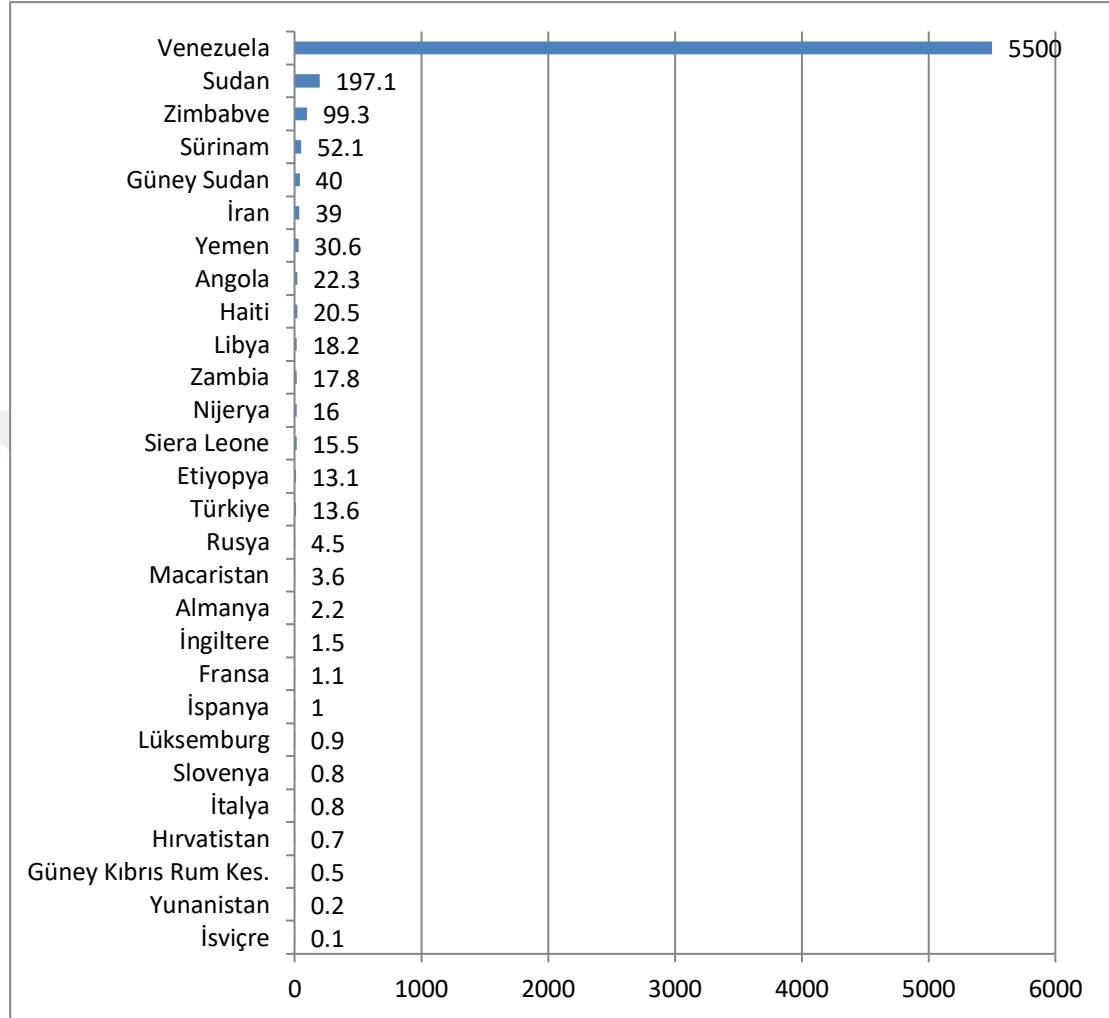
⁶ TÜFE belli bir yılın baz yıl olarak seçilmesi ile birlikte hesaplanan bir indeks olarak tanımlanabilir. TÜFE içerisinde alkolü ve alkolsüz içecekler, doğalgaz – su – elektrik kullanım ücretleri, sağlık ücretleri, besin gıda ücretleri, ev mobilya ücretleri vb geniş bir tüketim ürünü grubu yer alabilmektedir. Bu kalemlerde oluşan faiz artışları da dövizin artışına neden olarak fiyatlarda artış ve satın alma gücünde düşüş şeklinde tüketiciye yansiyabilmektedir. TEFE, üreticiler tarafından üretilip piyasaya sürülen ürünlerin fiyatlarında artış olması halinde artış ya da azalış oranlarında değişiklikleri dikkate alarak hesaplanmaktadır. Bu hesaplamalara vergiler dahil edilmeden, peşin ücretler üzerinden incelemeler yapılmaktadır. TEFE’de değişim oranları aylık olmak zorundadır, zira oranlardaki hesaplamalar neticesinde tüketiciler ve özellikle yatırımcılar bilgilendirmek istenmekte ve böylece yatırımcının yatırım öncesi bilgi sahibi olması hedeflenmektedir. Ekonominin kötü olduğu bir dönemde yatırımcılar bu oranlara bakıp bir ülkede yatırımın yapılmaması gerektiğini ve daha kötü bir durum olmaması için yatırım yapıp yapmamalarını anlamaktadırlar (Abdioğlu ve Korkmaz, 2012).

2011 Yıllık	%13,33	2011 Yıllık	%10,45
2010 Yıllık	%8, 87	2010 Yıllık	%6,40
2009 Yıllık	%5, 93	2009 Yıllık	% 6,53
2008 Yıllık	%8,11	2008 Yıllık	%10,06
2007 Yıllık	%5, 94	2007 Yıllık	%8,39
2006 Yıllık	%11,58	2006 Yıllık	% 9,65
2005 Yıllık	% 2,66	2005 Yıllık	% 7,72

Kaynak: Legalbank, 2015 ve 2021 yılları arası TEFE-TÜFE-ÜFE Enflasyon oranları yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloyu incelediğimizde TEFE-TÜFE-ÜFE yüzdeler oranların yıllar bazlı bir birine paralellik göstermemesinin yanı sıra 2019 ve 2021 yıllarında endekslerdeki yükselişler dikkat çekmektedir. 2018 yılında bir önceki yıla göre ÜFE oranının %33,64, TÜFE oranının %20,30 oranında olması toplam arz ve toplam talep dengesinin bozulması, para ve maliye politikası disiplinin bozulması, ulusal ve uluslararası siyasi krizler gibi nedenlerle açıklanabilmektedir. Fakat pandemi sürecinde yaşanan yüksek enflasyon yalnız Türkiye’ye özgü bir durum olarak değerlendirilmemelidir.

Grafik 8. 2021 Yılında IMF'nin Belirlediği Dünyada En Az ve En Çok Enflasyon Oranına Sahip Ülkeler

Kaynak: Euronews, 2021 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Türkiye⁷ gibi birçok ülke pandemi sonrası yüksek enflasyon oranları ile karşı karşıya kalmıştır. Grafik 5'e baktığımızda dünyada en çok enflasyon oranına sahip ülke

⁷ Yüksek işsizlik oranları, düşük hane geliri, yüksek enflasyon, milli gelir ve faiz oranları hesaplanarak oluşan değere Dünya Sefalet Endeksi hesaplanmaktadır. Dünya genelinde ülkelerin sefalet endekslerini incelediğimizde ilk on ülke sırasıyla şöyledir: 1) Venezuela 2) Zimbabve 3) Sudan 4) Lübnan 5) Surinam 6) Libya 7) Arjantin 8) İran 9) Angola 10) Madagaskar yer almaktadır. Türkiye'nin sefalet endeksine baktığımızda Şın 2021 yılının Aralık ayında en yüksek seviyeye ulaşması (17,5) ve artan enflasyon oranları ile sefalet endeksindeki yeri 41,2 puan ile 21 sırada yer almıştır. Birçok kaynak, araştırma ve verilere dayanılarak sefalet endeksinde Türkiye'nin, Arjantin'i geçtiği yer almaktadır. Komşuları arasında Türkiye'den daha kötü olan tek ülke 92,1 puanla 8. Sırada yer alan İran olmuştur. Irak ise 39,5 puan ile 26. Sırada yerini almıştır. 2020 Dünya Sefalet Endeksi'nde bazı ülkelerin

5500 ile Venezuela olmuştur. Bunu takip diğer ülkeler 197,1 ile Sudan ve 99,3 ile Zimbabve olmuştur. Dünyada en az enflasyon oranına sahip ülke 0,1 ile İsviçre'dir. Diğer ülkeler ise 0,2 ile Yunanistan ve 0,5 Güney Kıbrıs Rum Kesimi olmuştur. Grafiğe göre her ne kadar Türkiye'de enflasyon oranı %13,6 olarak gösterilse de, TÜİK'in Şubat 2022 yılı resmi enflasyon oranları TÜFE yıllık %54,44, aylık %4,81 olarak açıklanmakla birlikte farklı araştırma grupları tarafından farklı rakamların olduğu açıklanmıştır. Zira bağımsız akademisyenlerden oluşan ENAGrup (Enflasyon Araştırma Grubu) Mart 2022 gerçek enflasyon oranlarını TÜFE'deki 12 aylık artış oranı %142,63 aylık ise %11,93 olarak açıklamıştır. Bu belirsizlik piyasa mekanizmasının çalışmasının öncü koşulu olan fiyatların üreticiye yatırım kararlarında yön gösterici etkisini ortadan kaldırmaktadır. Nitekim TCMB tarafından ortaya konan enflasyon hedeflerinde önemli sapmalar yaşanması da yatırımcı kararları ve kredibilite bakımından büyük önem arz etmektedir.

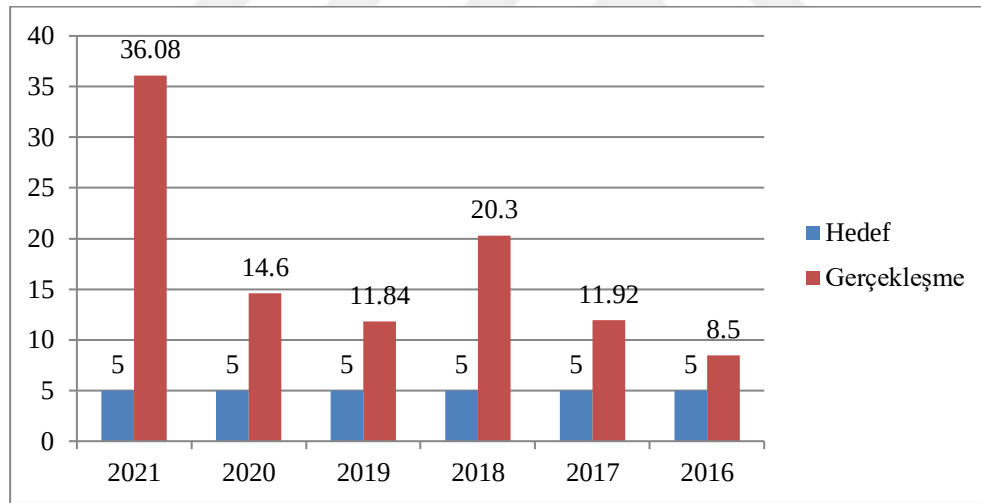
Pandeminin yarattığı krizi azaltmak ve likiditeyi artırmak için çeşitli önlemler alınmıştır. Bu kapsamda, hükümetle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB), 2021 yılında enflasyon hedeflemesini %5 olarak belirlenmiş ve hedefleme rejimini tüm unsurlarıyla kararlı bir şekilde uygulayacağını beyan etmiştir. Böylelikle para politikaları ve fiyat istikrarının bir öncelik olması durumu korunacaktır. Para aktarım mekanizmasında sağlıklı işleyişini sağlamak ve makrofinansal istikrarın sağlanması için zorunlu karşılıklar ile TL ve döviz likidite araçları kullanmakta Merkez Bankasının diğer hedefleri arasında yer almaktadır. TCMB likidite yönetimi çerçevesinde kapsamlı önlemler alındığını açıklamış; bu çerçevede bankaların TL ve yabancı para likidite yönetimlerine katkı sağlanmış, Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) piyasada likiditesini sağlamak için geçici süreliğine tahvil portföyünü artırmış, Merkez Bankasının en üst tahvil alım sınırı TCMB bilanço büyüklüğünün %10'u gösterilmiştir. Reel sektöre kredi akışının devamı için bankalara hedefli likidite imkanları sağlanmış, reeskont kredi düzenlemeleri ile ihracat yapan firmalara nakit akışının desteklenmesine yönelik adımlar atılmıştır. Ayrıca, TCMB, belirlenen kredi

---

sıralaması ise şöyledir: Ermenistan (34), Etiyopya (37), Pakistan (49), Yunanistan (53), Azerbaycan (62), Mozambik (71), Bosna-Hersek (77), Rusya (94), ABD (109), Tanzanya (142), Almanya (145), Çin (152), Japonya (153), Katar (154) ve Guyana (156) (CATO INSTITUTE, 2020).

koşullarını sağlayan bankalar için yabancı para zorunlu karşılık oranlarını indirmiştir. Diğer bir yandan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Mayıs ayından itibaren bankaların yurt içi yerleşkelere kredi kullandırmayı temel alan menkul kıymet alımına yönlendiren Aktif Rasyosu düzenlemesi uygulanmıştır. Enflasyonu kontrol altında tutmak ve enflasyon risklerini azaltmak için Ağustos ayından itibaren pandemiye özgü politikalar koordineli bir şekilde sıkılaştırma adımları atılmıştır. Diğer bir taraftan pandemi sürecine bağlı olarak iç ve dış taleplerdeki belirsizlik önemini koruduğundan, TCMB Ağustos ayından itibaren faiz politikalarını sabit tutmuş ve likidite tedbirlerini sürdürmüştür (TCMB, 2020). Fakat bu önlemlere rağmen Merkez Bankasının açıkladığı enflasyon hedefi ve gerçekleşen enflasyon arasındaki makas her geçen gün artmıştır.

Grafik 9. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının 2016-2021 Yılları Arasında Enflasyon Hedefleri

Kaynak: TCMB, 2016 ve 2021 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde 2016 - 2021 yılları arası enflasyon hedeflerini ve gerçekleşen enflasyon oranlarını görmekteyiz. Gerçekleşen en yüksek enflasyon oranı %36.08 ile 2021 yılında, gerçekleşen en düşük enflasyon oranı ise 2016 yılında %8,5 olmuştur. Diğer yıllara baktığımızda 2017’de gerçekleşen enflasyon oranı %11,92, 2018 yılında gerçekleşen enflasyon oranı %20,3, 2019 yılında gerçekleşen enflasyon oranı %11,84 olmuştur. 2019 yılının son döneminde ortaya çıkan COVID-19 salgını, toplam arz-talep dengesinde bozulmalara neden olmuş, ekonomide ve küresel

piyasalarda krizler meydana getirmiş ve bu durum aktarım mekanizmaları ile fiyatlara yansiyarak enflasyona neden olmuştur. 2020 yılına gelindiğinde gerçekleşen enflasyon oranı %14,6 olmuştur. Salgının etkisi bütün sektörleri etkilediği için 2021 yılı enflasyon oranında önemli oranda bir yükseliş olmuştur.

1.2.2.3. İstihdam

COVID-19 salgınıyla beraber gelen kriz dünyada emek piyasalarını etkilemiş ve işsizlik oranlarında ciddi artışların yaşanmasına neden olmuştur. Pandemi süresince yaşanan krizin işsizlik oranlarını %20 hatta %30 seviyelerine çıkarması beklenmiş (Tatlıyer, 2020), bu öngörü büyük oranda gerçekleşmiştir. İşsizlik sorunu ekonomik etkilerinin yanı sıra yarattığı sosyal etkilerle bir istikrarsızlık kaynağı haline gelebilmektedir.

Tablo 14. Pandemi Döneminde Ülkelerin İşsizlik Oranları (%)

Ülke Grupları / Ülkeler	2018	2019	2020 (%)
Gelişmiş Ekonomiler	5,1	4,8	6,6
ABD	3,9	3,7	8,1
Euro Bölgesi	8,2	7,6	7,9
Almanya	3,4	3,2	4,2
Fransa	9	8,5	8,2
İtalya	10,6	9,9	9,1
İspanya	15,3	14,1	15,5
Yunanistan	19,3	17,3	16,4
Japonya	2,4	2,4	2,8
Kanada	5,9	5,7	9,6
Birleşik Krallık	4,1	3,8	4,5
Başlıca Gelişmiş Ekonomiler (G7)	4,6	4,3	6,5
Gelişmekte Olan Ekonomiler			
Rusya	4,8	4,6	5,8
Türkiye	11	13,7	13,2
Gelişmekte Olan Asya Ekonomileri			
Çin	3,8	3,6	3,8
Latin Amerika ve Karayipler			
Brezilya	12,3	11,9	13,2
Meksika	3,3	3,5	4,4

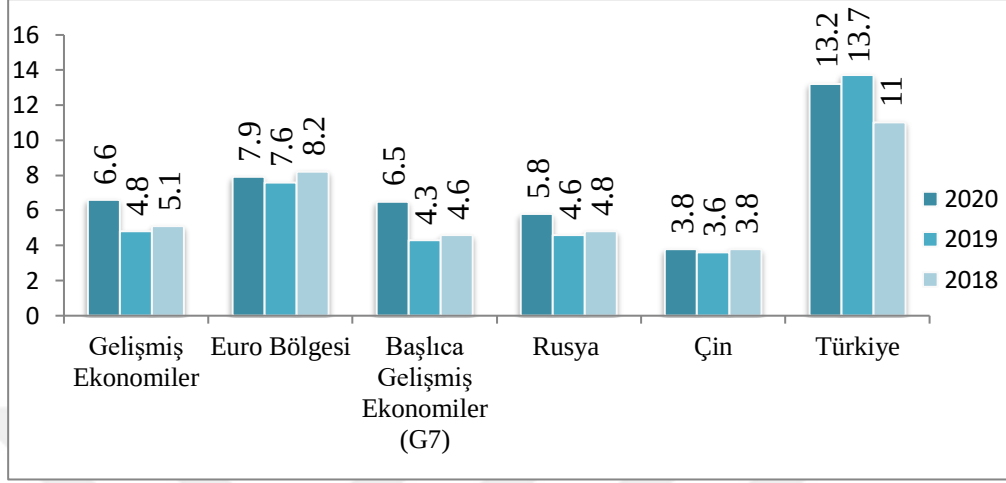

Kaynak: TOBB, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde, 2018, 2019 ve 2020 yıllarına baktığımızda en çok işsizlik oranına sahip ülkelerin başında Yunanistan ve İspanya geldiği görülmektedir. 2018 yılında %19,3, 2019 yılında %17,3 ve 2020 yılında %16,4 ile Yunanistan işsizliğin en yüksek olduğu ülke olmuştur. İspanya, 2018 yılında %15,3, 2019 yılında %14,1 ve 2020 yılında ise %15,5 ile işsizliğin en çok olduğu ikinci ülke olmuştur. 2018 yılında üçüncü sırayı %12,3 ile Brezilya yer alırken, 2019 yılına gelindiğinde ise %13,7 oranla işsizliğin en çok olduğu ülke Türkiye olmuştur. 2020 yılında %13,2 oranla üçüncü sırada en çok işsizliğin olduğu ülkeler Brezilya ve Türkiye olmuştur. En az işsizliğin olduğu ülkeler incelendiğinde ise 2018’de %2,4, 2019’da %2,4 ve 2020 yıllarında %2,8 ile Japonya’nın ilk sırada yer aldığı görülmektedir. İkinci sırada, 2018 yılında %3,3 ile Meksika, 2019 yılında %3,2 ile Almanya, 2020 yılına gelindiğinde ise %3,8 ile Çin yer almıştır. İşsizlik oranının en az olduğu üçüncü ülkeler ise, 2018 yılında %3,4 ile Almanya, 2019 yılında %3,5 ile Meksika, 2020 yılında ise %4,2 ile Almanya olmuştur.

Grafiği incelediğimizde COVID-19 salgını nedeniyle birçok ülkede işsizlik oranlarının arttığı görülmektedir. 2020 yılı gelişmiş ekonomiler grubundaki ülkelere işsizlik oranı bir önceki yıla göre %1,8 puanlık bir artışla %6,6 olarak en yüksek seviyesini görmüştür. Euro bölgesinde bir önceki yıla göre işsizlik oranı %0,3 puanlık artışla %7,9 olmuştur. Başlıca gelişmiş ekonomilerde işsizlik oranı %2,2 puanlık artışla 2020 de %6,5 oranına yükselmiştir. Gelişmekte olan ülkeler içinde yer alan Rusya’da işsizlik oranı bir önceki yıla göre %1,2 puanlık artışla %5,8 seviyesine yükselmiştir. Çin’deki işsizlik oranlarına baktığımızda 2019 yılında işsizlik oranı %3,6 iken salgınla beraber işsizlik oranı %0,2 puanlık artışla %3,8 seviyesine yükselmiştir. Türkiye’deki işsizlik oranlarını incelediğimizde 2018 yılında işsizlik oranı %11 iken, 2019 yılına girildiğinde ise bu oran %13,7 olmuştur, 2020 yılında ise bu oran %0,5 puanlık bir azalışla %13,2 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 10. 2018-2020 Yılları Arasında Pandemi Döneminde Ülkelerin İşsizlik Oranları (%)

Kaynak: TOBB, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik pandeminin ülkelerin işsizlik oranları üzerinde yarattığı etkiyi yıllar itibariyle karşılaştırmalı olarak göstermektedir. TOBB (2020), verilerini incelediğimizde ABD’de 2018 yılında %3,9, 2019 yılında %3,7’lere kadar gerileyen işsizlik oranları COVID-19 salgınıyla birlikte 2020 yılında %8,1 seviyelerine kadar çıkmıştır. Diğer gelişmiş ülkeler içinde yer alan Japonya’da son iki yıl içinde %2,4 ile büyük değişkenlik göstermeyen işsizlik oranları salgınla birlikte %0,4 puanlık bir artışla %2,8 seviyelerine yükselmiştir. Kanada’da önceki yıla göre %3,9 oranına sahip işsizlik oranı %9,6’ya yükselmiş, İngiltere’de %0,7 puanlık artışla işsizlik oranı %4,5 seviyelerine kadar yükselmiştir. Güçlü bir ekonomiye sahip olan Almanya’da bu salgından etkilenmiş, işsizlik oranı önceki yıla göre %0,1 puanlık artışla %4,2 ile gerçekleşmiştir. İşsizlik oranları, Fransa’da %0,3 puanlık düşüşle %8,2, İtalya’da %9,1 ve Yunanistan’da %16,4 oranlarında olacağı tahmin edilmektedir. İşsizlik oranları İspanya’da %15,5, Meksika’da %4,4, Brezilya’da %13,2 ile bir önceki yıla göre yükselişin olacağı ön görülmektedir.

Türkiye’de pandemi sürecinin yarattığı durgunlukla birlikte istihdam oranlarında düşüş; işsizlik oranlarında artışlar olmuştur. TÜİK (2021), yılı verilerine baktığımızda Türkiye nüfusu 459.365 kişi artarak oluşan yeni nüfus sayısı 83 milyon 614 bin kişi olarak belirlenmiştir. Çalışma yaşındaki nüfusa baktığımızda (15 yaş üstü-65 yaş altı) bu sayının 61 milyondan fazla olduğu anlaşılmaktadır. 2019 Kasım işgücü rakamları

32,5 milyon kişi olurken COVID-19 salgınıyla beraber bu sayı 2019 Aralık ayında küçülen ekonomiyle beraber büyük düşüş yaşamıştır. Pandeminin yarattığı ekonomik kriz çözülmediği sürece ekonomideki daralmalar ve işsizlik oranlarındaki artışların devam edeceği öngörülmektedir (Yarız, 2020).

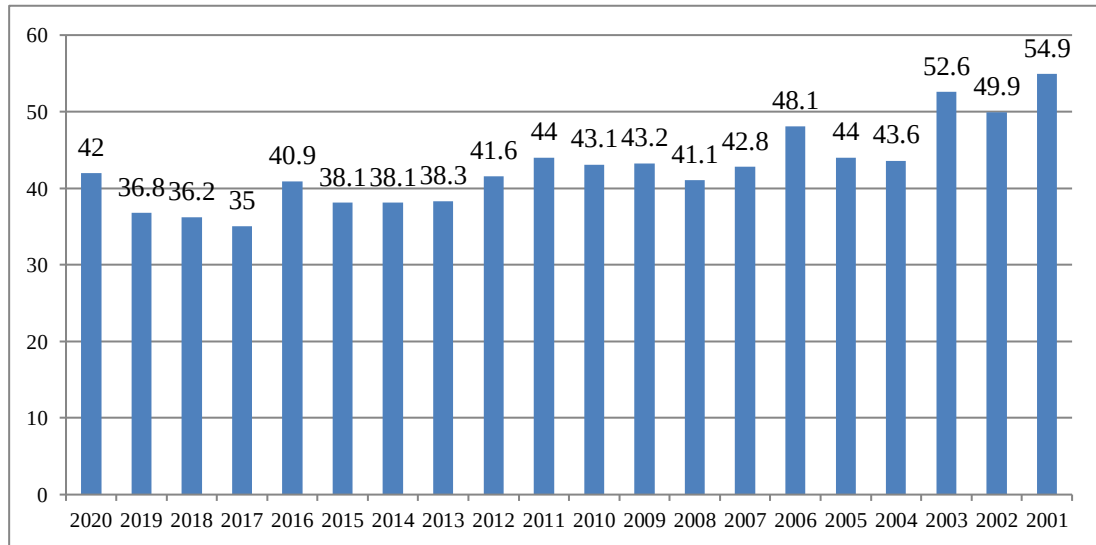
Tablo 15 . Yıllara Göre Türkiye’de Toplam İşsizlik Sigortası Faaliyetleri

YILLAR	İşsizlik Ödeneği Başvurusu	İşsizlik Ödeneği Kesilen	İşsizlik Ödeneği Biten	Ödemesi Devam Eden
2020	1.510.856	138.713	216.060	154.765
2019	1.955.041	249.187	299.854	464.015
2018	1.635.111	192.956	181.077	467.814
2017	1.326.967	202.928	174.221	318.818

Kaynak: İş-Kur verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 19’a baktığımızda, COVID-19 pandemisi süresince kritik bir öneme sahip işsizlik maaşı çalışamayan ya da iş bulamayan insanlar için önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Tabloya göre Türkiye’deki işsizlerin büyük kısmı ödenğe başvurmakla birlikte ödenek alabilen işsiz sayısız sayısı toplam içinde oldukça küçük paya sahip bir kesimdir.

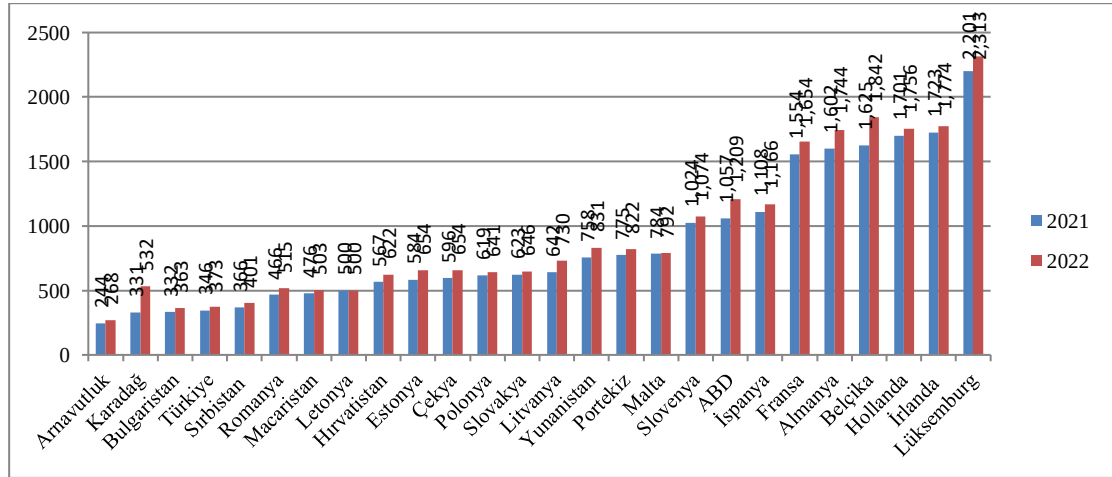
Grafik 11. 2001-2021 Yılları Arasında Türkiye Asgari Ücretle Çalışan ve Toplam Sigortalı İşçi Sayısının Oranı (%)

Kaynak: SGK, 2001 ve 2020 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukardaki grafik 2001 ve 2020 yılları arasında Türkiye’de asgari ücretle çalışma oranlarını göstermektedir. Tabloda yer verilen 19 yıl içinde en çok asgari ücretle çalışanların oranı 2001 krizi döneminde artmıştır ve %54,9 olmuştur. Asgari ücretle çalışanların oranına baktığımızda ise %35 ile 2017 yılında en düşük düzeyine eriştiği görülmektedir. 2018 ve 2019 yıllarına gelindiğinde ise borç ve döviz krizi nedeniyle asgari ücretle çalışanların oranında artışlar yaşandığı izlenmektedir. Bir önceki yıla göre 2018 yılında asgari ücretle çalışanların oranı %1,2 puan artışla %36,2 iken 2019 bu oran %36,8 olmuştur. COVID-19 salgınının 2019 yılının son döneminde ortaya çıkmasıyla işsizlik oranı yukarı doğru yükselmiş bir önceki yıla göre %5,2 puan artışla 2020 yılında asgari ücretle çalışanların oranı %42’ye yükselmiştir. Türkiye’de pandemi sürecinde asgari ücretlilerin azalan satın alma gücü de toplam talepteki daralmanın önemli nedenlerinden biri olarak görülebilir. Nitekim Grafik 12 asgari ücret düzeyi konusunda Avrupa ülkelerine ait rakamları 2021 ve 2022 yılları için ortaya koymaktadır.

Grafik 12. Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Asgari Ücret (2021-2022-Euro)

Kaynak: Eurostat, 2022 verileri yazara tarafından derlenmiştir.

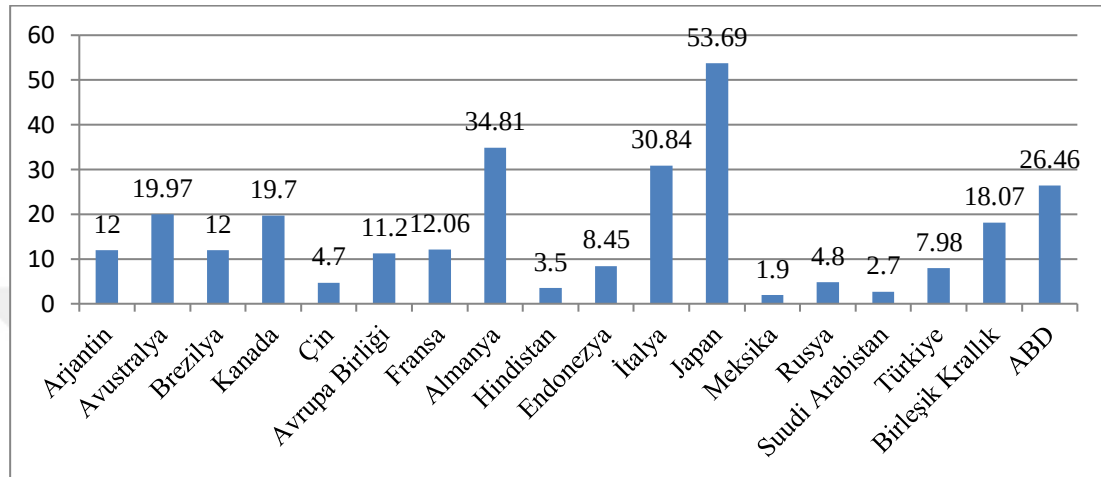
Grafiği incelediğimizde Avrupa’da en yüksek asgari ücret veren ülke 2021 yılında 2021 ve 2022 yılında 2.313 Euro ile Lüksemburg olmuştur. Lüksemburg’u takip eden ülkeler ikinci sırada 2021 yılında 1.723 ve 2022 yılında 1.774 Euro ile İrlanda ve üçüncü sırada 2021 yılında 1.701 ve 2022 yılında 1.756 Euro ile Hollanda

olmuştur. En az asgari brüt ücret veren ülkeler 2021 yılında 244 ve 2022 yılında 268 Euro ile Arnavutluk olurken en az asgari brüt ücret diğer iki ülke 2021 yılında 331 ile Karadağ olurken 2022 yılına gelindiğinde asgari ücretteki (532 Euro) artış Ülkeyi 8 sıra öne çekmiştir. Bulgaristan 2021 yılında 332 Euro ile en az asgari ücret veren ülkeler arasında üçüncü olurken 2022 yılına gelindiğinde 363 Euro ile en az asgari ücret veren ikinci ülke olmuştur. Türkiye'ye baktığımızda 2021 yılında asgari ücret 346 Euro ile en az asgari ücret veren dördüncü ülke olurken, 2022 yıla gelindiğinde bu rakam 373 Euro ile en az asgari ücret veren üçüncü ülke olmuştur.

Yükseler (2020), pandeminin tarım dışı sektörlerin istihdam yapısı üzerinde yarattığı etkiyi incelemiştir. Buna göre, 2019 yılı işgücü istatistikleri incelendiğinde tarım dışı sektörlerde çalışan insan sayısı yaklaşık 23 milyon kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. COVID-19 pandemisinin tarım dışı sektörlerde çalışanların $\frac{1}{4}$ 'ünün etkilendiği, kriz karşısında korumasız olan özel kesimdeki çalışanlar daha çok ücretli – yevmiyeli, kendi hesabına çalışanlardan oluştuğu tahmin edilmektedir. TÜİK (2019) verilerine göre bu kesimi 16,6 milyon kişi oluşturmaktadır. COVID-19 salgınından dolayı bu ücretli-yevmiyeli, kendi hesabına çalışan 3,1 milyon kişi doğrudan etkilenirken, 2,5 milyon kişi ise dolaylı olarak etkilenmiştir. Elde edilen verilere göre 2020 Nisan – Haziran döneminde 5,6 milyon kişi gelir ve iş kaybına uğramıştır. Bu sayı 2018 yılında ücretli – yevmiyeli, kendi hesabına çalışan tarım dışı sektörlerde çalışanların $\frac{1}{3}$ 'üne denk gelmektedir. Nisan –Haziran dönemlerinde özel kesimdeki iş kaybı hizmet sektörlerinde 5 milyon olurken, sanayi sektörlerinde 550 bin kişi olmuştur. DİSK-AR (2020) ise ILO'nun kullandığı tam zamanlı eş değer iş kaybı yönteminden yararlanarak COVID-19 salgınında iş ve istihdam oranlarını yeniden hesaplamış ve COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasından bu yana 10,7 milyon insanın işsiz kaldığını ortaya koymuştur. Yine aynı rapora göre COVID-19 pandemisinin etkisiyle geniş tanımlı işsizlik ve iş kaybı oranı %52,2 olurken, iş kaybı ve işsizlik sayının toplamı 17 milyon 722 bin kişi olmuştur. DİSK-AR tarafından her ay hesaplanan geniş tanımlı işsiz sayısı Nisan 2020'de 2 milyon 793 bin kişi artarak 9 milyon 756 bin kişiye yükselmiştir. İŞ-KUR (2022), verilerine göre 2021 (Ekim) yılında kayıtlı işsiz sayısı 3.122.944 kişi olurken (erkek; 1.536.229, kadın; 1.586.715)

2022 (Ekim) yılına gelindiğinde ise kayıtlı işsiz sayısı 3.178.025 kişi (erkek; 1.602.415, kadın; 1.575.607) olmuştur.

Grafik 13. G20 Ülkelerinde Mayıs 2021 İtibariyle COVID-19 Mali Teşvik Paketlerinin GSYH İçindeki Payı Olarak Değeri (%)

Kaynak: Statista, 2021 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde COVID-19 virüsünün ekonomiyi ve hane halkları talebinde yarattığı olumsuz etkiyi azaltmak amacıyla ülkelerin hazırladığı mali teşvik paketleri G-20 ülkeleri içinde GSYH oranından en büyük mali teşvik paketini uygulayan ülke %53,69 ile Japonya olmuştur, onu takip eden diğer iki ülke %34,81 ile Almanya ve %30,84 ile İtalya olmuştur. GSYH oranı içinde en az mali teşvik paketini uygulayan ülkeler %1,9 ile Meksika, %2,7 ile Suudi Arabistan olmuş, Avrupa Birliğinin mali teşvik payının oranı %11,2 olmuştur. Türkiye'nin GSYH içindeki mali teşvik payına ayırdığı oran %7,98 olmuştur.

ILO(2020)'ya göre mevcut küresel ekonomide kayıt dışı işlerden geçim sağlayan insan sayısı 2 milyardan fazla olup her çalışan iki kişiden birinin kayıtsız istihdam edildiği anlamına gelmektedir. Bu oran düşük gelirli ülkelerde toplam istihdamın %90'ını, orta gelirli ülkelerde ise %67'sini temsil etmektedir. Çalışmamak ya da evde kalmak, işlerini ve geçim kaynaklarını kaybetmek demektir. “Açlıktan ya da virüsten ölmek” birçok kayıt dışı ekonomi çalışanının karşı karşıya olduğu fazlasıyla gerçek bir ikilemi oluşturmaktadır. Bu nedenle, tüm dünyada 5 milyardan fazla insanı etkileyen tam veya kısmi karantina önlemleri uygulanmaktadır. Bu önlemlerin 1,6 milyar kayıt dışı işçi üzerinde önemli bir etkisi olduğu ve kadınların en çok etkilenen sektörlerde

aşırı temsil edildiği tahmin edilmektedir. Bu da çalışanların kazançlarının %60'ını kaybedecekleri anlamına gelmektedir (ILO, 2020). COVID-19 pandemisi sürecinden birçok kırılgan grup büyük oranda etkilenmiş; özellikle güvencesiz olarak çalışan kadınlar bu grupların en başında gelmiştir. Pandemi koşullarında hükümetlerin öncelikleri arasında iş ve aile yaşamının uzlaştırılması, kadınların toplumdaki yerleri ve durumları, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri olduğu gözlenmiştir. Korona virüs küresel bir sorun olmakla birlikte salgın öncesinde cinsiyet eşitliğini, iş ve aile yaşamının uzlaştırılması yönünde refah devlet politikaları ve bakım alanındaki düzenlemeler, pandemi sürecinde sekteye uğramış ve birçok yönde sorunlar yaşanmıştır (Akkan ve Kesici, 2021).

Uluslararası kuruluşlardan ILO'nun (2020), sunduğu rapora bakıldığında sağlık sektöründeki iş gücünün %70'i, bakım alanlarındaki işlerinde %95'i kadın çalışanlarından oluşmaktadır. Ayrıca 2021'de günlük 1,90 dolardan daha az bir gelirle yaşayan kadın sayısı (15 yaş üstü) küresel boyuta 247 milyondur. Cinsiyette dayalı yoksulluk farkı 2030'lu yıllara kadar her geçen gün artmakta ve bu durum daha da kötüleşmektedir (UN Women, 2020).

Uluslararası kuruluşların yaptıkları anketlere göre İş kaybındaki cinsiyet farkı genel olarak kadınlar için (%18,8) erkeklere göre (%14,2) yüksektir. İş kaybındaki farkın, iş sahibi olup başkalarını istihdam edenler alt kategorisinde daha yüksek olduğu, bu kategoride kadınların %20'sinin, erkeklerin ise %8,7'sinin iş kaybı bildirdiği görülmektedir. Anket örneklemindeki çalışan kadın ve erkekler, istihdamdaki toplam nüfusu tam olarak temsil etmese de, bu sonuçlar, COVID-19 pandemisinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi açısından kadınların erkeklere kıyasla daha dezavantajlı ve güvensiz konumlanmalarına dair bir fikir vermektedir. Ankette göre pandemi sürecinde hem kadınlar hem de erkekler evdeki iş yüklerinde bir artış olduğunu bildirse de kadınların ev işinin tüm kategorilerinde daha büyük ölçüde bir artış yaşandığı görülmektedir. Kadınların artan iş yükünün oranı, "kendi konutunu ve çevresini temizleme ve bakımını yapma", "yemek pişirme ve servis etme" kategorilerinde en yüksek olup, ankete katılan kadınların sırasıyla %77,6 ve %59,9'u bu ev işlerinde artış belirtmiştir. Ankette katılan erkeklerin %47 ve %23,9'u ile karşılaştırıldığında. Zaman kullanımı anketlerinde de görülen geleneksel rollere ve cinsiyete dayalı işbölümüne

tekabül etmektedir. Hem kadınlar hem de erkekler için pandemiden bu yana en çok zaman geçirilen aktivite, “kendi konutunu ve çevresini temizleme ve bakımını yapma”, “yemek yapma ve servis etme” olmuştur. Kadınların %56,1'i ve erkeklerin %27'si tarafından en çok zaman alan aktivitenin temizlik olduğunu belirtmişlerdir. Kadınlar için ikinci en çok zaman alan aktivite %24,6 ile yemek pişirmek ve servis yapmak olurken, erkek katılımcılar için en çok yapılan ikinci etkinlik %26,2 ile aile ve hane halkı üyeleri için alışveriş yapmak olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca erkekler genellikle yemek (%40,7) ve temizlik (%25,5) yapmadıklarını ifade ederken, bu oranlar kadınlarda sırasıyla %5 ve %2,2 olması da kadınların ev işlerinde erkeklere göre daha fazla yük yaşadıklarını göstermektedir. Bu bakımdan yapılan işlerde önemli cinsiyet farklılıkları vardır (Kalaylıoğlu ve ark., 2020).

200'den fazla ülke ve bölge için kayıtlı 4.115 mali ve ekonomik, sosyal koruma ve işgücü piyasası önleminde, 161 ülke ve bölgede alınan önlemlerin sadece 526'sı kadınların ekonomik güvenliğine yöneliktir. Buda toplam mali, ekonomik, sosyal koruma ve istihdam müdahalesinin sadece yüzde 13'üne denk gelmektedir. Kadınların ekonomik güvenliğini ele alan önlemlerin yarısına yakını sosyal koruma kategorisine girmektedir (115 ülkede 250 önlem). Hükümetlerin COVID-19 bağlamında kadınların ekonomik güvenliğini güçlendirmek için kullandığı başlıca sosyal koruma programları, nakit transferleri (76 ülkede 107 önlem) ve gıda yardımı veya diğer aynı destek biçimleridir (36 ülkede 46 önlem). Birçok ülke cinsiyet eşitsizliğine ve kadınların ekonomik güvenliği için çeşitli önlemler almıştır. Örneğin; Arjantin, Brezilya, Kolombiya, Kenya, Mozambik ve Togo, Kadınlara öncelik veren veya kadınlara ek fayda sağlayan kayıt dışı çalışanları hedef alan yeni nakit transferi programları başlatmıştır. Brezilya'da Kongre, Mart 2020'de çocuklara aylık faydalar sağlayan bir acil nakit transferini onaylamıştır. Pakistan, geçim desteğine ihtiyacı olan 14 milyon aileye ulaşan 'Ehsaas Acil Nakit Programını' hızla başlatmak için dijital teknolojiyi kullanmıştır. 4.5 milyon mevcut kadın faydalanıcı, 2020'de dört aylık bir süre için ilave yardım almış, Mayıs 2021'de, 4 milyon yeni faydalanıcının bu rakama ekleneceği açıklandı. Liberya, Ulusal Gıda Yardım Ajansını (NFAA) yeniden konumlandırmıştır; hamile kadınlar ve emziren anneler de dahil olmak üzere hassas gruplara gıda desteği sağlamak için hızlı çalışmalar yapılmıştır. NFFA, beslenme programlarının

sürdürülebilirliğini artırmak için yerel çiftçiler, işleyiciler ve uluslararası ortaklarla birlikte çalışarak pazarlara erişimi genişletecek ve ihtiyaç veya acil durumlarda okullara ve diğer kurumlara dağıtılmak üzere işlenecek ve depolanacak fazla ürünün satın alınacağı planlanmıştır. Bolivya, Kosta Rika ve Ekvador, ev işçilerinin haklarını korumak için halkı bilgilendirme kampanyalarını kullanmıştır. Şili, ev işçilerinin ulusal işsizlik sigortası sistemine dahil edilmesini sağlayan bir yasa çıkarırken, İspanya sosyal güvenlik sistemine kayıtlı ev işçileri için özel avantajlar getirmiştir. Cabo Verde, Kolombiya, Mısır ve Meksika, dijital girişimcilik, e-pazarlama ve e-ticaret alanlarında kadınlara yönelik eğitim programlarının yanı sıra, sokağa çıkma kısıtlamaları sırasında ürünlerini çevrimiçi satmaya devam edebilmeleri ve bundan yararlanmak için daha donanımlı olabilmeleri için finansal beceriler geliştirmiştir. Arjantin, Fildişi Sahili, Honduras, Fas, Senegal, Suriye Arap Cumhuriyeti, Amerika Birleşik Devletleri, Kazakistan ve Peru'daki işletmelerinin yönetiminde kadınların becerilerinin geliştirilmesi üzerine daha fazla ağırlık verilmiştir. Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, Jamaika ve Letonya gibi ülkelerde de erkeklerden daha fazla kadın istihdam eden turizm sektörüne kamu sektörü kredileri ve sübvansiyonları yoluyla mali destek sağlamıştır. Kadın girişimcileri, kayıt dışı tüccarları ve kooperatifleri yerel ürünleri pazarlamak için nakit transferleri, hibeler, sübvansiyonlu krediler ve/veya dijital platformlarla desteklemeyi amaçlayan programlar başlatılmıştır (UNDP, 2021).

Türkiye’de ise COVID-19 sürecinde hükümetin ekonomik destek paketi geçim güçlüğü çeken ailelere yönelik tek seferlik 1000TL tutarında nakdi yardım ile aile desteği sağlanması şeklinde olmuştur. COVID-19 pandemisinin ilk başlarında hamile kadınlar, emzirenler, engeliler ve 60 yaş üstü kamu çalışanları 12 günlük ücretli izin kullanmalarına izin verilmiş olmakla birlikte bu izinler özel sektör çalışanlarına ve okulları kapanan çocukların ailelerine tanınmamıştır (UNDP, 2021).

1.2.2.4. Pandeminin Kamu Maliyesi Üzerine Etkileri

Günümüzde kaynak dağılımının etkin ve adil yapılmaması ülkelerin karşılaştığı problemlerin başında gelmektedir. Kamu kaynakları kamu ihtiyaçlarını karşılayamadığı için ülkeler, ilave kaynak arayışlarına başvurmaktadır. Bu durumda ülkeler tarafından var olan bütçe çerçevesinde kamusal alanların finans ihtiyaçları için veya daha önceden belirlenmiş alanlara finans aktarımlarının yapılması için yeni finans olanakları

yaratılmaya çalışılmaktadır (Eroğlu ve Maraş, 2019). Ülkelerin var olan yapısal sorunları ile ortaya çıkan ekonomik krizler ya mali daralmaları ortaya çıkarmakta ya da var olan mali daralmaları daha da derinleştirmekte ve ülkelerin bağımsız politika yapma olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Özellikle devletin müdahale araçlarının önemli bir kısmını oluşturan mali politikaları ciddi bir şekilde etkilenmektedir (Çaşkurlu, 2011. s.23). Bu doğrultuda en geniş anlamı ile mali alan; bir hükümetin herhangi bir önyargı olmaksızın, devletin mali sürdürülebilirliğine zarar vermeden planlanan ya da arzu edilen amaçlar için kaynak sağlanması olarak da bilinir (Heller, 2005:3).

Kamu sektörünün olağan gelir kaynağı vergiler ve vergi benzeri ödentiler olmakla birlikte kamusal ihtiyaçların karşılanabilmesi için gerekli olan kamu yatırımlarının yapılabilmesi için olağan gelir kaynaklarının yeterli olmaması durumunda olağandışı gelir kaynağı olan borçlanmalara başvurulabilmektedir. Kamu borcu en öz tanımı ile belirli bir vadeye dayanan devlet tahvillerinin toplam değeridir. Kamu borçları da iç ve dış borç olmak üzere iki farklı kategoriye ayrılabilir. İç borç, devlet hazine bonusu ve devlet tahvili gibi araçlarla yurt içinden borçlanmasıdır. Dış borç ise, ülke dışındaki hükümetlerden, özel kuruluşlardan ve finans kuruluşlardan borç almasıdır (Qiu, 2010).

Bu iki borç devletin finansman ihtiyacının karşılanması için kullanılmaktadır. Bir ülkenin toplam dış borcu dendiğinde sadece devletin aldığı borcu değil özel sektöründe yurt dışından edindiği borçları kastedilmektedir. Her kadar kamu borcu olmasa da özel sektörün aldığı bazı borçlar hazine garantörlüğü altında verilmektedir. Devletin iç borç alabilecek kaynaklar; Merkez Bankası, Mevduat Kurumları, Ticari Bankalar, Sosyal Güvenlik Kuruluşları ve KİT'lerdir. Genellikle gelişmekte olan ülkeler devletin olağan kaynak temininde zorlanması durumunda Merkez Bankası kaynaklarından borçlanmaya gidilmektedir (Eker ve Meriç, 2000:39).

Son yirmi yılda gelişmekte olan ülkeleri kısıtlayan önemli faktörlerden biri ülkelerdeki aşırı borçlanmadır (Tan, 2007:9). Kamu otoritesinin aşırı borçlanmanın nedenlerinin başında politika yapıcıların enflasyonun düşmesi için yerli paranın aşırı değerlendirilmesine yönelik politikaların benimsenmesidir. (Ünsal, 2005:446- 531). Şen

ve ark. göre (2007), göre ise kriz dönemleri yarattığı mali kaynak ihtiyacı nedeni ile borçlanmaların arttığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir

Tablo 16. Genel Devlet Net Borcu (Ulusal Para Birimi/Milyar)

	2019	2020	2021	2022
Letonya	8.671	10.174	12.235	13.363
Bulgaristan	10.119	16.083	18.165	22.007
Litvanya	14.821	20.358	22.170	22.765
Finlandiya	64.651	79.332	90.711	97.418
İrlanda	175.586	187.438	216.969	237.115
Portekiz	235.470	246.558	256.700	263.429
Romanya	303.926	425.665	498.122	591.741
Hollanda	337.353	340.605	397.218	404.474
Belçika	405.426	447.578	485.139	511.244
Kanada	533.893	742.313	829.749	898.635
Polonya	879.067	1.054.494	1.130.321	1.194.525
Arnavutluk	1.022.075	1.148.350	1.221.512	1.360.694
İspanya	1.023.103	1.156.043	1.260.079	1.325.390
Türkiye	1.103.629	1.555.890	2.736.198	4.388.000
Almanya	1.418.230	1.686.066	1.928.364	1.995.266
İngiltere	1.670.207	1.939.353	1.952.635	1.918.143
Fransa	2.166.600	2.361.700	2.543.572	2.624.473
İtalya	2.186.420	2.349.864	2.523.699	2.606.710
Sırbistan	2.648.360	2.977.579	3.315.562	3.589.865
ABD	17.748.781	20.618.952	23.289.913	24.293.226
Macaristan	27.818.792	35.072.568	39.169.660	42.934.374
Japonya	845.396.800	873.824.100	915.099.108	958.709.869

Kaynak: IMF, 2022 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 22, ülkelerin pandemi ve takip eden dönemde genel devlet net borcunun ulusal para cinsinden tutarlarını göstermektedir. Tabloyu incelediğimizde ulusal para cinsinden en çok borcu olan devletin Japonya olduğu görülmektedir. En çok borcu olan ikinci ülke ise Macaristan olurken üçüncü sırada ABD yer almıştır. Ulusal para cinsinden en az borcu olan son üç devlet sırasıyla Letonya, Bulgaristan ve Litvanya'dır. Türkiye'yi inceleyecek olursak tabloda belirtilen yıllar itibariyle her yıl belirli aralıklarla ulusal para cinsinden devlet net genel borcunda artışlar olduğu gözlenmektedir.

Tablo 17. 5 Yıllık Kredi Temerrüt Swapları (31 Temmuz 2022)

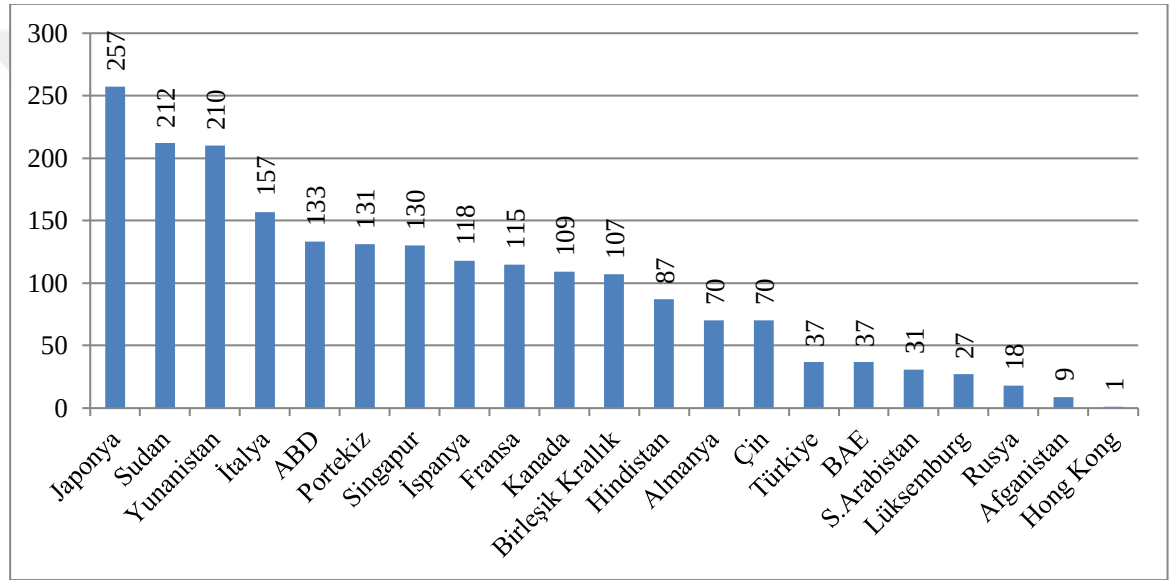
Ülke	S&P Derecelendirmesi	CDS (Credit Default Swap)
Danimarka	AAA	13.27
Hollanda	AAA	13.30
Avusturya	AA+	14.22
Norveç	AAA	14.30
Almanya	AAA	15.50
Birleşik Krallık	AA	16.27
ABD	AA+	20.20
Japonya	bir+	25.50
Belçika	AA	16.90
Kanada	AAA	33.30
Fransa	AA	28.00
Portekiz	BBB	56.20
İspanya	A	57.30
Çin	bir+	71.70
Endonezya	BBB	115.04
Polonya	A-	136.80
Meksika	BBB	160.98
İtalya	BBB	162.30
Yunanistan	BB+	172.50
Brezilya	BB-	269.20
Türkiye	B+	860.24
Rusya	NR	13.775.17

Kaynak: World Government Bonds, 2022 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 23 bize ülkelerin Standard and Poor's ve Credit Default Swap kredi risk primi veya temerrüt takası olarak bir çeşit sigortalama işlemi olarak adlandırılan oranlar hakkında bilgiler vermektedir. S&P derecelerine baktığımızda en iyi ülkeler AAA (En yüksek kalite, sağlam olmakla birlikte küçük de olsa bir yatırım riski taşıması) Danimarka, Hollanda, Norveç, Almanya ve Kanada ülkeleri olduğu görülmektedir. S&P oranlarının en düşük olduğu ülkeler B+ (Yatırım niteliği taşımamakla birlikte borçlanma şartlarına uymama ihtimali yüksek) olarak Türkiye, BB- (Speklatif ve belirsizlik özellikler taşıması) olarak Brezilya ve BB+ (Speklatif

ve belirsizlik özellikler taşıması) olarak Yunanistan ülkeleri olmuştur. CDS⁸ oranlarına baktığımızda 13.775.17 olarak Rusya en yüksek riskli ülkeler grubunda ilk sırada yer alırken, Rusya'yı 860.24 CDS oranı ile Türkiye takip etmektedir. Brezilya 269.20 ile en yüksek riskli ülkeler arasında üçüncü sırada Yunanistan 172.50 CDS oranı ile dördüncü sırada yer almıştır. En iyi CDS oranına sahip ülkeler 13.27 ile Danimarka olurken 13.30 ile Hollanda ikinci sırada ve 14.22 ile Avusturya üçüncü sırada yer almıştır.

Grafik 14. 2021 Yılında Ülkelere Göre Borç Durumu (Borç/GSYH Oranı)

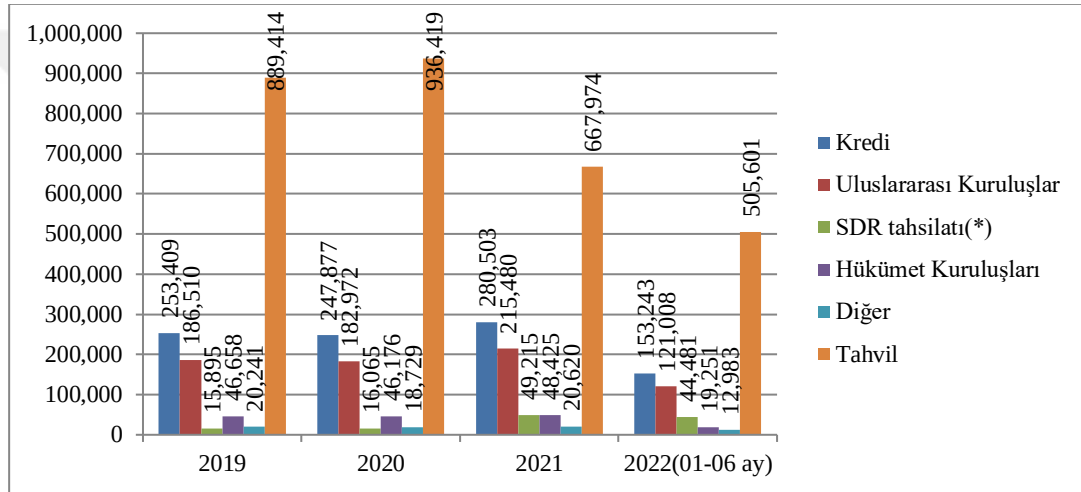
Kaynak: The World Bank, 2021 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 14'ten çeşitli ülkelerin borç durumu izlenebilmektedir. Grafiği incelediğimizde yüksek borç ve GSYH oranının getirdiği risk incelenmektedir. Söz konusu olan oran her ne kadar yüksek ise o ülkenin borcunu ödememe riski ve

⁸ Credit Default Swap (CDS) bir ülkenin, kişinin ya da kuruluşun kredi sahiplerinin aldığı kredileri ödememe risklerine karşılık belirli bir miktar karşılığında üstlenmeyi kabul etmesinin bedeli olarak bilinir. Bir çeşit kredi sigortası olarak da çalışır. CDS oranı ne kadar yüksekse borçlanma maliyeti de o kadar yüksek demektir. CDS primleri piyasada tıpkı döviz kurları gibi anlık arz-talebe göre ortaya çıkar. CDS primlerinin yüksek çıkmasının iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi dış nedenler; koronavirüsün bütün dünyada yarattığı ekonomik belirsizlikler sonucu ülke ekonomilerin riskini artırmak olarak gösterilebilir. Turizm, dış ticaret ve savaşlar (Rusya-Ukrayna savaşı sonucunda enerji, petrol ve tahıl vb. fiyatlarının yükselmesi) vb. CDS primini etkileyen diğer dış nedenlerdir. CDS primini etkileyen diğer bir neden ise iç nedenlerdir. Bunlara örnek; ekonomik büyümenin düşmesi, enflasyonun yükselmesi, dış borçların artması, ülkede sosyal çalkantıların olması, savaş hali, doğal afetler vb. gibi örnekler gösterilebilir. Türkiye'nin CDS priminin yüksek olmasının nedenleri ise; koronavirüsün bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'yi ekonomik olarak etkilemesi, dış politikada ve orta doğuda yaşanan sorunlar, kurların yükselmesi, sosyal çalkantılar bunlara örnek gösterilebilir (Eğilmez, 2020).

temerrüde düşme riski daha yüksek olmaktadır. Bu durum finansal piyasalarda krizlere neden olabilmektedir. Grafiği incelediğimizde borç/GSYH oranı en yüksek olan %257 ile Japonya ilk sırada yer alırken ikinci sırada %212 ile Sudan ve %210 ile Yunanistan üçüncü sırada yer almaktadır. Borç/GSYH oranının en az olduğu ülkeler %1 ile Hong Kong olurken ikinci sırada %9 ile Afganistan ve üçüncü sırada %18 ile Rusya olmuştur. Türkiye'ye baktığımızda %37 borç/GSYH oranına sahiptir. Türkiye'nin dış borç stokunda da yıllar itibariyle artış olduğu gözlenmektedir.

Grafik 15. Türkiye'de Merkezi Yönetim Dış Borç Stoku (Milyon ABD doları)

Kaynak: T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri yazar tarafından derlenmiştir.⁹

Grafik 15'i incelediğimizde en çok dış borç stokunun tahvillerde olduğunu görmekteyiz. 2019 yılında 889.414 milyon ABD doları, 2020 yılında 936.419 milyon ABD doları, 2021 yılında 667.974 milyon ABD doları ve 2022 yılı ilk altı ayının tahvil borcu 505.601 milyon ABD doları olduğu görülmektedir. En az dış borç stokunun 2019 yılında 15.895 milyon ABD doları ve 2020 yılında 16.065 milyon ABD doları olarak SDR tahsilatında yapılmış. 2021 yılı 20.620 milyon ABD doları ve 2022 yılının ilk altı ayında 12.983 milyon ABD doları ile en az diğer kesimde dış borç stokunun yapıldığı görülmektedir. En çok dış borç stokunun yapıldığı ilk üç sıraya baktığımızda tahviller ilk sırada, krediler ikinci sırada ve uluslararası kuruluşlarda üçüncü sırada yer almıştır.

⁹ SDR Tahsilatı(*)=IMF tarafından tahsis edilen, 2009 yılında 959 milyon SDR'lik ve 2021 yılında 4.465 milyon SDR'lik tutarı göstermektedir.

2019 yılının son çeyreğinde ortaya çıkan 2020 yılına gelindiğinde pandeminin neden olduğu gelir düşüşü etkisiyle tahvil borcunun arttığını görmekteyiz. Takip eden tabloda borçlanmanın kamu ve özel sektör arasındaki dağılımı da izlenmektedir.

Tablo 18. Türkiye’de Dış Borçlanmanın Kamu-Özel Sektör ve TCMB Arasındaki Dağılımı

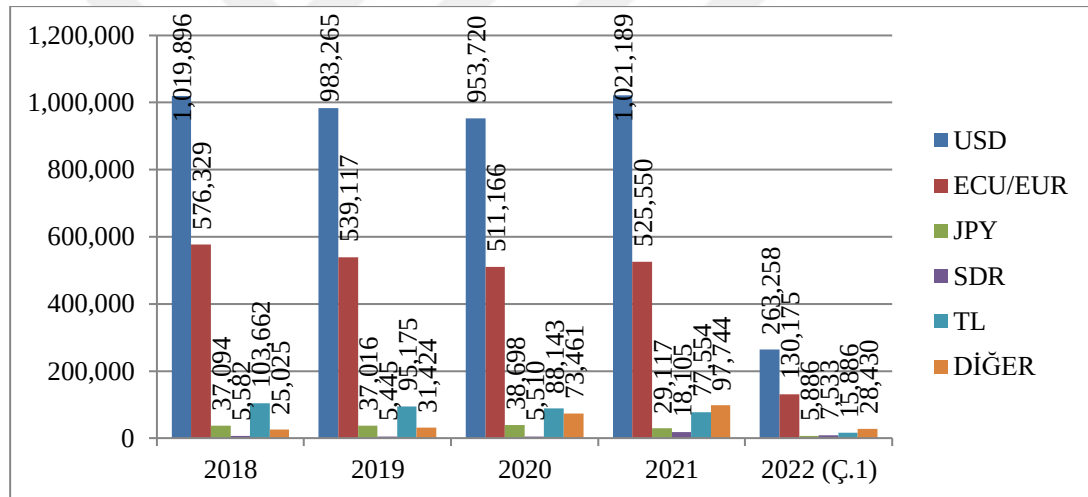
	KAMU SEKTÖRÜ			TCMB			ÖZEL SEKTÖR			Türkiye Brüt Dış Borç Stoku Toplamı (I+II+III)	Türkiye Brüt Dış Borç Stoku / GSYH (%)
	KISA VADE	UZUN VADE	TOPLAM (I)	KISA VADE	UZUN VADE	TOPLAM (II)	KISA VADE	UZUN VADE	TOPLAM (III)		
2019 Ç1	23.417	127.603	151.020	5.896	0	5.896	64.537	211.455	275.992	432.909	56,9
2019 Ç2	22.903	125.665	148.568	6.491	0	6.491	66.975	203.302	270.277	425.336	58,4
2019 Ç3	22.168	125.211	147.379	6.394	0	6.394	66.155	197.347	263.502	417.275	56,3
2019 Ç4	23.444	137.894	161.338	8.452	0	8.452	64.683	181.448	246.131	415.921	54,7
2020 Ç1	24.590	149.144	173.734	8.383	0	8.383	60.606	169.310	229.916	412.033	53,9
2020 Ç2	24.831	143.527	168.358	19.617	0	19.617	56.300	164.304	220.604	408.579	55,1
2020 Ç3	24.787	145.560	170.347	20.989	0	20.989	62.142	163.802	225.944	417.280	56,9
2020 Ç4	24.892	153.367	178.259	21.344	0	21.344	67.731	165.471	233.202	432.804	60,4
2021 Ç1	26.372	152.091	178.463	22.616	0	22.616	66.426	162.498	228.924	430.003	59,0
2021 Ç2	26.109	155.508	181.617	25.824	0	25.824	71.213	165.666	236.879	444.321	58,0
2021 Ç3	27.301	162.476	189.777	25.850	0	25.850	72.009	164.808	236.817	452.444	56,9
2021 Ç4	22.219	157.494	179.713	26.052	0	26.052	73.455	163.273	236.728	442.492	55,1
2022 Ç1	24.848	157.862	182.710	29.812	0	29.812	77.436	161.210	238.646	451.169	56,8

Kaynak: T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 24, Türkiye brüt dış borç stokunun kamu-özel sektör arasındaki dağılımı konusunda bilgi vermektedir. Tabloyu incelediğimizde kamu sektörü en fazla borçlanmanın yapıldığı yıl 2021 yılının üçüncü çeyreğinde 189.777 milyon ABD doları olduğu ve en az borçlanmanın da 147.379 milyon ABD doları ile 2019 yılı üçüncü çeyreğinde yapıldığı görülmektedir. TCMB’nin en çok borçlandığı yıl 29.812 milyon ABD doları 2022 ilk çeyreğinde, en az borçlanmanın yapıldığı yıl ise 5.896 milyon ABD doları ile 2019 yılının ilk çeyreğinde yapılmıştır. Özel sektörde en çok borçlanma 275.992 milyon ABD doları ile 2019 yılının ilk çeyreğinde yapılmış en az borçlanma 220.604 milyon ABD doları ile 2020 yılının ikinci çeyreğinde yapılmıştır.

En yüksek Türkiye brüt dış borç stoku 452.444 milyon ABD doları ile 2021 yılı üçüncü çeyreğinde yapılmış en az brüt dış borç stoku 408.579 milyon ABD doları ile 2020 yılı ikinci çeyreğinde yapılmıştır. Türkiye brüt dış borç stoku GSYH (%) oranına baktığımızda en yüksek %60,4 ile 2020 yılının dördüncü çeyreğinde, en az oran ise %53,9 ile 2020 yılının ilk çeyreğinde gerçekleştiği görülmektedir. HMB (2022), 31 Mart 2022 tarihi itibarıyla AB tanımlı genel yönetim borç tokuna baktığımızda 3.540,4 milyar TL olarak gerçekleşmiş bu stokun milli gelire oranı %42,6 olmuştur. Kamu net borç stokuna baktığımızda 1.842,4 milyar TL olarak gerçekleşmiş ve bu stok milli gelire oranı %22,2 olmuştur.

Grafik 16. 2018-2022 Yılları İçin Türkiye Brüt Dış Borç Stoku Döviz Dağılımı (Milyon ABD doları)

Kaynak: T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 16 Türkiye brüt dış borç stokunun döviz cinsinden dağılımını göstermektedir. Grafiği incelediğimizde en çok dolar cinsinden borçlandığımızı görmekteyiz. dolar cinsinden en çok borçlanmanın yapıldığı 2021 yılı olmuştur. En az borçlanma 2022 yılı ilk çeyreğinde olmuştur. En çok borçlanmanın yapıldığı diğer bir döviz cinsi ise Euro'dur. Euro'da en çok borçlanma 2018 yılında olmuş en az borçlanma 2022 yılının ilk çeyreğinde olmuştur. Grafiği incelediğimizde en az borçlanmanın yapıldığı SDR (IMF özel çekme hakları) olduğu görülmektedir. SDR¹⁰

¹⁰ SDR= IMF Özel Çekme Hakları

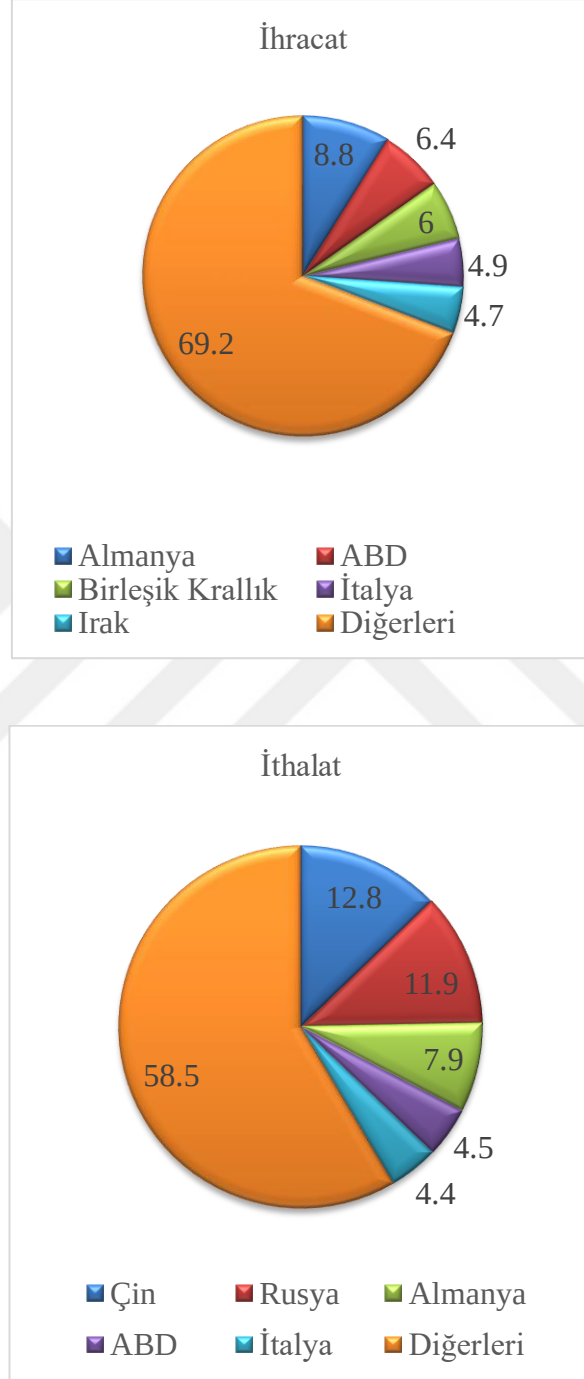

cinsinden en çok borçlanma 2021 yılında yapılırken en az borçlanma 2020 yılında yapılmıştır.

1.2.2.5. Dış Ticaret

Pandemi sürecinde küresel ekonominin yalnız gelişmekte olan ülkelerde değil gelişmiş ülkelerde de yaşadığı daralma, dünya ticaret hacminde önemli etkiler yaratmıştır. Küreselleşmenin hammadde, emek vb. girdilerle birlikte üretim süreçlerini birbirine bağımlı hale getirmesi dış ticaret kanalı ile ekonomileri çok boyutlu olarak etkisi altına almıştır. Yıldırım (2021)'a göre de pandemi döneminde Türkiye ihracatı, Dünya ve AB ülkelerinin ihracatıyla bir paralellik yaşamıştır. Pandeminin ilk dönemlerinde Türkiye ihracatı, Dünya ve AB ülkeleri ihracat ortalamalarından daha az etkilenmiştir. Bunun sebebi ise COVID-19 salgınının Türkiye'ye Avrupa'dan sonra gelmesidir. Söz konusu olan dönemlerde Türkiye ihracat daralması %4,54 gibi yüksek bir oran olmuştur. Bunun yüksek olmasının nedeni ise önlem ve tedbirlerin ikinci önemde alınmasıdır. Diğer ülkelere hızlı bir şekilde yayılan COVID-19 virüsü neticesinde alınan ekonomik önlemler dünya ekonomisini etkilemiş ve Türkiye'de bu süreçten doğrudan etkilenmiştir. İkinci çeyrekte ihracatı en çok daralan Rusya'dan sonraki ülke (%26,27 oran ile) ise Türkiye olmuştur. Üçüncü çeyrekte Dünya'daki durumlar toparlanmaya başlanmış, Çin'deki ihracatın azalmadığı tam aksine arttığı görülmüştür. Dünya genelinde ihracattaki daralma oranı %5 iken bu oran Türkiye'de %8,09 olmuştur. Rekabetçi kur politikası yüzünden ihracatta yeterli bir toparlanma söz konusu olamamıştır.

Grafik 17. 2021 Yılı'nın Temmuz Ayında Türkiye'nin Ülkeler(e)den İhracat-İthalat Oranları (%)

Kaynak: TÜİK, 2021 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafikten izlendiği üzere Temmuz ayında en çok ithalatın yapıldığı ülke 2 milyar 657 milyon dolar ile Çin olmuştur. Bu ülkeyi sırasıyla takip eden ülkeler ise, ikinci sırada 2 milyar 453 milyon dolar ile Rusya, üçüncü sırayı 1 milyar 630 milyon

dolar ile Almanya, dördüncü sırayı 937 milyon dolar ile ABD, beşinci sırayı 905 milyon dolar ile İtalya olmuştur, bu ülkelerden toplam ithalat oranı %41,5 olmuştur. İthalatta, Ocak-Temmuz aylarında 17 milyar 800 milyon dolar ile ilk sırayı gene Çin yer almıştır. Bu sırayı takip eden ülkeler, 15 milyar 85 milyon dolar ile ikinci sırada Rusya olmuş, üçüncü sırada 12 milyar 903 milyon dolar ile Almanya, dördüncü sırada 6 milyar 885 milyon dolar ile ABD, beşinci sırada 6 milyar 490 milyon dolar ile İtalya olmuştur. Bu ülkelere yapılan ithalat, toplam ithalat oranının %40,3'ünü oluşturuyor. İhracat verilerine baktığımızda Temmuz ayı verileri ile ihracatta ilk sırayı 1 milyar 446 milyon dolar ile Almanya yer almaktadır. Bunu takip eden ülkeler 1 milyar 57 milyon dolar ile ABD ikinci sırada, 983 milyon dolar ile Birleşik Krallık üçüncü sırada, 803 milyon dolar ile İtalya dördüncü, 772 milyon dolar ile Irak beşinci sırada yer almıştır. Bu ilk beş ülkeye yapılan ihracat oranına baktığımızda ise toplam ihracattaki payları %30,8 olmuştur. Ocak-Temmuz aylarına bakıldığında ihracatta ilk sırayı 10 milyar 832 milyon dolar ile gene Almanya yer almıştır. Bu sırayı takip eden ülkeler, 7 milyar 830 milyon dolar ile ABD ikinci sırada, 7 milyar 227 milyon dolar ile Birleşik Krallık üçüncü, 6 milyar 277 milyon dolar ile İtalya dördüncü olmuştur. En son sırada ise 5 milyar 663 milyon dolar ile Irak olmuştur. Bu beş ülkeye yapılan ihracat, toplam ihracatın %31,2 oluşturuyor. Mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış seriye baktığımızda 2021 yılı Temmuz ayı bir önceki aynı aya göre ihracat %1,1 azalırken, ithalat %4,2 artmıştır. Sadece takvim etkilerinden arındırılan bir ihracat 2021 Temmuz ayında bir önceki yılın aynı ayına göre %26,4, ithalat %31,4 artmıştır.

Tablo 19. 2021 Yılı Temmuz Ayı Türkiye’de Dış Ticaret İstatistikleri (%)

Aylar	İhracat (FOB)			İthalat (CIF)		Dış Ticaret Dengesi		İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
	Yıl	Değer	Değişim %	Değer	Değişim %	Değer	Değişim %	
Ocak - Temmuz	2020	89.949		116.669		-26.720		77,1
	2021	121.325	34,9	146.802	25,8	-25.477	4,7	82,6
Temmuz	2020	14.891		17.718		-2.827		84
	2021	16.415	10,2	20.693	16,8	-4.278	51,3	79,3

Kaynak: TÜİK, 2021 yılı verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 25, 2021 yılı temmuz ayında genel ticaret sistemi esas alınırsa ihracatta %10,2, ithalatta %16,8 oranında artışlar olmuştur. Ocak-Temmuz 2021 yılına baktığımızda ihracatın ithalatı karşılama oranı %82,6 iken, 2021 yılı Temmuz ayına gelindiğinde ise ihracatın ithalatı karşılama oranı %79,3 olmuş ve %3,3 oranında bir düşüşün olduğu görülmektedir. 2021 yılı Ocak-Temmuz aylarına baktığımızda bir önceki yılın aynı verilerine göre ihracat %34,9 artarak 121 milyar 325 milyon dolar, ithalat ise %25,8 oranında artarak 146 milyar 802 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret dengesi ise %4,7 ile 25 milyar 477 milyon dolar azalış yaşanmıştır. 2021 Temmuz ayına baktığımızda ise ihracattaki değişim %10,2 ile 16 milyar 415 milyar dolar, ithalattaki değişim %16,8 ile 20 milyar 693 milyon dolar olmuş, dış ticaret dengesinde ise %51,3 ile 4 milyar 278 milyon dolar azalma olmuştur.

Tablo 20. 2020-2021 Yıllarında Türkiye’de Sektörlere Göre Dış Ticaret

Sektörler ISIC Rev.4	(Milyon ABDdolar)									
	Temmuz					Ocak-Temmuz				
	2020 Değer	2020 Pay(%)	2021 Değer	2021 Pay(%)	Değişim %	2020 Değer	2020 Pay(%)	2021 Değer	2021 Pay(%)	Değişim %
İhracat (FOB)										
Toplam	14.891	100	16.415	100	10,2	89.949	100	121.325	100	34,9
Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	420	2,8	433	2,6	3,1	3.140	3,5	3.824	3,2	21,8
Madencilik ve Taşocakları	245	1,6	341	2,1	38,9	1.514	1,7	2.288	1,9	51,1
İmalat	14.159	95,1	15.552	94,7	9,8	84.885	94,4	114.625	94,5	35
Diğer	66	0,4	90	0,5	36	410	0,5	588	0,5	43,4
İthalat (CIF)										
Toplam	17.718	100	20.693	100	16,8	116.669	100	146.802	100	25,8
Sermaye (yatırım) malları	2.708	15,3	2.672	12,9	-1,3	16.219	13,9	20.432	13,9	26
Ara (ham madde) malları	12.813	72,3	16.102	77,8	25,7	87.726	75,2	111.503	76	27,1
Tüketim malları	2.158	12,2	1.843	8,9	-14,6	12.382	10,6	14.620	10	18,1
Diğer	39	0,2	75	0,4	92,2	342	0,3	248	0,2	-27,5

Kaynak: TÜİK, 2020-2021 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloya göre 2020 yılı Temmuz ayında toplam ihracat miktarı 14 milyar 891 milyon dolar, 2021 Temmuz ayında ise 16 milyar 415 milyon dolar gerçekleşmiştir. 2020 yılı Ocak-Temmuz ayına gelindiğinde ise 89 milyar 949 milyon dolar olmuştur. 2021 Ocak-Temmuz aylarında ise 121 milyar 325 milyon dolar artış söz konusu olmuştur. Aynı şekilde ithalata baktığımızda 2020 yılı Temmuz ayında 17 milyar 718 milyon dolar, 2021 Temmuz ayı 20 milyar 693 milyon dolar ithalat gerçekleşmiştir. İthalat 2020 Ocak-Temmuz aylarına gelindiğinde 116 milyar 669 milyon dolar iken 2021 Ocak-Temmuz aylarında ise 146 milyar 802 milyon dolar bir değer olmuştur. Sektörlere göre dış ticaret verilerini inceleyecek olursak 2020 yılının Temmuz ayında %95,1'lik bir payla imalat sanayinin toplam ihracatında en büyük paya sahip olmuştur. Sektörlere göre değerlerdeki değişim ve pandeminin etkisi ile Türkiye'de çeşitli tıbbi araç ve gereçlerin üretilmesindeki gelişmeleri de yansıtılmaktadır. İhracatta en büyük değişimin yaşandığı sektör %51,1 ile maden ve taşocakları olmuş, onu takip eden sektörler sırası ile %43,4 ile diğer ve %35 ile imalat sektörleri olmuştur. Bu sektörlerde gerilemeler yaşanırken, ilerlemenin olduğu tablodaki tek sektör, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü olmuştur. İhracat kısmında 2020-2021 Temmuz ayında değişim %10,2 iken, 2021 yılı Ocak-Temmuz aylarındaki değişim ise %34,9 olmuştur. İthalat verilerini incelediğimizde 2020-2021 yılı Temmuz ayındaki değişim %16,8, 2020-2021 Ocak-Temmuz aylarına gelindiğinde ise değişim oranı %25,8 olmuştur. İthalat verilerine göre 2020-2021 Ocak-Temmuz verilerinde olumsuz yönde bir sürecin yaşandığı tek sektör tabloya göre diğer mallar olmuştur. İthalat 2021 Temmuz ayına baktığımızda ise gerilemenin olduğu sektörler sermaye (yatırım) malları ve tüketim malları olurken, gelişmelerin olduğu sektörler ise ara (ham madde) malları ve diğer mallar olmuştur. TÜİK (2022), dış ticaret endekslerine baktığımızda, ihracat birim değer endeksi %2,7, ihracat miktar endeksi %6,2, ithalat birim değer endeksinin %27,4, ithalat miktar endeksinin de %8,4 arttığı görülmektedir. Dış ticaret haddi 2021 (Eylül) yılında %88,4 iken 2022 yılına gelindiğinde %17,2 puan azalarak 2022 (Eylül) yılında %71,2 oldu.

Pandeminin ekonomik göstergelerin yanı sıra sosyal refahın en önemli bileşenleri olan eğitim ve sağlık göstergeleri üzerinde çeşitli etkiler yarattığı bilinmektedir. Bu

bağlamda bir sonraki başlıkta eğitim ve sağlık alanlarının pandemi sürecinden nasıl etkilendiği veriler ışığında incelenecektir.

1.3. Pandeminin Eğitim ve Sağlık Kanalı ile Sosyal Refaha Etkileri

Eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim bir insan hakkı olmasının yanı sıra ülkelerin gelişme düzeylerinin belirleyicisi olan beşeri sermayenin niteliği konusunda da büyük öneme sahip refah göstergeleridir. Bu bakımdan pandemi sürecinin en önemli tartışmalarından birini de eğitime erişim ve sağlık hizmetlerinin kapsayıcılığı konusu oluşturmaktadır. Bu nedenle eğitim ve sağlık alanındaki göstergelerinde ayrı başlıklar halinde değerlendirilmesi ihtiyacı doğmaktadır.

1.3.1. Eğitim

COVID-19 pandemisi, dünyada bütün sektörleri etkilediği gibi eğitim sektörünü de etkilemiştir. Sen (1999)'e göre, eğitimin önemi insanın eylemlerini güçlendirerek, bu eylemlerin güçlü kalmasını da sağlamasından kaynaklanmaktadır. Sen(1999)'e göre eğitime önem vermeyen toplumlar, iktisadi ve sosyal gelişimlerini sağlamada başarısız olmakla beraber temel eğitim, sağlık hizmetleri ve yaşam süreleri bakımından geri olmaya da mahkumdurlar. Eğitim bireylerin aile içinde karar alma gücünü, sosyal konumunu, bağımsız olma yeteneğini, iktisadi bağımsızlığı, dış dünyayla ilişkin bilgisini grup kararlarını etkileme gücünü artırır. Sen (1999), eğitimden mahrum kalan bir çocuğun sadece bir çocuk olarak yoksun kalmasının yanı sıra bütün hayatının (okuma, yazma, aritmetiğe bağlı bütün işlevler vb) zorluklarla dolu olacağına işaret etmektedir. Zira eğitim, insanın daha çok üretken olmasını sağlamakla birlikte iktisadi büyümeyi beraberinde getiren temel araçtır (Sen, 1999).

Birleşmiş Milletler (2020) tarafından yapılan açıklamaya göre, dünya genelinde öğrencilerin yarısının bilgisayara erişiminin olmadığı, 191 ülkede COVID-19 sürecinde okulların kapandığı ve 826 milyon öğrencinin evinde olmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra 1,5 milyar öğrencinin %43'ünün internete erişimin olmadığı da ilgili raporda ifade edilmiştir. UNICEF (2021)'e göre, COVID-19 pandemisiyle birlikte okulların kapatılmasıyla yaklaşık 140 milyon öğrenci etkilenmiştir. Pandemi sürecinde bölgesel farklılıklar da dikkate alındığında yaklaşık 8 milyon öğrencinin eğitimine devam edemediği anlaşılmaktadır. Pandeminin etkisinin en yüksek gösterdiği 2020 yılının ilk

dönemlerinde tüm dünyada 79 gün eğitim-öğretime ara verilmiştir. Salgının hızlı bir şekilde yayılmasıyla tüm okulların neredeyse bir yıl boyunca kapalı kalması sonucu 168 milyon öğrenci eğitimden uzak kalmıştır.

UNESCO (2021)'ya göre, COVID-19 salgınının 190 ülkenin eğitim-öğretimini etkilemesiyle toplam 1,6 milyar öğrenci ve 100 milyon öğretmen-okul personeli etkilenmiştir. Okulların kapalı kalması pek çok sonucu beraberinde getirmiştir; çocuklarda öğrenme kaybı, ruhsal sorunlar, okul terki, çocuk işçiliği ve çocuk yaşta evlilik risklerinde artışlar bu etkilerin en başında gelenlerdir. Dünyanın birçok ülkesi uzaktan eğitim için farklı tedbirler alırken ilkökul düzeyindeki çocukların %29'u uzaktan eğitime erişemediği görülmektedir. Birçok faktör (bir işte çalıştırma zorunluluğu, ev işlerinde yardım için uygulanan baskı vb) çocukların uzaktan eğitime erişime katılmalarını engellemiştir. Dünya Bankası bu tür risklerin azaltılıp öğrencilere destek olunmadığı takdirde gelecek zaman içinde tüm bu nesil için 10 trilyon dolar kazan kaybının olacağı ön görülmektedir. UNICEF (2021), UNESCO (2021) ve Dünya Bankası (2021) ortak çözümleri ise acil bir şekilde okula geri dönüş programlarının hayata geçirilmesi, tüm öğrencilere telafi eğitimlerin verilmesi ve öğretmenlere desteklerin verilmesi yönünde olmuştur.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB 2020), pandemi sürecine dair incelemelerinde eğitimin iki ana konuda etkileyeceğini tespit etmiştir. Bunlardan birincisi, alt sosyoekonomik imkanlara sahip öğrencilerin sağlıklı beslenmeyle ilgili okullardan aldığı desteğin kesilmesi ile ilişkilidir. Okul, alt sosyoekonomik gelir grubuna dahil olan öğrenciler için aynı zamanda iyi beslenme olanağı anlamında da gelmektedir. Nitekim farklı ülke örnekleri incelendiğinde öğrencilerin birçoğunun sağlıklı beslenme desteğini okullardan temin etmesi kamu otoritelerini konuya ilişkin tedbir almaya zorlamıştır. Örneğin İrlanda'da yaklaşık 250 bin öğrenciye beslenme kolisi dağıtılmış; özellikle online kaynaklara erişimde sıkıntı çeken öğrencilere beslenme kolisinin yanında materyal desteği de sağlanmıştır. Pandeminin eğitime ilişkin etkilendiği ikincisi nokta ise dijital eğitime geçilmesiyle eğitim imkânlarının farklı olduğu öğrencilerde yaratacağı öğrenme düzeyi farklılıklardır. Bu noktada yapılan açıklamalar, bir yandan evde tüm öğrencilerin aynı çalışma şartlarına sahip olmaması, diğer yandan bilgisayar ve internete erişim imkanlarının farklı olmasına vurgu yapmaktadır. Bu

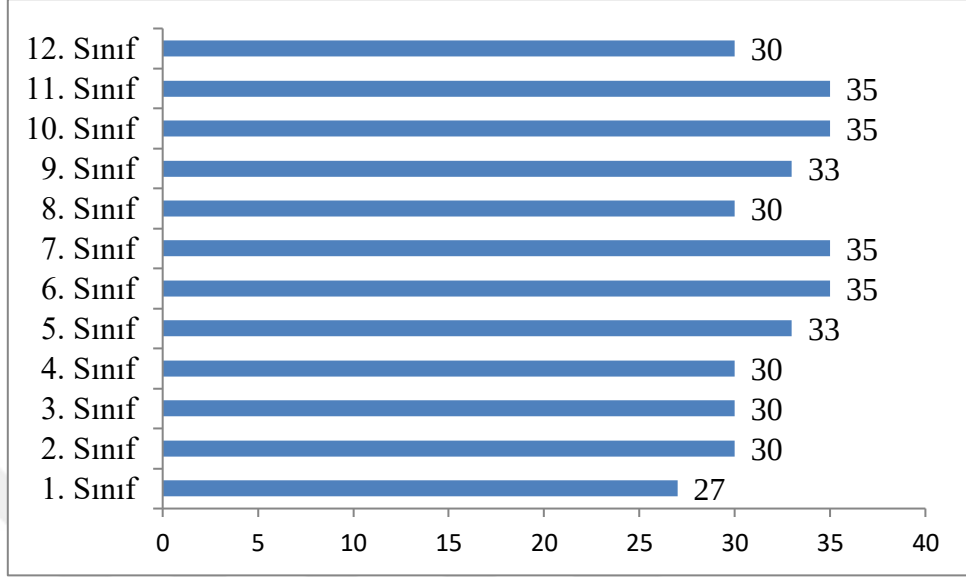
imkânları göz önüne aldığımızda en çok etkilenecek öğrenci grubunun alt gelir gruplarına sahip öğrenciler olması beklenmiştir.

MEB (2019/2020) verilerine göre, özel ve devlet okullarında (ilköğretim ve ortaöğretim) toplam öğrenci sayısı 18 milyon 241 bin 881 kişi olurken öğretmen sayısı 1 milyon 117 bin 686 kişi olmuştur. Koçak ve Göçmen (2020), Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 42. Maddesinde “*Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.*” denilse de pandemi sürecinde herkesin eşit bir şekilde bu haktan yararlanamadığı tespit edilmektedir. Bunun en önemli nedenleri arasında; engelli ve mülteci çocuklara yönelik eğitim-öğrenim planlarının farklı olması, farklı il ve bölgelerde internet ve teknoloji alt yapısının yeterli olmaması gibi faktörler sayılabilmektedir. Bu süreçte uygulanan EBA, EBA TV ve TRT kanalı ile her ne kadar eğitime devam edilmek istense de bazı istenmedik sonuçlara neden olabilmektedir. Ayrıca öğrencilerin öğretmen desteğinden uzak bir şekilde ders işlemeleri, veli-öğrenci-öğrenci arasındaki iletişim kopukluğu, müdahalenin yapılması gereken durumlarda müdahalenin ya da gerekli yardımın yapılmaması öğrencilerin hem akademik hem de psikolojik gelişmesine engel olabilecek durumlar olarak dikkat çekmektedir.

MEB (2019;2020) verilerine göre, 2019-2020 yılları arası örgün eğitimdeki öğrenci sayısı 18.241.881, bunların %51,7’sinin erkek (9.435.000) %48,3’nün ise kız (8.806.881) öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin %28,9’u ilkokul, %31,3’ü ortaokulda eğitim görmektedir. Toplam okul sayısı 68.589, derslik sayısı 727.347’dir. COVID-19 salgınının yoğun hissedildiği bu dönemlerde derslik başına 25 öğrenci düşmektedir. Bu oran okul öncesi eğitimde 25, ilkokulda 22, ortaokulda 31, ortaöğretimde 20-28 öğrenciye kadar çıkmaktadır. İllere göre derslik başına düşen öğrenci sayısına bakıldığında ise 15-35 olarak belirlenmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2021 yılında gerçekleştirdiği çocuklarda bilişim teknolojileri kullanım araştırmasına göre, çevrimiçi derse katılma oranı %86,2, ödev veya öğrenme amacıyla internete başvurma oranı %83,6 olarak belirlenmiştir. Odası, bilgisayarı ve internet bağlantısı olan çocuklar bile çevrimiçi derse katılmakta teknik sorunlarla karşılaşmakta ve derse yeterince adapte olmakta zorlanmaktadırlar.

Grafik 18. 2021 Yılında Salgınının Dolayı Türkiye’de Sınıf Düzeylerine Göre Okulların Kapalı Kaldığı Hafta Sayıları

Kaynak: TEDMEM, 2021 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

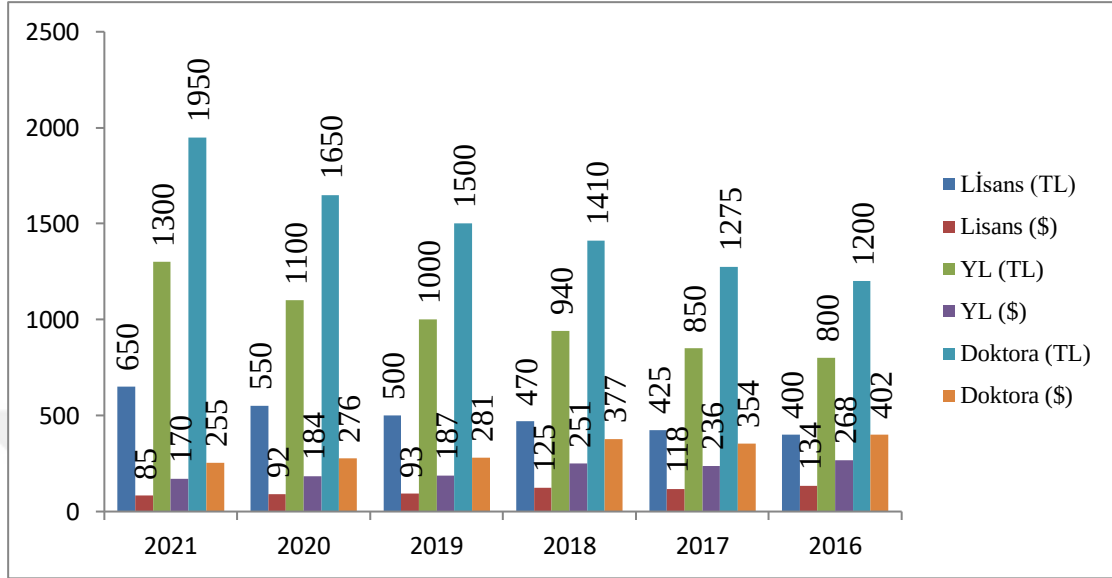
Grafik 18’i incelediğimizde 2, 3, 4, 8 ve 12 sınıflarda okullar 30 hafta kapalı kalırken, 6, 7, 10 ve 11’inci sınıflarda 35 hafta, 5 ve 9’uncu sınıflarda 33 hafta okullar kapalı kalmıştır. 2021 yılında tatiller hariç 175 gün okul gününde birinci sınıflarda 27 hafta okullar kapalı kalmıştır ve sadece 15 gün yüz yüze eğitime devam edilmiştir.

Korlu ve ark. (2021), COVID-19 salgını koşullarında tamamlanan ilk eğitim-öğretim yılı 2020-2021 dönemini incelemiş; belirsizliğin ve hızlı değişen koşulların hakim olduğu bir süreç yaşandığına işaret etmişlerdir. Bu süreçte, eğitim yönetişimi bakımından okulların açılma-kapanma koşullarının şeffaf paylaşılmaması ve kararların sık değişmesi, il, ilçe ve okullara verilen yetki sorumluluklarının çerçevesinin kamuoyuyla paylaşılmaması, salgının hayata yarattığı belirsizliklerde eklenince paydaşlar arasındaki güven ilişkilerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Ayrıca beklendiği üzere COVID-19 salgınından en çok sosyoekonomik olarak durumu iyi olmayan gruplar etkilenmiş; kırsalda yaşayıp, sosyal güvencesi olmayan, eğitim düzeyi düşük ve yoksul ailelerde olan kız çocukları ortaöğretimden ayrılma riski en yüksek olan grup olarak ön plana çıkmıştır. Halk Sağlığı Uzmanları Derneği (2021), bütün bunların yanı sıra pandemi sürecinde öğrencilerin evde kalmasının ağır ihmal, istismar, ücretsiz ev işçisi ya da dışarıda çalıştırılma, erken yaşta evliliğe zorlanma ve örgün

eğitimden tamamen koparılma gibi farklı riskleri de barındırdığını ifade etmiştir. COVID-19 salgınıyla birlikte gelen ekonomik zorluklarla özellikle kız çocukları için büyük riskler (erken yaşta evlilik, okuldan koparılıp zorla çalıştırılmaları vb.) barındırdığının altı çizilmektedir. Salgınla gelen ekonomideki daralma iş ve gelir kaybına neden olmuş, çocukların bakım yükünü arttırmış, sosyal izolasyonla gelen ruh sağlığının bozulması, evde alkol ve madde kullanımının çoğalması gibi etkenler çocuk istismarının artmasına neden olmuştur.

Pandemi sürecinin eğitimin maddi koşulları üzerindeki etkisini burslar konusu üzerinden de değerlendirmek mümkündür. Milli Eğitim İstatistikleri (2019/20b), verilerine göre 2019-2020 yılı eğitim öğretim yılı dönemi içinde ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında burs alan öğrenci sayısı; erkeklerde 123.366, kadınlarda 155.530 olup toplam 278.896 öğrenciye aylık 307 TL burs verilmiştir. Önceki eğitim-öğretim yılları ve enflasyon oranları karşılaştırıldığında bu dönemde burs miktarı oranının %0,6 ve %0,10 arasında azaldığı görülmüştür. 2020 yılı burs ve öğrenim kredisi alan öğrenci sayısı; öğrenim kredisi alan 1.139.292, burs alan 419.135, yurt dışında okuyup öğrenim kredisi alan 25.485, yurt dışında okuyup burs alan 193 burs ve öğrenim kredisi alan öğrenci sayısı 1.584.105'tir. Fakat kur ve enflasyondaki yükselişler, COVID-19 salgınıyla birlikte ekonomideki belirsizlik dikkate alındığında öğrencilerin aldığı burs miktarında düşüşler olmuş; günlük ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmişlerdir. Her ne kadar burs miktarında artışlar olsa da COVID-19 salgınının ekonomide yarattığı olumsuz etkiler, enflasyonun yükselmesi ve öğrencilerin aldığı burs oranı enflasyon oranı karşısında geride kalmıştır. Enflasyon dışındaki durumlarda (yükselen kur, TL'nin değer kaybetmesi vb.) öğrencilerin burs ihtiyacını etkilemektedir. Aşağıda verilen grafikte yıllara göre öğrencilere verilen bursun TL ve dolar cinsinden miktarları verilmektedir.

Grafik 19. Lisans, Yüksel Lisans (YL) ve Doktora Öğrencilere TL ve dolar cinsinden Yıllara Göre Burs ve Kredi Miktarları

Kaynak: Kredi ve Yurtlar Genel Müdürlüğü verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 19’u incelediğimizde TL değerinden öğrencilere verilen burs ve kredi miktarı artsa da COVID-19 pandemisinin döviz üzerindeki etkisi düşünülürse dolar bazında her geçen gün burs ve kredi miktarlarında düşüşler olmuştur. Lisans öğrencilerine burs ve kredi miktarı 2016 yılında 134 dolar iken 2021 yılına gelindiğinde bu değer 85 dolara düşmüştür. Yüksek Lisans burs ve kredi miktarına baktığımızda 2016 yılında 268 dolar iken, 2021 yılına gelindiğinde bu miktar 170 dolara düşmüştür. Aynı şekilde Doktora öğrencilerine verilen burs ve kredi miktarı 2016 yılında 402 dolar iken, 2021 yılında bu miktar 255 dolara düşmüştür.

Veriler incelendiğinde pandemi sürecinde ailelerinin sosyoekonomik koşullarına bağlı olarak öğrencilerin eğitim imkanları da erişiminde büyük farklılıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Eğitim bir insan hakkı olmasının yanı sıra beşeri sermaye kanalı ile ülke ekonomisinin geleceği bakımından da büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede ele alınması gereken bir diğer önemli alanda sağlıktır. Bir sonraki başlıkta pandemi dönemindeki sağlık koşulları irdelenecektir.

1.3.2. Sağlık

COVID-19 virüsünden en çok etkilenen sektörlerin başında sağlık sektörü gelmektedir. Türkiye coğrafi konumu nedeni ile göç ve ticaret yollarının kesiştiği bir noktadadır. Türkiye'nin sınır komşularında yaşanan siyasal istikrarsızlık ve iç savaşlar, Türkiye'yi göçlere, askeri, biyolojik ve salgın hastalıklara açık bir hale getirmektedir. Türkiye'nin açık bir deprem sahasında olması da oluşabilecek afet ve bu afetler sonucunda oluşabilecek panik ve ekonomik kayıpları önleyebilecek için güçlü bir sağlık alt yapısının olmasını gerekmektedir.

Uslu Pooyani (2021), Türkiye sağlık sistemi üzerinde yaptığı incelemede, COVID-19 salgınında randevuların iptali, sadece acil servislerin hizmet vermesi, hastanelerin yatak kapasitesinin yetmemesi, sağlık kliniklerinin yeterli düzeyde olmaması, şehir hastanelerinden uzak mesafede olması, yeterli ilaç ve tedavi hizmetinin olmaması sağlık hizmetinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesine engel olduğunu belirtmiştir.

Çoruh (1994)'a göre, dünyanın küreselleşmesiyle birlikte sağlıktaki hizmetlerin kalite uygulamalarında artışlar olmuştur. Sağlık sektörünün küresel boyutlara ulaşması (sağlık imkanlarının çeşitlilik ve farklılık göstermesi) rekabet, kalite ve uygulamalardaki tercihlerin artması maliyetlerin artmasına neden olmuş, sağlık hizmetlerinde uygulanan kaliteli bakım uygulamalarıyla artan maliyetlerin önüne geçilmek istenmiştir. Kavuncubaşı (2000)'e göre, küreselleşmeyle ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, kolaylaşan iletişim ve ulaşım olanaklarıyla birlikte sağlık hizmetlerinin kalitesi, tedavi becerilerinde ve tedavi amaçlı kullanılan cihaz, bilimsel standartlar ve malzemelerin kalitesi de artmıştır. Küreselleşme sürecinin sağlık sektörü üzerinde yarattığı rekabet baskısı ülkemizde sağlık alanında yapılan düzenlemelerde de kendisini hissettirmektedir. Nitekim aile hekimliği ile genel sağlık sigortası uygulaması ve ortaya çıkardığı sorun alanları buna örnektir. Türkiye uluslararası kıyaslamalarda da OECD ülkeleri içinde sağlığa gelir içinden en az pay ayıran ülke olmanın yanı sıra kişi başına sağlık harcamalarının da en düşük olduğu ülkelerden biri olarak dikkat çekmektedir.

Tablo 21. OECD Ülkelerinde 2019 ve 2013 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Pay (GSYH %)

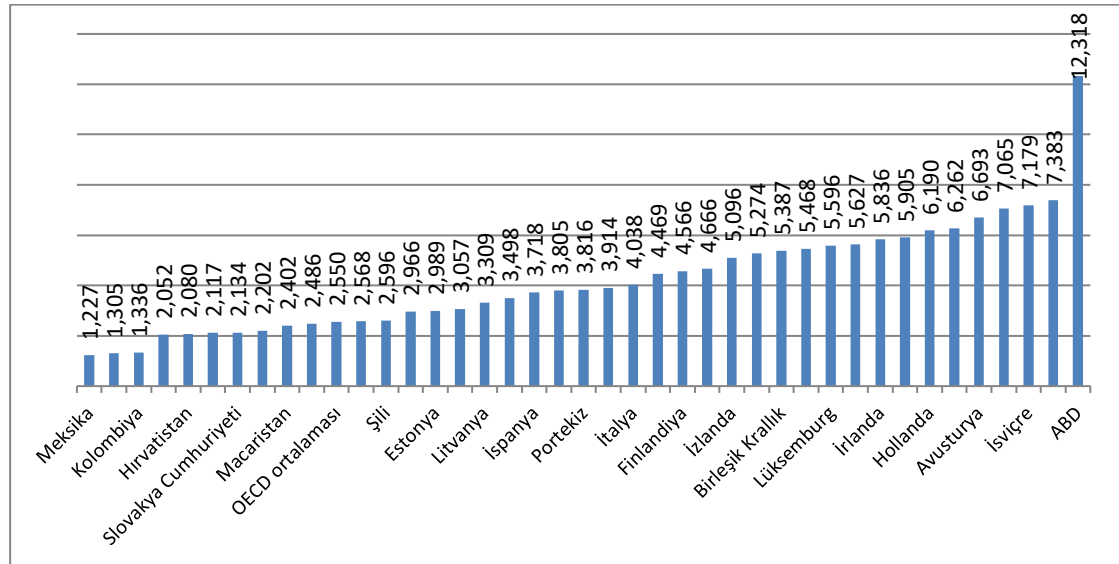
Ülke	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013
Türkiye	4,4	4,2	4,2	4,3	4,1	4,3	4,4
Lüksemburg	5,4	5,3	5,3	5,2	5,3	5,4	5,5
Meksika	5,5	5,5	5,5	5,5	5,8	5,6	5,9
Romanya	5,7	5,6	5,2	5	4,9	5	5,2
Polonya	6,2	6,3	6,6	6,5	6,4	6,2	6,4
Letonya	6,3	6,2	6	6,2	5,7	5,5	5,4
Macaristan	6,4	6,7	6,8	7	6,9	7,1	7,2
Estonya	6,8	6,7	6,6	6,5	6,3	6,1	6
Litvanya	6,8	6,6	6,5	6,6	6,5	6,2	6,1
İrlanda	6,8	6,9	7,2	7,4	7,3	9,7	10,3
Hırvatistan	6,9	6,8	6,8	6,8	6,8	6,7	6,5
Slovakya Cumhuriyeti	6,9	6,7	6,8	7	6,8	6,9	7,5
Kıbrıs	7	6,8	6,7	6,8	6,9	7	6,9
Kolombiya	7,3	7,6	7,7	7,5	7,5	7,2	7
İsrail	7,5	7,5	7,5	7,2	7,1	7,2	7,1
Bulgaristan	7,6	7,3	7,5	7,5	7,4	7,7	7,2
Çek Cumhuriyeti	7,8	7,6	7,2	7,2	7,2	7,7	7,8
Yunanistan	7,8	7,7	8	8,2	8	7,8	8,3
Kore	8	7,6	7,1	6,9	6,7	6,5	6,2
Slovenya	8,3	8,3	8,2	8,5	8,5	8,5	8,7
İtalya	8,7	8,7	8,7	8,7	8,9	8,9	8,8
İzlanda	8,8	8,5	8,3	8,2	8,1	8,3	8,2
OECD ortalaması	8,8	8,8	8,7	8,8	8,7	8,7	8,7
İspanya	9	9	8,9	9	9,1	9,1	9,1
Finlandiya	9,1	9	9,1	9,4	9,6	9,8	9,8
Şili	9,1	9,1	9,1	8,5	8,3	7,8	7,4
Yeni Zelanda	9,3	9,2	9	9,3	9,3	9,4	9,4
Avustralya	9,3	9,3	9,2	9,2	9,3	9	8,8
Malta	9,4	8,9	9,3	9,1	9,2	9,3	9,5
Portekiz	9,6	9,4	9,3	9,4	9	9	9,1
Hollanda	10	10	10,1	10,3	10,3	10,6	10,6
Danimarka	10	10,1	10,1	10,1	10,2	10,2	10,2
Birleşik Krallık	10,3	10	9,8	9,9	9,9	10	10
Belçika	10,3	10,3	10,4	10,3	10,4	10,4	10,6
Avusturya	10,4	10,3	10,4	10,4	10,4	10,4	10,3
Norveç	10,5	10	10,3	10,6	10,1	9,3	8,9
Kanada	10,8	10,8	10,8	11	10,7	10,3	10,3
İsveç	10,9	10,9	10,8	10,8	10,8	11	10,9

Japonya	11,1	11	10,8	10,8	10,9	10,8	10,8
Fransa	11,2	11,3	11,4	11,5	11,5	11,6	11,4
Almanya	11,7	11,5	11,4	11,2	11,2	11	11
İsviçre	12,1	11,9	11,9	11,7	11,4	11	10,8
ABD	17	16,9	17	17	16,7	16,4	16,2

Kaynak: OECD, 2013-2019 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 27’i incelediğimizde GSYH içinde en çok sağlığa pay ayıran ülke ABD olurken, en az pay ayıran ülke Türkiye olmuştur. Kore ve Estonya ülkelerinde GSYH içinde sağlığa ayırdıkları pay her yıl artış olmuştur. OECD ortalamasına baktığımızda 2019 yılında 8.8, 2018 yılında 8.8, 2017 yılında 8.7, 2016 yılında 8.8, 2015 yılında 8.7, 2014 yılında 8.8, 2013 yılında 8.7 olmuştur. Türkiye’nin yıllara göre sağlığa ayıran paylara baktığımızda 2019 yılında 4.4, 2018 yılında 4.2, 2017 yılında 4.2, 2016 yılında 4.3, 2015 yılında 4.1, 2014 yılında 4.3, 2013 yılında 4.4 olmuştur. Türkiye’den sonra GSYH içinde sağlığa en az pay ayıran ülkeler Lüksemburg ve Meksika olmuştur. ABD’den sonra GSYH için sağlığa en çok pay ayıran ülkeler ise İsviçre ve Almanya olmuştur.

Grafik 20. 2020-2021 Yılları Arası Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları (dolar)

Kaynak: OECD, 2020-2021 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafik 20’yi incelediğimizde 2020 ve 2021 yılları arasında kişi başına düşen sağlık harcamalarının en yüksek ABD olduğu görülmekle beraber ikinci sırada kişi

başına düşen 7.383 dolar ile ikinci sırada ve üçüncü sırada kişi başına sağlık harcamaları 7.179 dolar olan İsviçre yer almaktadır. Kişi başına sağlık harcamaları en son sıralara baktığımızda 1.227 dolar ile Meksika, 1.305 dolar ile Türkiye ve 1.336 dolar ile Kolombiya olmuştur. Kişi başına düşen sağlık harcamalarının OECD ortalaması 2.550 dolar olurken Türkiye’de kişi başına düşen sağlık harcamalarının bunun altında kaldığı görülmektedir.

Yenimahalleli Yaşar (2020)’ın altını çizdiği üzere, 2017 yılında sağlık harcamaları GSYH’sinin %10’u ile küresel düzeyde 7,8 trilyon dolar olup, kişi başına sağlık harcaması 1.080 dolar olmuştur. Fakir ülkelerde kişi başına düşen sağlık harcaması 41 dolar olurken zengin ülkelerde bu sayı 2.937 dolar olmuştur. Türkiye uzun yıllar itibariyle sağlığa kaynak ayırmamakta, ayırdığı kaynakların çoğunu uygun alanlarda kullanmayıp yarısından fazlasını (%53) hastane harcamalarına, dörtte bir fazlasını (%27) ilaç vb. harcamalarına ayırmaktadır. COVID-19 salgınıyla önemi bir kez daha anlaşılan koruyucu sağlık hizmetlerine ayrılan pay ise %4,4’tür.

Tablo 22. Genel Devlet ve Özel Sektöre Göre Toplam Sağlık Harcamaları (Milyon TL)

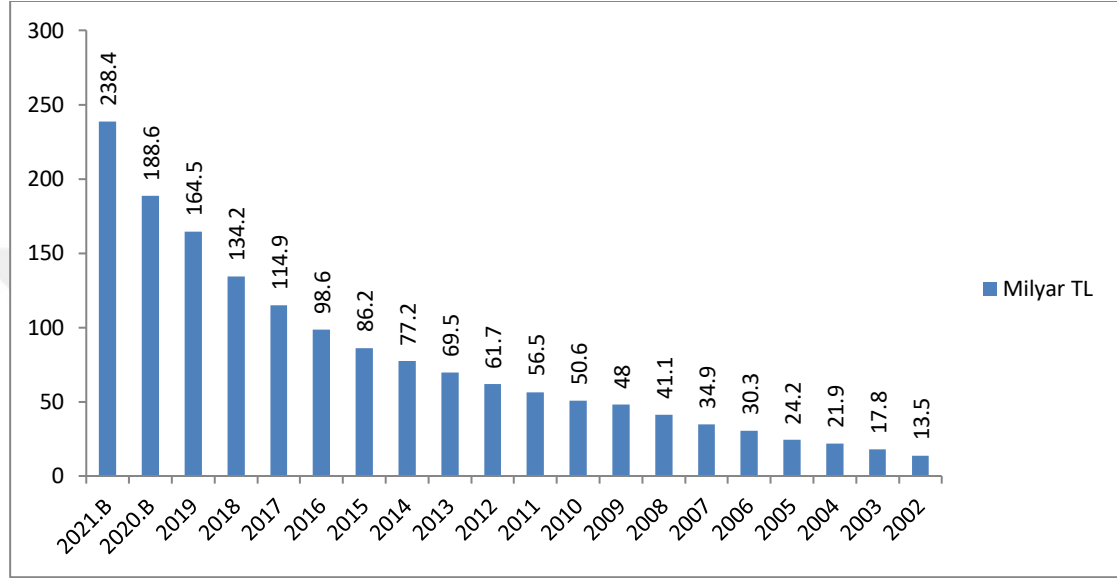
	2018	Pay(%)	2019	Pay(%)
Toplam Sağlık Harcamaları	165 234	100	201 031	100
Genel devlet	128 021	77,5	156 819	78
Merkezi devlet	40 461	24,5	51 492	25,6
Mahalli idareler	1 439	0,9	1 373	0,7
Sosyal Güvenlik Kurumu	86 121	52,1	103 954	51,7
Özel sektör	37 213	22,5	44 212	22
Hane halkları	28 655	17,3	33 626	16,7
Sigorta şirketleri	4 625	2,8	5 801	2,9

Kaynak: TÜİK, 2018-2019 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloyu 28’i incelediğimizde, 2018 yılında toplam sağlık harcamaları 165 milyar 234 milyon olup, 2019 yılına girildiğinde bir önceki yıla göre %21,7 aratarak 201 milyar 031 milyon TL olmuştur. Genel devlet harcamalarına bakarsak 2018’de 128 milyar 021 milyon TL olup, 2019 yılına gelindiğinde ise %22,5 oranında artıp 157 milyar TL olmuştur. Özel sağlık harcamalarına bakıldığında 2018 yılında 37 milyar

213 milyon TL olup 2019 yılına gelindiğinde bu miktar %18,8’lik artışla 44 milyar 212 milyon TL olmuştur. Kişi başına sağlık harcamaları 2018 yılında 2 030 TL’den 2019 yılında %19,9’lık artışla 2 434 TL olmuştur.

Grafik 21. Türkiye’nin 2002 – 2021 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Bütçe

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2002-2021 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde en büyük pay 2021 yılında 238,4 milyar TL olmuş, en az ayrılan pay ise 2002 yılında 13,5 milyar TL olmuştur. 2002 yılından 2021 yılına doğru gidildiğinde sağlığa ayrılan pay her geçen gün artmaktadır.

2006 yılında Genel Sağlık Sigortası (GSS) adı al 2008 yılından beri bu sağlık sigortası modeli kullanılmaktadır. Bu model, kamu sağlık sigortasından yararlanmak için ödenen vergilerin dışında sağlık sigorta primi ödeme zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Bu durum sağlık sisteminin kapsayıcılığı konusunda sorunlara neden olmuş; 2018 yılında ülke nüfusunun %14’ü, 2019 yılında ülke nüfusunun %15’i bu modelin dışında kalmıştır (TBB, 2020). Sağlık sisteminde yaşanan problemler COVID-19 pandemisi sürecinde de kendini farklı açılardan göstermiştir. COVID-19 salgını hem ulusal hem de global boyuta sağlık sistemlerinin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur (Çuhadar, 2021).

1.4. Pandeminin Sosyal Yapı Üzerine Etkisi

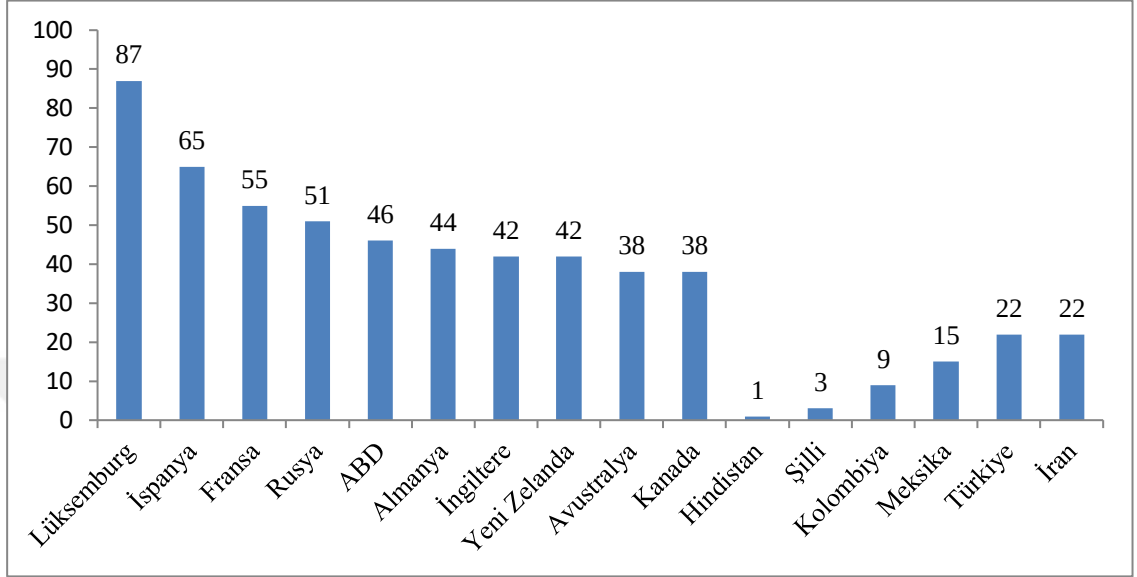
Pandemi sürecinde yaşanan ekonomik daralma, işsizlik oranındaki artış, sağlık hizmetlerine ve eğitime erişimde yaşanan problemler etkisini sosyal yapı üzerinde de göstermektedir. Bu etkiler özellikle kadın ve erkek tarafından kurulan aile birliğinde, kadınların eğitim ve istihdama erişimi ile hane içindeki kaynak dağılımı ve hane içi karar mekanizmalarında aile bireylerinin rolüne bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar, ekonomik iş çevrimlerinin doğrudan doğruya aile kurumu üzerinde etki yarattığı, aile birliğini etkileyen faktörlerin ekonomik etkilerinin olduğunu da göstermektedir (Cafrı ve Özdemir Çukadar, 2018). Bu bakımdan pandeminin ekonomik ve sosyal etkilerinin tek yanlı araştırmalarla anlaşılamayacağı görülmektedir (Çuhadar, 2021). Nitekim pandemi süreci ekonomik etkilerinin yanı sıra toplumda artan aile içi şiddet vakaları ile birlikte aile ve sosyal yapı üzerinde de önemli etkiler bırakmıştır. Pandeminin uzun döneme yayılacak etkilerinin açıkça ortaya konmasında tablonun tamamlanması bakımından sosyal yapı üzerinde ortaya çıkan tahribatında analiz edilmesinde fayda görülmektedir.

1.4.1. Pandeminin Aile Yapısı Üzerindeki Etkisi

Aile, toplumun en küçük yapısını oluşturan, birey ve toplum arasındaki etkileşimi kuran kurumudur. Aile kurumu evlilik ile kurulmaktadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde yerini alan aile, yapısı ve işleyişi açısından her toplum ve kültürde farklılık gösterebilmektedir. Geçmişten günümüze aile yapısının üzerinde etkili olan birçok faktör vardır: Savaş, deprem, sel, salgın hastalıkları da bu kapsamda saymak mümkündür. Türkiye'nin her geçen gün sanayileşmesi, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, köylerden ve kırsal bölgelerden kent ve şehirlere doğru göçlerin olmasıyla geniş aile yapısı değişmiş; çekirdek aile yapısına dönüşmüştür. Bu değişim kadınların eğitim düzeylerini ve iş gücüne katılımlarını artırmıştır.

21.yüzyılda Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan COVID-19 salgını bütün toplumlarda olduğu gibi Türkiye toplumu ve aile yapısı üzerinde de etkisi olmuştur. Toplum ve aile yapısı içinde sorunların çıkmasına ve boşanmaların artmasına neden olduğu görülmektedir.

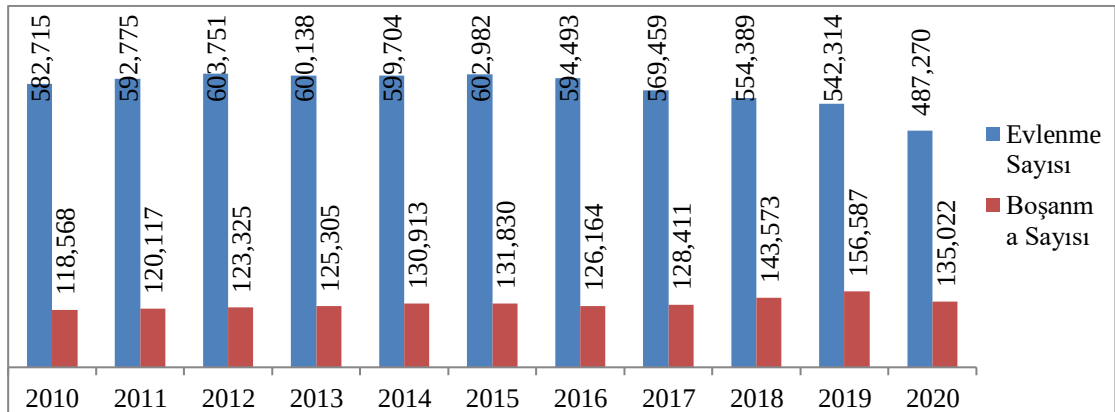
Grafik 22. 2020 Yılında En Yüksek ve En Düşük Boşanma Oranlarına Sahip Ülkeler

Kaynak: UNGO, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tabloya baktığımızda COVID-19 pandemisi sürecinde en çok boşanmaların olduğu ilk üç ülke %87 ile Lüksemburg birinci sırada yer alırken bunu takip eden diğer iki ülke %65 ile İspanya ikinci %55 ile Fransa üçüncü sırada yer almıştır. En az boşanma oranlarına sahip üç ülke ise %1 ile Hindistan birinci olurken %3 ile Şili ikinci, %9 Kolombiya üçüncü olmuştur. Türkiye'ye baktığımızda ise bu oran %22 olmuştur

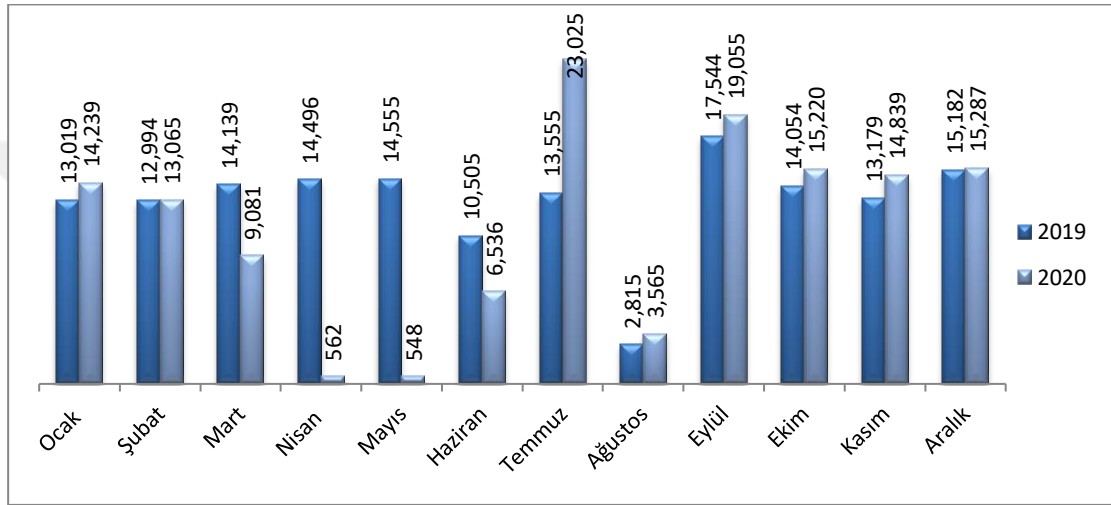
Grafik 23. 2010-2020 Yılları Arasında Türkiye'de Evlenme ve Boşanma Sayıları

Kaynak: TÜİK, 2010-2020 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde COVID-19 virüsünün ortaya çıktığı 2019 yılında evlenen kişilerin sayısı 542.314 bin kişi olmuş, aynı yıl boşananların sayısı 156.587 bin kişi olmuştur. 2020 yılına gelindiğinde ise evlenen kişilerin sayısında %10,1 azalış olmuş ve bu sayı 487.270 bin kişi olmuş, boşananların sayısı da %13,8 azalışla 135.022 bin kişi olmuştur.

Grafik 24. Türkiye’de 2019 – 2020 Yılları Arası Aylara Göre Boşanma Sayıları

Kaynak: TÜİK, 2019-2020 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde 2020 yılında Nisan ve Mayıs aylarında COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasıyla boşanma sayılarının çok düştüğü görülmektedir. 2019 yılı Nisan ayına baktığımızda boşanma sayısı 14 bin 496 kişi olmuş, 2020 yılı nisan ayına gelindiğinde ise bu sayı % 96,1 azalış göstermiş ve boşananların sayısı 562 kişi olmuştur. 2019 yılı Mayıs ayına baktığımızda ise boşananların sayısı 14.555 kişi olmuş, 2020 yılı aynı ayının verilerini incelediğimizde boşananların sayısında %96,2 azalışla 548 kişi olmuştur. 2019 yılı Temmuz ayı boşananlarının sayısı 13 bin 555 kişi iken, 2020 yılı temmuz ayı boşananların sayısında %69,9 oranında bir artışla 23 bin 25 kişi olmuştur. 2019 ve 2020 yıllarında Ağustos ayında adli tatil nedeniyle boşanmaların daha az olduğu dikkat çekmektedir.

Güngörer (2020)’de devletin ve bilim kurulunun aldığı sağlık politikaları gereği, salgının yayılmasını engellemek için zaruri ihtiyaçlar dışında sokağa çıkılmaması zorunluluğunun aile yapısını ve ailede yer alan her yaş grubun günlük yaşantısını etkilediğini vurgulamıştır. Özellikle geleneksel toplumlarda 65 yaş üstü insanların bir

üst statüye sahip olması ve sosyalleşmenin merkezinde yer alan 18 yaş altı kişilerin sokağa çıkma yasaklarının uygulanması toplumda farklı bir hassasiyet yaratmıştır. Uygulanan politikalar, günlük hayatları evlere sığdırmış, insanların hareket ve yaşam alanlarını kısıtlamış, günlük yaşam akışlarında ve iş yaşamlarında değişiklik yaratmış, görev ve sorumluluk dağılımı ile ev ve iş faaliyetlerini yeniden düzenlemiştir. Özden Yıldırım (2021), pandeminin beklenmedik bir şekilde toplum hayatına girerek bireylerin hayatında belirsizliklere neden olduğunu tespit etmiştir.

Pandeminin başlamasıyla, özellikle kapanma dönemine girilmesiyle beraber insanlardaki psikolojik huzursuzlukların başlamasına ve aile fertlerinin bir birine yeteri kadar alan tanımamaları stres odaklı sorunların çıkmasına ve aile içindeki sorunların artmasına neden olmuştur. Virüse yakalanan aile bireyleri ya da insanlar, tedavi sürecindeki belirsizlik, bulaşma riskinin var olması, etkili bir aşı politikasının ve aşı takibinin var olmaması insanlarda korkuya, kaygıya ve çaresizliğe neden olmakla birlikte insan davranışları üzerinde de olumsuz etkiye neden olmuştur. Yaşanan bu korku ve çaresizlik duyguları insanların günlük ve ev hallerindeki davranışlara da yansımıştır. Kapanan marketler, kafeler, berberler, faaliyeti durdurulan fabrikalar sonucu işsiz kalan insanların gündelik hayatlarını ve ailelerinin yaşamlarının devam edebilmesi için evde kalmaları mümkün olamamıştır. İlk başta sağlık çalışanları, kargocular, hizmet sektöründe çalışan insanlar, şoförler, inşaat işçileri, vb. sektörlerde çalışanlar daha fazla enfeksiyona maruz kalmakta ve aile bireylerinin hayatlarını da riske atmanın yarattığı psikolojik durum ve çaresizliği derinden yaşamaktadır (Kocabaş, 2020).

1.4.2. Pandeminin Sosyal Psikoloji ve Şiddet Üzerine Etkisi

COVID-19 pandemisinin etkilediği diğer bir konuda toplum üzerindeki psikolojik olumsuzlukların ve toplumun genelinde yayılan şiddet olaylarında artış olarak görülmektedir. Dünya genelinde pandemi sürecinden öncede toplumda cinsiyet temelli bir eşitsizliğin yine önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Yaşanan pandemi ile beraber bu eşitsizlik derinleşmiş ve şiddetin önlenmesi için yürütülen mücadeleler zorlaşmıştır. Pandemi döneminde evde geçirilen zamanın artmasıyla beraber kadınların ve çocukların evde gördükleri psikolojik, fiziksel, sözel ve ekonomik şiddetin, boşanmaların ve kadın cinayetlerinin arttığını haberlerde de

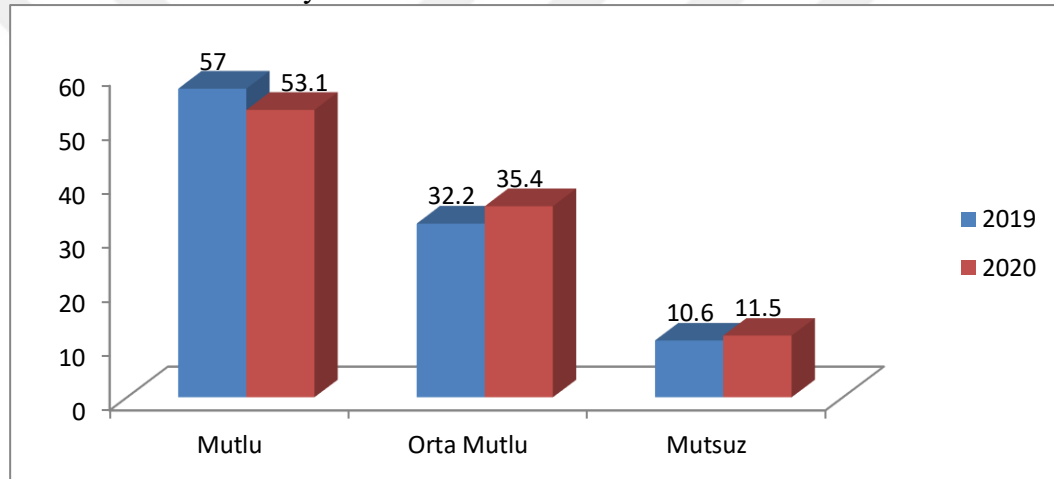
görülmektedir. Ayrıca, COVID-19 salgınına yaşıyan ebeveynler, çocukların ihtiyaçlarını anlamada ve onlara gösterilen duyarlılık seviyelerinde azalmalar olmuş ve ikili ilişkilerde stres düzeyi artmıştır (Spinelli ve diğerleri, 2020). COVID-19 salgınıyla daha da artan sosyal ve ekonomik stres temas ve alan yetersizliği ile birleşince küresel boyutta şiddetin artmasına neden olmuştur. Kadınların yanı sıra evde kalan çocuklar istismar ya da ihmallerle karşı karşıya kalmıştır. Çocukların yaşadığı hareket alanlarının kısıtlanması, yoksulluk, maruz kalınan ayrımcılık onları bu süreçte daha da kırılgan ve stresli hale getirmektedir (Bulgurcuoğlu ve Kelebek-Küçükarslan, 2020).

Işık (2020)'a göre de pandemide alınan tedbirler her ne kadar salgının yayılma hızını yavaşlatmak için alınsa da kişiler üzerinde olumsuz psikolojik etkileri söz konusu olmuştur. Söz konusu önlemlerde oluşan ortak etki kayıp duygusunun yaratılması olarak dikkat çekmektedir; rutin yaşam ve ekonomik gücün kaybedilmesi de diğer önemli etkiler olarak ön plana çıkmaktadır. Kocabaş (2020)'e göre, pandemiyle hiçbir birikimi ve sosyal güvencesi olmayanlar, günlük yevmiye usulü ile çalışanlar, kepenk kapatan işletme ve KOBİ'ler de çalışan işçilerin ücretsiz izne çıkarılmasıyla pandeminin yarattığı ekonomik bunalımın daha geniş kitlelere yayılmasına neden olmuştur. Tükel (2020)'e göre, pandemi döneminde yaşanan bu olağandışı durum yoksul kesimlerin yaşam şartlarını daha da zorlaştırmıştır.

Türkiye Kadın Dernekleri Federasyon'un raporuna göre, 2020 Mart ayı verileri bir önceki yıla göre psikolojik şiddette %93, fiziksel şiddette %80, sığınma evi taleplerinde %78, oranında artış olmuştur. Sosyo-Politik Saha Araştırması Merkezi'nin 28 kentte yaşayan 1873 kadının katılımıyla gerçekleştirdiği 3-8 Nisan 2020 raporuna göre pandemi sürecinde kadına yönelik şiddetin %27.8 oranında arttığı açıklanmıştır. (Toprak Ergöner, Biçen, Ersoy, 2020), Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Acil Servisine 2020 Mart ve Nisan aylarında ev içi şiddette maruz kalarak başvuran kadın sayısının bir önceki yılın aynı dönemine göre üç kat arttığı görülmektedir. Unwomen (2020), araştırması her üç kadından biri en az bir kez birlikte oldukları partner şiddetine, partneri olmayan cinsel şiddete veya her ikisine birden maruz kaldığını, bunun 15 yaş ve üzeri kadınların yüzde 30'una tekabül ettiğini açıklamıştır. COVID-19 pandemisi nedeniyle kadınların maruz kaldığı şiddetteki artış, yardım hatlarına yapılan başvuruların beş kat artması ile kendisini göstermiştir. Bunun yanı sıra okulla ilgili

toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, evrensel okullaşmanın ve kız çocuklarının eğitim hakkının önünde büyük bir engel olarak görülmektedir. Aygüneş ve Ok (2020)'da, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezinin yaptığı araştırmada, kadınların %43'ünün karantina sürecinde şiddete maruz kaldığı belirtilmiştir. Araştırmanın çarpıcı sonuçlarından bir tanesi de karantina sürecinde kadınların, %23,7'si psikolojik şiddete, %10,3'ü ekonomik şiddete, %4,8'i dijital şiddete, %1,7'si fiziksel şiddete, %1,4'ü cinsel şiddete maruz kaldığı ve %1,1'i ısrarla takibe uğradı raporda sunulmuştur.

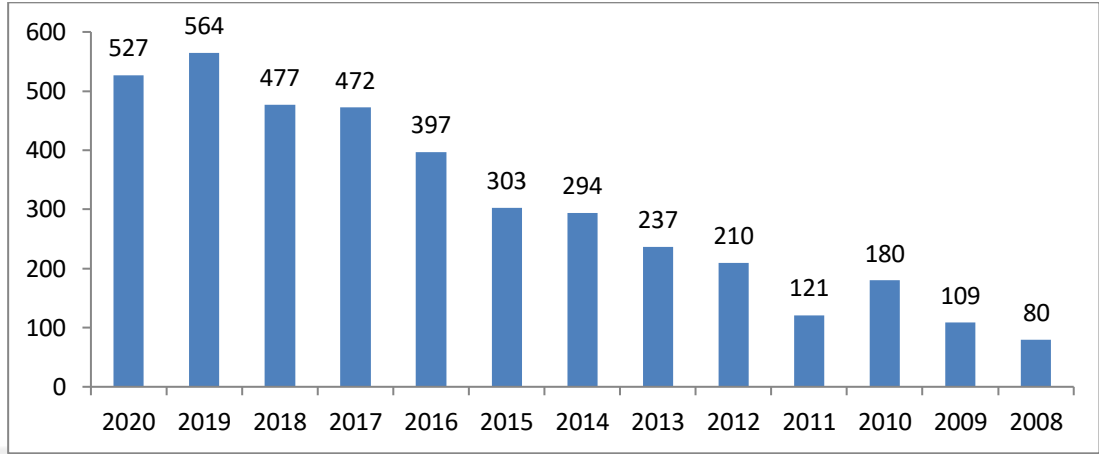
Grafik 25. Türkiye'de Kadınların Yıllara Göre Mutluluk Oranları

Kaynak: TÜİK, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Pandemi süreci Türkiye'de halihazırda problemlili bir alan olan cinsiyet eşitliği ve kadına yönelik şiddet verilerini de olumsuz etkilemiştir. Grafiği incelediğimizde kadınların mutluluk oranlarında bir azalış olmuştur. Bunun çeşitli neden ve sebepleri söz konusu olabilir. Bunlardan bir kaçı ise, COVID-19 pandemisinin yaşanması ve kadının hem iş hem de evdeki sorumluluklarının artması, kadının kendine ayıracak zamanının kalmaması, toplumun kadına biçtiği rol ve en büyük nedenlerden bir tanesi de ekonomik nedendir. 2019 yılında kadınların mutluluk oranı %57 iken bu oran 2020 yılına gelindiğinde ise %53,1 oluyor. Kadınların mutsuzluk oranları 2019 yılında %10,6 iken bu oran 2020 yılında %11,5 olmuş, orta mutsuz kadın oranlarına baktığımızda 2019 yılında %32,2, 2020 yılında %35,4 olmuştur. Orta mutlu ve mutsuz kadın oranlarında bir artış gözlemlenirken, mutlu kadın oranında bir azalış söz konusudur.

Grafik 26. 2020 – 2008 Yılları Arası Kadın Cinayet Sayıları (2020 Aralık hariç)

Kaynak: Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2008-2020 yılları arası verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Grafiği incelediğimizde, 2008 ve 2020 yılları içinde en çok kadın cinayetinin işlendiği yıl 564 ile 2019 yılı olmuştur. En çok kadın cinayetinin yaşandığı ikinci yıl ise 527 ile 2020 yılı olmuştur. Bunu takip eden diğer yıllarda 2018’de 477, 2017 yılında 472, 2016 yılında 397, 2015 yılında 303, 2014 yılında 294, 2013 yılında 237, 2012 yılında 210, 2011 yılında 121, 2010 yılında 180, 2009 yılında 109, 2008 yılında 80 kadın cinayeti yaşanmıştır. Son on yıla baktığımızda kadın cinayetlerinde üç kat artış yaşandığı görülmektedir.

Tablo 23. 2020 yılında Türkiye’de Şiddetin Bölgesel Yoğunluğu

	1065 kadının gözünden şiddetin yoğunluğu	Olay	Ölüm	Yaralı
Karadeniz Bölgesi	68%	53	31	30
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	62%	58	45	23
İç Anadolu Bölgesi	58%	80	55	42
Ege Bölgesi	56%	73	62	21
Marmara Bölgesi	54%	150	91	94
Akdeniz Bölgesi	50%	73	58	37
Doğu Anadolu Bölgesi	45%	40	31	16
Toplam		527	373	263

Kaynak: Twentify, Umut Vakfı, 2020, verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 29’i incelediğimizde, pandemi döneminde Türkiye’de kadına şiddet vakalarının bölgesel dağılımı da dikkat çekicidir. Tabloya baktığımızda kadın şiddeti oranının en fazla olduğu ilk iki bölge %68 oran ile Karadeniz bölgesi birinci olurken ikinci sırada %62’lik bir oranla Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmaktadır. Kadına şiddetin en az oranlarına sahip iki bölge ise %50 ile Akdeniz Bölgesi altıncı sırada, %45’lik bir oranla Doğu Anadolu Bölgesi en son sırada yer almaktadır. En çok olayın olduğu bölge ise 150 olay ile Marmara bölgesi ilk sırada yer almaktadır, en az olayın yaşandığı bölge ise Doğu Anadolu Bölgesi 40 olay ile son sırada yer almaktadır. En çok kadın ölümünün yaşandığı bölge ise 91 sayısı ile Marmara Bölgesi olurken, en az kadın ölümünün yaşandığı bölge 31 ile Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Yaralı sayılarına baktığımızda ise en çok kadınların yaralandığı bölge 94 ile Marmara Bölgesi olurken, en az kadın yaralanmanın olduğu bölge 16 ile Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur.

Tablo 24. 2020 Yılında Türkiye’de Kadın Cinayetlerinin En Çok İşlendiği 10 İl

İller	Olay Sayısı	Ölü	Yaralı
İstanbul	90	53	55
İzmir	27	30	3
Antalya	24	15	13
Adana	22	15	13
Ankara	21	17	6
Konya	19	14	9
Bursa	19	9	11
Diyarbakır	18	16	2
Kocaeli	15	8	8
Gaziantep	14	11	4

Kaynak: Umut Vakfı, 2020 verileri yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 30’a baktığımızda, iller bazında pandemi sürecinde kadınlara yönelik olay, yaralı ve ölü vakaları izlenmektedir. Kadınlara yönelik en çok olay, ölü ve yaralanmaların olduğu il İstanbul olmaktadır. Olay sayısında İstanbul’u takip eden diğer iller 27 olay sayısı ile İzmir ikinci sırada, 24 olay sayısı ile Antalya üçüncü sırada yer almakta, en az olay sayısının olduğu il 14 ile Gaziantep, 15 olay sayısı ile Diyarbakır son sıralarda yer almaktadır. Ölü sayısına baktığımızda 30 kişinin ölümü ile

İzmir ikinci sırada 17 kişinin ölümü ile Ankara üçüncü sırada yer alırken, en az ölü sayısı 8 kişi ile Kocaeli en son sırada yer almıştır. İstanbul'dan sonra en çok yaralamaların olduğu il/iller 13 ile Antalya ve Adana olurken, en az yaralanmaların olduğu il 2 ile Diyarbakır ve 3 ile İzmir olmuştur. 2020 de kadın cinayetlerinin hiç yaşanmadığı iller ise şöyledir: Ardahan, Artvin, Bitlis, Bolu, Erzincan, Gümüşhane, Kırklareli, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Yalova'dır.

Türkiye'de aile içi şiddet ve kadına yönelik şiddet vakaları incelendiğinde eğitim seviyesi ve ekonomik durum iyileştikçe, ailenin düzeni veya dirliği için şiddet kullanabileceği kanısının azaldığı dikkat çekmektedir. Eğitim seviyesi lisans ve üstü seviyedekiler ve ekonomik seviyesi nispeten daha iyi olanlar ise şiddet durumunda boşanma konusunda daha kararlı davranabilmektedir (Sülün ve Topçu, 2020).

Tüm ekonomik ve sosyal veriler bir arada değerlendirildiğinde, iktisat biliminin ekonomik alan ve sosyal alan ayrımının yapay hale geldiği, ekonomik ve sosyal olguların disiplinler arası geniş kapsamlı bir inceleme alanı olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Pandemi sürecinin anlaşılması, hali hazırda canlı, dinamik ve değişken olan sosyal bilimler alanındaki disiplinler arası işbirliğine ihtiyaç duymaktadır. Bu çerçevede bir sonraki bölümde Türkiye'nin pandemi sürecinde diğer ülkeler içindeki durumunu daha açık ortaya koymak amacı ile yapılan kümeleme analizinde sosyal göstergelere de yer verilmesi gerektiği düşünülmüş, böylelikle konunun daha kapsamlı olarak değerlendirileceği düşünülmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

2. PANDEMİNİN OECD ÜLKELER ÜZERİNDEKİ SOSYOEKONOMİK ETKİLERİNİN KÜMELEME ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Pandemi sürecinin ülkeler arasında yarattığı etkiler, daha önceki kısımlarda veriler ve tablolar yardımı ile açıklanmıştır. Bu bölümde ise kümeleme analizi kullanılarak pandemi sürecinde OECD ülkeleri arasında benzer özellik gösteren ülkeler gruplanacak ve Türkiye'nin içinde yer aldığı ülke grubunun genel nitelikleri incelenecektir. Bu amaçla ilk olarak konuya ilişkin literatür taramasına yer verilen bu bölümde, daha sonra kümeleme analizinin açıklandığı yöntem bölümü yer almaktadır. Yöntemi takiben analizde kullanılacak veriler ve veri kaynakları açıklanacaktır. Verilerin tanısal istatistikleri ile birlikte genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra ise kümeleme analizi bulgularına yer verilecektir.

2.1. Literatür Taraması

WHO tarafından bulaşıcılığı ve insan vücudunda COVID-19 pandemisi, başta ortaya çıktığı Çin ve daha sonra küresel ölçekte hemen hemen tüm ülkelerde toplam arz ve toplam talep üzerinde daralmaya neden olmuştur. Bu olumsuzlukların ulusal ve küresel ölçekte yaratabileceği kısa ve uzun vadeli etkiler birçok ülkede önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir (Koyuncu ve Meçik, 2020, s.128.).

Bu araştırmaların bir bölümü (Szmigie, 2022; Loayza ve Pennings, 2020; Boissay ve Rungcharoenkitkul, 2020; Vasiev ve ark., 2020) istatistiksel göstergelerin izlenmesi ve nicel yöntemlerin kullanılması yoluyla pandeminin ekonomik etkileri üzerine odaklanmaktadır. Szmigiera (2022), yaptığı araştırmada COVID-19 pandemisinin ekonomi üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin tam olarak bilinmemekle beraber ekonomi üzerinde uzun vadeli etkiler yaratmasının beklendiğini savunmaktadır. ABD, İngiltere, İtalya, Çin vb. ülkelerinde nicel yöntemler kullanılarak yapılan tahminlerde pandemi sürecinin küresel bir boyuta ulaşmasıyla büyük ekonomilerin 2020 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarının (GSYH) en az %2,9'unu kaybedileceği ön görülmüştür. Bu tahmin % GSYH'nın 3,4'lük bir kaybı olarak

yeniden ifade edilmiştir. Bu oranları rakamlarla yeniden değerlendirecek olursak küresel GSYH'nın yaklaşık 84,54 trilyon ABD doları olduğu tahmin edilmektedir. Bu da küresel ekonomideki büyümenin %4,5'lik bir azalma ile yaklaşık 2,96 trilyon ABD doları kayıpla karşılaşacağı anlamına gelmektedir. Loayza ve Pennings (2020), çalışmasında COVID-19'un yalnızca dünya çapınca halk sağlığını tehdit eden bir salgın hastalık olmakla kalmayıp uluslararası bir ekonomik kriz haline geldiğini söylemiştir. COVID-19 piyasalarda aynı anda hem negatif bir arz şoku hem de negatif bir talep şoku yaratmış, finansal krizler (iflasların yaygınlaşması ve bankaların likidite kaybetmesi vb.), kitlesel işsizlik ve sektörel çöküşlerin (turizm ve konaklama, havayolları vb.) olacağı belirtilmiştir. Boissay ve Rungcharoenkitkul (2020), salgın hastalıkların ekonomik maliyetler üzerindeki ampirik çalışmalarında, geçmiş hastalıkları gözden geçirmiş ve ardından COVID-19 salgının küresel ekonomiler üzerine nicel tahminlerde bulunulmuştur. 2020 yılında ABD için en büyük daralmanın %4-10 oranları arasında ikinci çeyrekte olacağı tahmin edilmiştir. Çin'in ise GSYH'nın ilk çeyrekte %40'ın üzerinde bir daralmanın olacağı beklenilmiş, ilk iki çeyrekte ise üç aylık daralmanın %10 ile %20 arasında değişeceği tahmin edilmiştir. Ancak Çin'in ekonomisinin hızlı bir şekilde toparlandığı durumunda küresel GSYH'nın yılsonuna kadar trende yakın bir şekilde toparlanacağı öngörülmektedir.

Vasiev ve ark. (2020), COVID-19'un kilit endüstrileri ve tedarik ve ulaşım ağları üzerindeki etkileri inceledikleri çalışmalarında girdi-çıktı analizinin yanı sıra mekansal verileri, göç endeksi göstergeleri ve pandemik yayılma istatistiklerini kullanmışlardır. Bu çalışmada COVID-19 pandemisinin ardından Çin eyaletlerinin üretim ve tüketimindeki değişiklikler için farklı senaryolar modellenmiş; Çin ekonomisinin 31 il ve 42 sektörü için hesaplamalar yapılmıştır. Bu tahminin yanı sıra çalışmada COVID-19 salgınının karbondioksit emisyonunu nasıl etkilediğini gösteren bir model elde edilmiş; Çin eyaletleri arasındaki mali ve göç akışlarına dayanarak, salgın sonrası etkili modellerin hangileri olacağı da belirlemiştir. Çalışmanın temel bulgusu ile hasarın mümkün olduğu kadar tüm iller arasında eşit olarak dağıtılması gerektiğidir.

Wieland (2022), araştırma bulgularına göre ilk resesyonun zamanlaması ve derinliği ve sonraki pandemi dalgalarının GSYH'de daha küçük bir düşüşle çakışıp çakışmadığı veya hiç azalmadığı konusunda ülkeler arasında heterojenlik mevcut

görülmektedir. Çalışmaya göre, pandeminin Aralık 2019'da ilk vurduğu Çin, 2020'nin ilk çeyreğinde GSYH'nın yaklaşık %10'u kadar düşüş yaşamıştır. Salgının 2020 yılının Mart ayından itibaren vaka, ölüm ve bulaşıcı riskinin artmasıyla 2020'nin ikinci çeyreğinden daha büyük bir düşüşün yaşanmasına neden olmuştur. Enfeksiyon oranları ABD ve Almanya'da Çin'den çok daha yüksek olmasına rağmen, ekonomik aktivitedeki ilk düşüş GSYH'nın yaklaşık %10'u ile benzerlik göstermektedir. İlk dalgada Almanya veya Amerika Birleşik Devletleri'nden önemli ölçüde daha yüksek enfeksiyon ve ölüm oranları yaşayan Fransa ve İtalya'da GSYH, 2020'nin ikinci çeyreğine kadar sırasıyla yaklaşık %18 azalmıştır. Bu altı ekonominin tamamı, ilk şokun ardından hızlı bir toparlanma yaşamışlardır.

Uluslararası literatürde COVID-19 pandemisinin sosyoekonomik etkilerini incelemek üzere farklı kapsamlarda konuyu değerlendiren birçok nitel çalışmanın da (Buheji ve ark. 2020; Josephson Kılıç ve Micler, 2021; Das, Behara ve Paital, 2022; Mulugera ve ark., 2021) yapıldığı görülmektedir. Buheji ve ark. (2020), kıtalar arasında COVID-19 pandemisinin ekonomik etkilerinin yanı sıra yoksullaşma ve gelir dağılımı üzerinde yarattığı etkileri literatür taraması yöntemi ile incelemişleridir. Çalışma bulgularına göre, pandeminin toplam arz ve toplam talep üzerinde yarattığı etkiler, en derin kırılgan gelişmekte olan ülkelerde yaşanmaktadır; bu etkilerin uzun döneme yayılması beklenmektedir. Çalışmanın temel çıkarsaması uygulanacak politikaların yoksul kırılgan gruplara odaklanması gerektiğidir. Josepson, Kılıç ve Micler (2021) ise Ethopya, Malavi, Nijerya ve Uganda'ya ait hanehalkı anket verilerini kullanarak pandemi sürecinin sosyoekonomik etkilerine ait istatistiksel bir araştırma yapmışlardır. Çalışma bulgularına göre incelenen ülkelerde nüfusun büyük kısmı COVID-19 pandemisinde gelirini kaybetmiştir. Bu durum gıda ve sağlık hizmetlerine erişim kadar eğitime katılım oranlarında da düşüşe neden olmuştur. Çalışma, COVID-19 pandemisi ile mücadelede uygulanacak politikalar planlanırken hem uluslar arası kurumların hem de ulusal hükümetlerin bu derin yoksulluğun farkında olması gerektiğini vurgulamaktadır. Das, Behara ve Paital (2022), pandeminin sosyoekonomik etkilerini inceledikleri çalışmalarında salgın sürecinde ortaya çıkan etkileri ekonomik, sosyal ve eğitim alanında sınırlı kalmayıp dinsel sonuçları da olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmaya göre pandeminin yayılmasında etkili olan toplu faaliyetler ve

aşıya erişim konusunda istenilen düzeye ulaşamamış olması hastalığın yayılma hızını etkilemiştir. Bu bağlamda gelecekte benzer sorunların ortaya çıkmaması için toplum sağlığını koruyucu politikaların önemi de vurgulanmıştır. Mulugera ve ark. (2021) yaptıkları çevirim içi anket çalışması ile farklı sektörlerde çalışan 133 kişiye ulaşmış ve COVID-19 pandemisinin uzaktan çalışma uygulamaları ile birlikte ekonomik, sosyal ve psikolojik etkilerini değerlendirmiştir. Çalışma bulgularına göre pandeminin neden olduğu yaşam tarzı değişimi ile birlikte bireylerin stress ve baskı altında hissettikleri görülmüştür. Çalışmada evden çalışma uygulamalarının özel ve kamu sektöründe çalışanlar arasında da farklı etkiler yarattığı görülmüştür. Kamu sektöründe çalışanlar, pandemi sürecinde kaynaklara erişim konusunda daha avantajlı görünmektedir. Çalışma pandeminin bireylerin üretkenlikleri üzerinde yarattığı etkiyi azaltacak düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Uluslararası literatürde COVID-19 pandemisinin sosyoekonomik etkilerini incelemek üzere kümeleme analizine başvuran çalışmalar (Bodrud-Doza ve ark. 2020; Czech ve ark. 2021; Basu ve Sam 2022) olduğu da görülmektedir. Bodrud-Doza vd. (2020), Bangladeş üzerinde yaptıkları araştırmada 1066 kişiye ulaştıkları anket sonuçları üzerinde kümele ve temel bileşenler analizi yöntemini kullanmışlardır. Çalışma, sağlık hizmetlerinin sunumu, kırılğan sağlık sisteminin kriz yönetiminde başarısız olduğu ve sağlık hizmetlerine erişim sorunlarına dair algının yanı sıra aile bireylerinin kaybı gibi korkuların bireyler üzerinde psikolojik etkiler yarattığı bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışmaya göre katılımcılar, yoksullaşma, eğitime erişim sorunlarının yanı sıra sosyoekonomik ve sağlık krizinin olası olduğu kanaatine sahiptir. Czech ve ark (2021), 124 ülke üzerinde yaptıkları kümele analizinde pandeminin insan hareketliliğinin nedenlerinin makroekonomik veya pandemi önlemleri kaynaklı olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışmada k-ortalamlar yaklaşımı ile dört alt küme belirlenmiş ve Kruskal-Wallis testi ile Wilcoxon sıra toplamı ikili karşılaştırma testi uygulayarak öne çıkan kümelerin özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre insan hareketliliği üzerinde insani gelişmişlik düzeyinin önemli bir faktör olduğu ve gelişmiş ülkelerin insan hareketliliğinin pandemiye tepkisinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Basu ve Sam (2022), ülkeler arasındaki sosyoekonomik farklılıkları dikkate alarak bir hasta vaka sayısı (*indisans*) modellemesi yapmışlar ve

sosyoekonomik faktörlerin pandeminin gelecekteki durumu nasıl etkileyeceğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu amaçla çalışmada sinir ağı tabanlı geçici füzyon transformatörünü, sosyo-ekonomik değişkenlerin vaka sayısı üzerindeki etkisini anlamak için Pearson korelasyonunu ve hiyerarşik kümeleme analizi yöntemine başvurulmuştur. Çalışma bulgularına göre pandeminin gelecekte ülkeler arasındaki durumu zaman ve mekan etkilerine açıktır ve sosyoekonomik faktörler ülkelerdeki değişkenlik üzerinde etkilidir. Buna göre; nüfus büyüklüğünün artması, küresel sisteme entegre olma düzeyi, sosyal uyumun artması, nüfus yoğunluğunun artması ve cinsiyete dayalı ayrımcılık COVID-19 pandemisinin yayılma hızını arttırmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyesine bağlı olarak eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerine erişimi, kentsel nüfus artışı da pandeminin yayılma hızını azaltmaktadır. Çalışma bu bulgulardan hareketle sürdürülebilir kalkınmanın önemine ve öncelik verilmesi gerek bir alan olduğuna vurgu yapmaktadır).

Konu üzerinde kısa sürede COVID-19 pandemisinin Türkiye üzerine yarattığı etkileri inceleyen bir literatür olduğu da dikkat çekmektedir. Bu çalışmaların kapsamı pandeminin yarattığı etkiler itibarıyla çalışma ilişkileri, toplumsal cinsiyet ve kadın emeği, yoksulluk gibi konularda yapılan incelemelerden sektörel, makro ekonomik göstergeler ve finansal verileri dikkat alan araştırmalara kadar farklı noktalara odaklanmıştır. COVID-19 pandemisine ilişkin Türkiye üzerine iktisat alanında yapılan araştırmalar incelendiğinde çalışmalarda ekonometrik yöntemler (Tekin 2020, Çağdaş 2020, Koyuncu ve Meçik 2020, Demircioğlu ve Eşiyok 2020) ve istatistiksel teknikler kadar (Han, Pehlivan ve Konat, 2022) nitel araştırmalara (Alpar 2020; Omay 2020; Yüceol, Kakı ve Çekçi, 2022) da yer verildiği görülmektedir.

Bu kapsamda Alpar (2020) ve Omay (2020)'nin araştırmalarında emek ve çalışma ilişkilerine odaklandığı görülmektedir. Alpar (2020), salgın sürecinde kadınların hane içindeki ücretsiz emeği ele almıştır. Çalışan kadınlar için ikinci vardiya olarak değerlendirilen bu süreç hane içindeki ücretsiz emek sürecinin salgınla beraber evden çalışmaya başlayan kadınlar için tek ve bütüncül bir vardiya sistemine dönüşmüştür. Alpar'a göre çalışmayan kadınlar için var olan ev işlerine yenilerinin eklendiği, işlerinin çeşitlendiği, kadınlar üzerindeki iş ve roller arasındaki geçiş sürelerinin kısaldığı gözlenmektedir. Omay (2020) pandemi sürecinin çalışma hayatına

etkilerine odaklanmış ve salgın sürecinin çalışma hayatını büyük ve kapsamlı bir şekilde etkilemiştir. Çalışma hayatında halihazırda olan çeşitli sorunların var olduğunu bunun yanında salgının beraberinde getirdiği sorunların buna eklendiği, geçici iş ilişkilerinin, güvencesizliğin ön plana çıktığı bir dönüşüm sürecine girilmiştir. Dolayısıyla salgının çalışma hayatımıza etkisinin ne olacağı, dönüşüm sürecinin hızı ve kapsamının ne olacağı işverenlerin, devletlerin bu süreçte alacakları tedbirlerin içeriği belirleyecektir.

Yüceol, Kakı ve Çekçi (2022), pandemi sürecinin toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkilerini incelemek üzere yaptıkları araştırmaya göre pandemi öncesinde var olan eşitsizliğin pandemi sonrasında artarak devam ettiğini ve pandemi sürecinde evden çalışma ve esnek çalışma uygulamalarıyla eşitsizliğin daha da artacağını vurgulamışlardır. Diğer bir yandan kadın çalışanların fazla olduğu sektörlerde pandemi sürecinden daha fazla etkilenmiş olması da konunun başka bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. Eşit katılım ile tüm alanlarda toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların hazırlanması ve uygulanması, kadınların sorunları ve ihtiyaçlarıyla ilgili çözüm önerilerin getirilmesiyle toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı daha duyarlı hale gelecektir.

Han, Pehlivan ve Konat (2022) 2019 ve 2021 yılları verileri üzerinde t testi ve Mann-Whitney U testi uygulayarak yaptıkları ampirik çalışmada salgın döneminde alınan ekonomik tedbirlerin ekonomik göstergelerde ve ekonominin genelinde etkili olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Döviz piyasası, turizm sektörü ve ülke rezervleri bu dönemde en çok etkilenen alanlar olmuştur. Çalışma bulgularına göre, bu olumsuzlukların azaltılması için teşviklerin artırılması, hizmet sektörü başta olmak üzere tüm sektörlerde verilen desteklerin artırılması sürdürülmesi gerekmektedir. Çalışmada ayrıca, kısa çalışma ödeneklerinin ve işten çıkarmalarla ilgili yasal düzenlemelerin devam ettirilmesi gerektiği vurgulanmış; korumacı ve destekleyici politikaların sadece belli sektör ve başlıklar için genele yayılmasını sağlamanın bu süreçte insanlara ve ekonomiye olumlu katkıları olacağı söylenmektedir.

Karataş (2020), COVID-19 pandemisinin toplum üzerindeki etkilerini, pandeminin süreç değişimi ve güçlenmesi üzerine nitel bir araştırmada bulunmuş ve bu araştırma sonucunda, pandemi süreci insanlarda merak duygusu ve haber alma isteğinin

arttığını belirtmiştir. Çalışma bulgularına göre, pandemide insanların devlet kurumlarına olan güvenin %59,9 ve modern tıbbın etkisine olan inancın %55,2 oranında azaldığını, travmaların büyüme düzeyi %30,5 oranında artmış, en yüksek büyüme ve güçlenme %33,8 oranı ile benlik düzeylerinde meydana gelmiş. İnsanların yaşam felsefelerindeki değişim %29,5 olurken, insanların ilişkilerindeki değişim ise %24,8 oranında gerçekleşmiştir.

Yetiz (2021), COVID-19 pandemi sürecinin Türk bankacılık sektörü çalışanlarına ve müşterine etkilerini SWOT Analizini kullanmış ve pandemiye karşı bankacılık sistemin güçlü ve zayıf yönlerini, fırsatlar ve tehditleri analiz etmiştir. Yapılan araştırmada pandemi sürecinde bankaların dijitalleşmeye ağırlık vermesi, banka personellerin seyahatlerini durdurma kararı alması personellerin çoğunun evde çalışmalarını kolaylaştırmak için sistemlerini değiştirmiş olmaları ve bazı bankalar vardiya usulü ile çalışmalara başlaması ile süreci yönetmeye çalıştıklarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca çalışmada bankalarda müşteriler banka içerisinde bekleme alanlarında yakın mesafede oturtulmamış, bankaların önlerine sosyal mesafe bariyerleri kurulmuş ve sosyal mesafeyi gösteren amblemleri zemin alanlarına yapıştırarak pandemi koşullarına uyum sağlandığı vurgulanmıştır.

Koyuncu ve Meçik (2020), Pandeminin ekonomik büyümeye sektörel ve sektörler arası etkilerini VAR (VectorAuto Regressive) analizi yöntemini kullanarak açıklamıştır. Çalışmada, Türkiye ekonomisinde pandemi kaynaklı oluşan negatif bir standart hata şokuna en geç tepki veren sektörün inşaat sektörü olduğu tespit edilmiştir. Bu sektörün perakende ticaret, hizmet ve sanayi gibi diğer sektörlerden daha az etkilenmesinin nedeni ise inşaat alanında gerekli iş güvenliğinin alınması, daha az insanın etkileşimde bulunması ve makineleşmenin yer aldığı düşünülmektedir. Çalışmaya göre, ekonomide sektör-spesifik uygulamaların önceliği sanayi, imalat, perakende ticaret ve hizmet sektörlerinde orta ve uzun dönemde dijitalleşmeye ağırlık verildiği takdirde salgınların sektörler üzerindeki etkileri hafifleteceği, bu sektörlerde uzaktan çalışma olanakların güçlendirilmesi ve teşviklere ağırlık verilmesi hem sektörlerdeki kırılganlıkları azaltacağı hem de bu sektörlerde oluşan istihdam kayıpların önüne geçileceği öngörülmüştür.

Bahar ve Çelik İlal (2020), COVID virüsünün turizm üzerindeki ekonomik etkilerini nicel veriler üzerinden açıklamıştır. Turizm sektörü dünya GSMH'sının %10'undan fazlasını üretmekte ve bu da ortalama 8,8 trilyon dolara denk gelmektedir. Turizm sektörü OECD ülkelerinde GSYH'nın ortalama %4,4'üne hizmet ihracatının %21,5'ine doğrudan katkı sağlarken Türkiye'de turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı %3,8 olarak gerçekleşmiştir. Çalışma bulgularına göre, Türkiye'de turizmin çeşitlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre agro, eko, çiftlik turizmin ve organik tarımın turizmle entegre edilmesi, turizmi Akdeniz bölgesinin dışına yaymak, ülkedeki tarihi eserlerini, zengin ve benzersiz tarımsal ürün çeşitliliğini iyi kullanmak başlıca önlemler olarak dikkat çekmektedir.

Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda kümele analizine başvuran çalışmalarında olduğu görülmektedir. Tekin (2020), COVID-19 pandemisi döneminde ülkelerin sağlık ve finansal göstergelerini hiyerarşik kümeleme analizi yöntemini kullanarak sınıflandırmıştır. Bu yöntem ile finansal göstergelere bakıldığında borsa endeksinin en fazla düştüğü ülkeler Portekiz -%65, Brezilya -%24 ve Yunanistan -%35 olarak gerçekleşirken Yunanistan'da tüketici fiyat endeksi %3 artarken tüketici güven endeksi %2 düşmüştür. Borsa endeksleri, Yunanistan'dan sonra en fazla düşüşün yaşandığı ülkeler Avusturya'da %30, Fransa ve İtalya'da %26, İspanya'da ise %17 oranında düşüşler olmuştur. Türkiye'ye baktığımızda ise Ocak 2020-Nisan 2020 dönemlerinde %24 oranında düşüş olmuştur.

Çağdaş (2020), COVID-19 pandemisinin ekonomi ve kamu maliyesine etkilerini kümeleme analizi yöntemi kullanarak irdelemiş ve bu analiz sonucunda makroekonomik veriler içerisinde ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve enflasyon oranı olmak üzere üç değişkene yer vermiştir. Kamu maliyesi göstergeleri içerisinde brüt borçların GYSH içindeki payı, net borçların GYSH içindeki payı, kamu gelirlerinin GYSH içindeki payı ve kamu harcamaların GYSH içindeki payı olmak üzere dört değişken yer almıştır. Çalışma bulgularına göre ülkeler pandemiden makroekonomik açıdan daha fazla etkilenirken kamu maliyesi daha az etkilenmiştir. Bu bağlamda olası küresel olaylar ve küresel krizler nedeniyle ortaya çıkan ekonomik dalgalanmalar veya şoklara karşı ekonomilerin daha dirençli olabilmesi için kamu maliyesi politikalarına daha ağırlık verilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır.

Demircioğlu ve Eşiyok (2020), COVID-19 pandemisiyle mücadelede eden ülkelerin sınıflandırılmasında kümeleme analizi yönteminden yararlanmışlardır. Çalışmaya göre toplum sağlığını ülkelerin sağlık harcamaları, sağlık ekipmanları, sağlık kaynakları, sağlık çalışanları vb. gibi kriterler belirlemektedir. Araştırmalarında OECD ve AB üyesi olan 36 ülkenin sağlık verileri ve benzer verilere sahip ülkeler değerlendirilmiş ve Türkiye'nin bu ülkeler içerisindeki yerine değinilmiştir. Arabacı ve Yücel (2020), COVID-19 sürecinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri ve Türkiye Merkez Bankası'nın finansal istikrarı sağlamak için alınan önlemlere değinilmiştir. Bu kapsamda repo faizleri, açık piyasa işlemleri, kredi mekanizması ve devlet iç borçlanma senetleri aracılığı ile ekonomik daralmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Genel olarak yapılan araştırmalarda, küresel COVID-19 pandemisinin ekonomik zararının tam olarak ne olacağını söylemenin bir yolu olmasa da, ekonomistler arasında küresel ekonomi üzerinde ciddi olumsuz etkileri olacağı konusunda yaygın bir fikir birliği ortaya çıkmaktadır (Statista, 2022). Bu kapsamda çalışma pandeminin ortaya çıkardığı olumsuz etkileri yalnız ekonomik alanla sınırlamayıp sosyoekonomik bir tahlil yapmayı ve Türkiye'nin OECD ülkeleri içindeki durumunu diğer ülkelerle karşılaştırmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda tercih edilen yöntem kümeleme analizidir. Kümeleme analizine ilişkin detaylı açıklama da bir sonraki bölümde yer almaktadır.

2.2. Yöntem

Kümeleme analizi, gruplanmamış veri topluluklarının benzer verilere göre sınıflandırılmasıdır. Yapılan bu sınıflandırma sayesinde veriler, uygun ve işe yarar özetlenmiş bir biçime dönüşürler. Diğer bir ifadeyle, doğal veri gruplarını kesin bilinmeyen, birim değişkenlerini ya da birim ve değişkenleri benzer alt kümelerle ayırmakta kullanılan yöntemler topluluğudur (Tatlıdil, 1992). Kümeleme analizi birim ve birimlere ait kesin olmayan değişkenlerin sınıflandırmasına ait bir popülasyondan alınan n tane birim, p tane değişkene ait gözlem ve sonuçlarla ilgilenir. Kümeleme analizinde homojen yapıya sahip olan nesneleri birbiriyle birleştirip heterojen gruplar oluşturup bu birim ve gruplar arasında hiyerarşik bir düzen oluştur. Sınıflandırma yapıldığında gözlem sonuçlarının olabildiğince az kayıpla bir araya gelmesini sağlar

(Lorr, 1983). Kümeleme analizinin temel amacı nesnelerin sahip olduğu karakteristik özellikleri baz alarak bunları gruplandırmak olan çok değişkenli bir teknikler grubudur. Kümeleme analizi, nesneleri küme içerisinde benzer bir biçimde kümelerken, kümeler arasında ise çok farklı bir biçimde kümeler. Kümeleme sonucu başarılı olduğu takdirde bir geometrik çizim yapılır ve nesneler küme içinde birbirine çok yakın olurken, kümeler ise birbirine çok uzak olacaktır (Hair ve ark. 1998).

Kümeleme analizi hemen hemen bütün bilim dallarının yararlandığı bir analiz yöntemidir. Özellikle Tıp, Biyoloji, İktisat, Arkeoloji, Sosyoloji vb. gibi belirsizlik ve karmaşık oluşumların olduğu bilim dalları bu analiz yöntemini daha çok kullanır. Örneğin Tıp alanında; hastaların sınıflandırılması, laboratuvar sonuçlarının sınıflandırılması, klinik bulguların oluşturulması vb. gibi alt sınıflandırılmalarda, İktisat alanında ise; işsizlik, enflasyon, küresel ve ülke ekonomileri alt sınıflara ayırması gibi amaçlarda kümeleme analizi kullanılır (Özdamar, 1999). Kümeleme yöntemleri; uzaklık veya benzerlik matrisinden yararlanıp birimleri ya da değişkenleri kendi içinde homojen kendi aralarında ise heterojen gruplara ayırmasında kullanılır (Özdamar, 2010). Kümeleme yöntemleri; hiyerarşik kümeleme yöntemleri (aşamalı) ve hiyerarşik olmayan (aşamalı olmayan) kümeleme yöntemleri olmak üzere iki ana gruba ayrılır (Sharma, 1996).

Hiyerarşik kümeleme yönteminde veriler birkaç adımda daha küçük sınıflara bölünür veya tam tersi olarak küçük sınıflar aşamalı olarak daha büyük sınıflar olana kadar birleştirilir. Başlangıç durumlarda incelenen veri setinde kaç grubun bilinmediği durumlarda kullanılması gereken uygun bir yöntemdir (Kaya, 2018).

Hiyerarşik kümeleme yöntemi daha çok ağaç diyagramı veya *dendrogram* oluşturmak için yakınlık matrisini kullanan bir yöntemdir. Tüm öğeler, veriler, değişkenler ağaç diyagramının kökü olan tek bir kümede birleştirmek ve soldan sağa hareketler oldukça öge kümeleri art arda kümeler oluşturmak üzere birleştirilir. Öğeler, veriler, değişkenler bir kez birleştirildiğinde asla ayrılmazlar (Timm, 2002). Hiyerarşik sınıflandırmalar *agglomeratif* veya hiyerarşik sınıflandırmalarda rota olarak bilinen iki boyutlu dendrogramla temsil edilebilir. Dendrogramlar birbirini izleyen sürecin her aşamasında yapılan birleştirmeleri veya bölünmeleri gösterir (Everitt ve ark. 2011).

Hiyerarşik olmayan (aşamalı olmayan) kümeleme yöntemi hiyerarşik olan (aşamalı) kümeleme yönteminin aksine; n biriminin k kümeye parçalanması ve birimler k kümeye ayrıldığında parçalama işlemi rastgele ya da verilerinin incelenmesini ile sistematik olarak yapılabilir olmasıdır. Böylece n biriminin ilk k bölünmesi yapıldıktan sonra küme elemanlarını kümeler arası yerlerini değiştirecek en iyi bölünme bulunabilir (Hamarat, 1998). Hiyerarşik (aşamalı) kümeleme yöntemi daha çok dendogram gibi karmaşık bir kümeleme yapısı üzerinde çalışırken, hiyerarşik olmayan (aşamalı olmayan) kümeleme yöntemi bunun tersine tek düzeyli kümeleri bulan işlemler üzerinde gerçekleştirilir. Analizler sonucunda elde edilen her bir küme, başka alt kümelere ayrılmaz ve diğer kümelere kesin bir şekilde bölünmüştür (Güler, 2006). Hiyerarşik olmayan (aşamalı olmayan) yöntemler değişkenler yerine birimleri k kümede toplayıp gruplandırmak için tasarlanmıştır. Küme sayısı (k) daha önceden belirlenmiş ya da küme prosedürünün bir parçası olabilirler. Bu yöntem grupların başlangıç bölümlerinden ya da başlangıç çekirdek noktası (seed points) olan setlerden başlayabilir. Başlangıç yapıldığında her ne kadar yanlılıktan uzak yapılırsa daha iyi bir seçim yapılmış olacaktır. Bu yöntem daha çok çekirdek noktaların birimler arasında rassal olarak seçilmesi veya birimlerin rassal olarak başlangıç bölümlerine bölünmesidir (Johnson ve Wichern, 2002).

Bu çalışmada kümeleme analizinin kullanılmasının temel nedeni Türkiye'nin pandemi de ortaya çıkan veriler çerçevesinde üyesi olduğu OECD ülkeleri içindeki yerini ve diğer ülkelerin durumunu kıyaslamaya olanak tanınmasıdır. Bu kapsamda kümeleme analizini gerçekleştirmek üzere kullanılacak veri seti de aşağıda sunulmaktadır.

2.3. Veri Seti

Bu çalışma OECD ülkelerinin COVID-19 döneminde sosyo-ekonomik verileri kümeleme analizi kullanılarak incelenmiştir. Bu kapsamda OECD (Meksika, Arjantin, Türkiye, Brezilya, Şili, İrlanda, İsrail, Lüksemburg, Estonya, Macaristan, Çin, İspanya, Yunanistan, İtalya, Fransa, Litvanya, Letonya, Belçika, Norveç, İzlanda, Finlandiya, ABD, Japonya, Birleşik Krallık, Danimarka, Almanya, Kanada, Avusturya ve

Avustralya) ülkelerinin 2021 yılına ait verileri incelenmiştir. Analiz SPSS programı ile yapılmıştır.

Çalışmada farklı OECD ülkelerinin 2021 yılına ait veriler (büyüme, işsizlik, enflasyon, sağlık harcamaları, aşılama, koronadan ölen sayısı, cinsiyet açığı ve gelir dağılımı) kullanılmıştır. Bu verilerin genel özellikleri, birimleri ve kullanılma amaçları aşağıdaki Tablo25’de sunulmuştur. Birimler ve amaçlarına baktığımızda yüzde değerlerini baz alan değişkenler; büyüme, işsizlik, enflasyon ve gelir dağılımı olurken, sağlık harcamalarında baz alınan değişken; GSYH’ya göre yüzde, aşılama baz alınan değişken; 1000 kişide ortalama, koronadan ölen sayısında baz alınan değişken; kişi sayısı ve cinsiyet açığında baz alınan değişken ise; endeks değeri 0-1 arasında almaktadır. Analizde kullanılan değişkenlerin kullanım amaçlarına baktığımızda makro ekonomik göstergeler açısından baz alınan değişkenler; büyüme, işsizlik ve enflasyon olmuş ve bu değişkenlerle pandemi sürecinde gelir, istihdam ve fiyatlar genel düzeyindeki değişimden etkilenme oranlarına göre ülkelerin durumu ortaya konmak istenmiştir. Sağlık harcamaları bakımından baz alınan değişkenlerin amacı ise sağlık hizmetlerinin sunum düzeyleri, aşılama çerçevesinde baz alınan değişkenin amacı koronavirüs aşılama düzeyini ortaya koymak, koronadan ölen sayısında baz alınan amaç koronadan hayatını kaybeden kişi sayısı ile toplam can kaybını incelemektir. Sosyal göstergeler itibari ile kullanılan cinsiyet açığı değişkeninde baz alınan amaç; kadınların ekonomik ve siyasal hayatta katılımı, eğitimi ve sağlık hizmetlerine erişimi ile pandeminin toplumsal cinsiyete bağlı etkilerini hesaplamaya dahil etmek; gelir dağılımında baz alınan amaç ise pandeminin neden olduğu gelir kayıpları ile birlikte toplumsal kesimler arasındaki eşitsizliği ortaya koymaktır ve bu amaçla en üst gelir dilimindeki %1’in gelirin %’de kaçına sahip olduğunu gösteren bir değişken kullanılmıştır.

Tablo 25. Verilerin Genel Özellikleri

Değişken	Kısaltma	Kaynak	Birim	Amaç
Büyüme	bym	OECD	Yüzde	Makroekonomik gösterge olarak kullanılmıştır
İşsizlik	isz	OECD	Yüzde	Makroekonomik gösterge
Enflasyon	enf	OECD	Yüzde	Makroekonomik gösterge
Sağlık Harcamaları	saglk	OECD	GSYH'ya oranı Yüzde	Sağlık hizmetlerinin sunum düzeyini gösterir.
Aşılama	as	Our World in Data	1000 kişiye ortalama	Koronavirüs aşılama düzeyini gösterir.
Koronadan ölen sayısı	covolum	Our World in Data	Kişi sayısı	Koronadan hayatını kaybeden kişi sayısını göstermektedir.
Cinsiyet Açığı	cnacg	Dünya Ekonomik Forumu	Endeks 0-1 arasında değer almaktadır.	Kadınların ekonomik ve siyasal hayata katılımı, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimini göstermektedir.
Gelir dağılımı	gelirdaglm	Dünya Eşitsizlik Verileri	Yüzde	En üst gelir dilimindeki %1'in gelirin % kaçına sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 26'da değişkenlere ait tanısal istatistikler yer almaktadır. Buna göre değişkenlerin farklı birimlerde olması nedeni ile veriler standartlaştırılması gerektiği görülmektedir.

Tablo 26. Tanısal İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Min	Max
Büyüme	6.37	2.72	1.7	13.4
İşsizlik	7.08	3.35	2.8	14.7
Enflasyon	5.24	9	-0.2	48.4
Sağlık Harcamaları	9.73	2.77	4.6	18.8
Aşılama	168.23	27.44	86.81	224.69
Koronadan ölen sayısı	1.61	1.43	0.14	7.52
Cinsiyet Açığı	0.75	0.61	0.64	0.89
Gelir dağılımı	0.14	0.56	0.86	0.28

Verilerin standartlaştırılması Z skorlarının hesaplanması daha açık ifade ile gözlem değerinden grup ortalamasının çıkarılarak standart sapma değerine bölünmesi ile gerçekleştirilmiştir ve sonuçlar Tablo 27’de sunulmuştur.

Tablo 27. Standardize edilmiş veri seti

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Min	Max
Büyüme	-4.68E-08	1	-1.72	2.58
İşsizlik	-1.13E-07	1	-1.28	2.27
Enflasyon	-3.43E-08	1	-.61	4.79
Sağlık Harcamaları	7.66E-08	1	-1.85	3.27
Aşılama	8.39E-07	1	-2.97	2.06
Koronadan ölen sayısı	-2.83E-07	0.999	-1.03	4.14
Cinsiyet Açığı	-2.88E-08	0.999	-1.89	2.24
Gelir dağılımı	-7.42E-07	0.999	-.95	2.61

Tablo 27’de standartlaştırma işlemi uygulanan verilerin tanısal istatistiklerini gösterilmektedir. Standartlaştırma işlemi ile aritmetik ortalamalar sıfır veya sıfıra yakın değerler alırken; standart sapmalar, 1 değerine eşit hale gelmektedir. Standart sapma değerlerinin 1’e eşit olan değişkenlere baktığımızda; büyüme, işsizlik, enflasyon, sağlık harcamaları ve aşılama olurken, 1 değerinden küçük olan değişkenlere baktığımızda; koronadan ölen sayısı, cinsiyet açığı ve gelir dağılımı olmaktadır.

2.4. Bulgular

İstatistiksel analizin ilk aşamasında hiyerarşik kümeleme analizinde Wards yöntemine başvurularak gözlemlerin üyesi oldukları küme içinde diğer gözlemlerin

ortalamalarına olan uzaklıkları hesaplanmıştır. Tabloda kümeye ait yığılma şedülü yer almaktadır.

Tablo 28. Yığılma Şedülü

Aşama	Birleştirilmiş Küme		Katsayı	Kümenin İlk Görüldüğü		Bir Sonraki Aşama
				Aşama		
	Küme 1	Küme2		Küme1	Küme 2	
1	21	22	,265	0	0	14
2	2	4	,745	0	0	7
3	11	16	1,465	0	0	4
4	11	25	2,321	3	0	22
5	12	19	3,181	0	0	13
6	9	28	4,145	0	0	12
7	2	13	5,212	2	0	11
8	10	23	6,308	0	0	9
9	10	18	7,787	8	0	16
10	8	15	9,360	0	0	19
11	1	2	10,941	0	7	12
12	1	9	12,578	11	6	15
13	12	14	15,655	5	0	17
14	3	21	19,522	0	1	23
15	1	20	24,230	12	0	20
16	10	17	29,966	9	0	19
17	12	26	35,764	13	0	23
18	7	27	43,218	0	0	21
19	8	10	51,147	10	16	24
20	1	29	59,608	15	0	22
21	5	7	68,828	0	18	25
22	1	11	79,368	20	4	26
23	3	12	91,933	14	17	24
24	3	8	106,636	23	19	26
25	5	6	121,363	21	0	27
26	1	3	145,999	22	24	28
27	5	24	171,987	25	0	28
28	1	5	224,000	26	27	0

Tablo 28’de yer alan ilk sutun kümeleme analizinin ilk aşamasını göstermektedir. Buna göre 28 küme mevcuttur. Kümeleme analizinin birinci aşamasında, Küme 1’de 21. gözlem (Letonya) ile Küme 2’de 22. gözlem (Litvanya) ekonomik ve sosyal verileri açısından birbirine benzer iki ülke olarak konumlanmış ve aralarındaki mesafe 0,265 olarak gerçekleşmiştir. Letonya ve Litvanya 14. aşamada aralarına 3. gözlem olan Belçika’yı alarak ilk kümeyi oluşturmuşlardır.

İkinci aşamanın devamında “Bir Sonraki Aşama” sütununda yer 7 rakamı üçüncü aşamada, birinci kümeye yeni bir gözlemin katılarak yeni bir küme oluşturacağını belirtmektedir. Bu bağlamda ikinci aşamada birleşen Avusturya ve Kanada’nın üçüncü aşamada Almanya’yı (13. gözlemi) aralarına alarak ikinci kümeyi oluşturdukları görülmektedir. Üçüncü aşamada Finlandiya ile birleşen İzlanda, dördüncü aşamada Norveç ile birleşerek üçüncü kümeyi meydana getirmiştir.

Dördüncü aşamada Finlandiya (11. gözlem) ile Norveç (25. gözlem) birleşmiş olup aralarındaki mesafe 2,321 şeklinde gerçekleşmiştir. Dördüncü aşamada Finlandiya ile birleşen Norveç’e yirmi ikinci aşamada Avustralya (1. gözlem) katılmış ve bu şekilde dördüncü küme oluşmuştur.

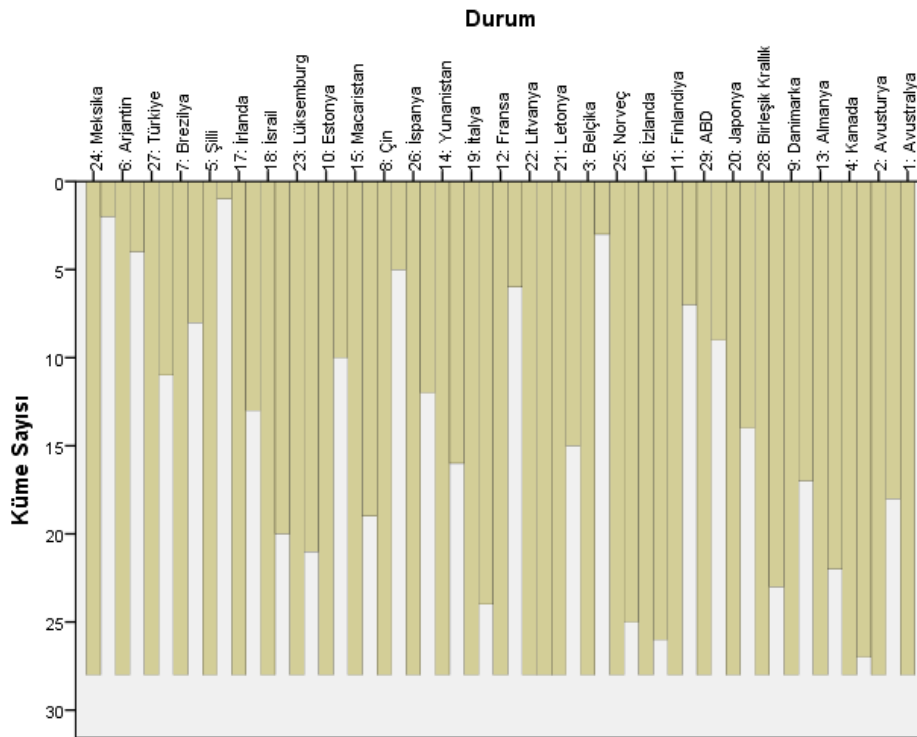
Beşinci aşamada Fransa (12. gözlem) ile İtalya (19. gözlem) birleşmiş olup aralarındaki mesafe 3,181 şeklinde gerçekleşmiştir. Fransa ve İtalya, on üçüncü aşamada Yunanistan’ı da kendi gruplarına dahil edip altıncı kümeyi oluşturmuşlardır.

Altıncı aşamada Danimarka ve Birleşik Krallık birleşmiş ve aralarındaki mesafe 4,145 olarak gerçekleşmiştir. Bu aşamada Danimarka ile birleşen Birleşik Krallık on ikinci aşamada Avustralya ile birleşerek beşinci kümeyi meydana getirmişlerdir. Yedinci aşamada Avusturya ve Almanya birleşmiş aralarındaki mesafe 5,212 olarak gerçekleşmiştir. Bu aşamada Avusturya ile birleşen Almanya on birinci aşamada Avustralya ile birleşerek altıncı kümeyi meydana getirmiştir.

Sekizinci aşamada Estonya ve Lüksemburg birleşmiş aralarındaki mesafe 6,308 olarak gerçekleşmiştir. Bu aşamada Estonya ile birleşen Lüksemburg dokuzuncu aşamada İsrail ile birleşerek sekizinci küme meydana gelmiştir. 28. aşamaya gelinceye kadar tüm aşamalar bu şekilde devam etmiş ve 28. Aşamada aralarında en uzak mesafe olan ülkelerle birleşerek tüm gözlemler tek bir kümeye dâhil olmuştur.

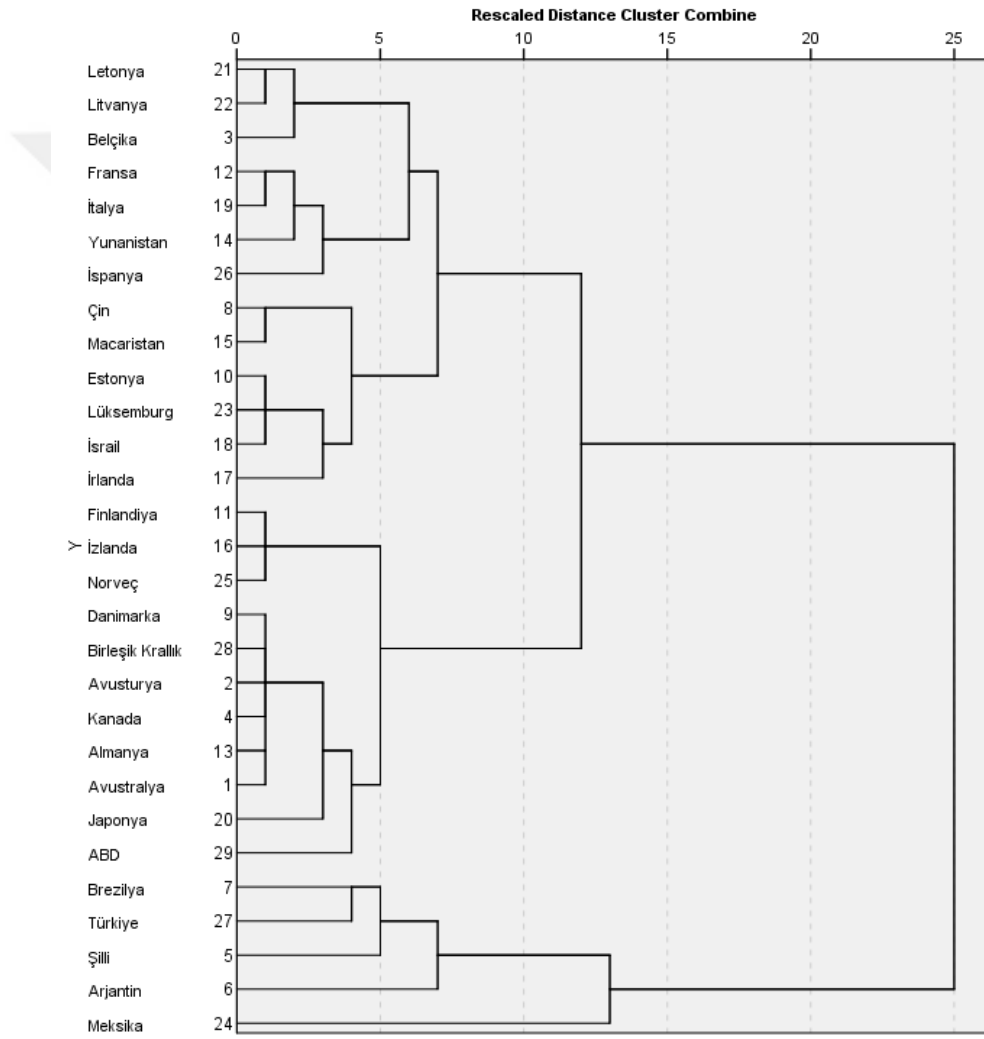
Aralarındaki kareli öklit uzaklığı dikkate alındığında, birbirine an yakın ülkeler Letonya (21. gözlem) ve Litvanya (22. gözlem) olup aralarındaki mesafe 0,265, en uzak ülkeler ise Avustralya (1 gözlem) ve Şili (5. gözlem) olup aralarındaki mesafe 224'tur. Başka bir deyişle, ekonomik ve sosyal veriler itibarıyla açısından birbirine ne çok benzeyen ülkeler Letonya ve Litvanya olurken, birbirine en az benzeyen ülkeler ise Avustralya ve Şili olmuştur.

Grafik 27. Ükelere Göre Kümelerin Durumu

Türkiye, Brezilya, Arjantin, Şili ve Meksika ile aynı grupta yer almaktadır. Buna göre Türkiye'nin koronavirüs pandemisi süresinde sosyal ve ekonomik göstergeleri Brezilya, Arjantin, Şili ve Meksika ile aynı kümede olmasını sağlayacak bir düzeyde yer almaktadır. Yüksek refah düzeyine sahip olan ülkelerden ise Finlandiya, Norveç ve İzlanda'nın da aynı küme de yer alması dikkat çekicidir. Nitekim bu ülkeler cinsiyet eşitliği ve sosyal refah politikaları konusunda da yüksek düzeyde başarı sağlamış ülkeler olarak ön plana çıkmaktadır.

Grafik 28. Ward Yöntemi ile Ağaç Grafı

Ward yönteminde yatay eksen ölçeklenmiş bağlantı uzaklıklarını, dikey eksen ise ülkeleri (birleşen kümeleri) göstermektedir. Ward yönteminde sağa doğru gidildikçe, birbirine mesafesi daha az olan daha çok sayıda ülkeyi içine alacak şekilde yeni kümelerin oluştuğu görülmektedir. Ward yöntemi incelendiğinde gözlemler genel

olarak 4 kümeye (17-----21), (11-----29), (6-----7) ve (24) ayrıldığı ve bu kümelerde sırasıyla 13, 11, 4 ve 1 gözlem bulunduğu görülmektedir.

Ward yönteminde elde edilen bulgular göz önüne alındığında küme sayısının dört olması gerektiğine karar verilmiştir. Kümeleme analizi sonucunda oluşan birinci kümede Letonya, Litvanya, Belçika, Çin, Fransa, İtalya, Yunanistan, İspanya, Macaristan, Estonya, Lüksemburg, İsrail ve İrlanda olmak üzere 13 ülke, ikinci kümede Finlandiya, İzlanda, Norveç, Danimarka, Birleşik Krallık, Kanada, Avustralya, Almanya, Avusturya, Japonya ve ABD olmak üzere 11 ülke, üçüncü kümede Brezilya, Türkiye, Şili ve Arjantin olmak üzere 4 ülke ve dördüncü kümede bir ülke Meksika yer almaktadır. Sonuçlar incelendiğinde 28., 27., ve 26. Aşamalarda katsayılar da büyük bir artışın (224,000, 171,987, 145,999) olduğu görülmektedir.

Ağaç grafiğine baktığımızda çalışmanın ikinci aşamasında ise küme sayısının dışsal olarak belirlendiği hiyerarşik olmayan kümeleme analizine başvurulmuştur. Ülkelerin yüksek, orta ve düşük olmak üzere gelişme seviyeleri dikkate alınarak 3 küme oluşturduğu varsayılmıştır.

Tablo 29. Birincil Küme Merkezleri

	Küme		
	1	2	3
bym	1,4375100	-,5826031	-,9131671
isz	1,0201180	-,8904165	-,8008601
enf	4,7927460	,0505507	-,1937779
saglk	,0982720	-1,2725590	,5672406
as	,0881039	-1,8540990	,4298385
covolum	,3189272	4,1376010	-,9002457
cnsacg	-,0358986	,0454339	1,4280710
gelirdaglm	1,4031970	2,6118390	-,9025749

Tablo 30. Tekrarlama Geçmişi^a

Tekrarlama Sayısı	Küme Merkezlerindeki Değişim		
	1	2	3
1	2.954	2.524	1.920
2	0.000	0.000	0.000
Tabloda üç kümenin ve iki tekrarlanmanın olduğu görülmektedir. a-Küme merkezlerinde hiç veya çok az değişiklik olması nedeniyle elde edilen yakınsama. Herhangi bir merkez için maksimum mutlak koordinat değişimi 0.000'dir. Geçerli yineleme 2'dir. İlk merkezler arasındaki minimum mesafe 6.557'dir.			

Üç kümenin önceden belirlendiği tabloda değişkenlerin bu kümeler içerisinde merkezlerini bulmakta fayda olacaktır. Tabloda birincil küme merkezleri belirlenmiştir. Buna göre ilk satırda büyüme değişkenin 1., 2. ve 3. kümeye göre merkezinde yer alan değeri göstermektedir. Tabloda yer alan tekrarlama geçmiş i ise 2. tekrarlama 3 kümenin oluştuğunu göstermektedir

Tablo 31. Ülkelerin Küme Üyeliği

Durum Sayısı	Ülke	Küme	Mesafe
1	Avustralya	3	1,002
2	Avusturya	3	1,000
3	Belçika	3	3,094
4	Kanada	3	1,290
5	Şilli	1	2,931
6	Arjantin	1	2,954
7	Brezilya	2	2,524
8	Çin	3	3,164
9	Danimarka	3	1,548
10	Estonya	3	1,817
11	Finlandiya	3	1,935
12	Fransa	3	1,400
13	Almanya	3	1,922
14	Yunanistan	3	2,905
15	Macaristan	3	2,266
16	İzlanda	3	2,546
17	İrlanda	3	3,171
18	İsrail	3	1,616
19	İtalya	3	1,566
20	Japonya	3	2,551
21	Letonya	3	1,753
22	Litvanya	3	1,482
23	Lüksemburg	3	1,801
24	Meksika	2	2,524
25	Norveç	3	1,920
26	İspanya	3	2,862
27	Türkiye	1	2,263
28	Birleşik Krallık	3	1,385
29	ABD	3	3,501

Tablo 32. Son Küme Merkezleri

	Küme		
	1	2	3
bym	1,7191013	-,5458738	-,1693982
isz	1,0002169	,6469672	-,1789412
enf	2,1014299	,1949267	-,2789227
saglk	-,5751186	-,5871435	,1208185
as	,5337919	-1,1879353	,0322716
covolum	,0620134	2,4770034	-,2141690
cnsacg	-,8492144	-,4588225	,1443870
gelirdaglm	1,5494810	2,3663335	-,3908805

Tablo 32’de yer alan değerler, büyüme, işsizlik, enflasyon, sağlık harcamaları, aşılama sayısı, koronavirüs ölüm sayısı, cinsiyet açığı endeksi ve gelir dağılımı değişkenlerinin 3 kümede yer alan ortalamalarını vermektedir. Birinci kümede büyüme değişkeninin ortalaması yaklaşık 1.72 iken 2. Kümede- 0.55 üçüncü küme de ise - 0,17’dir. Kümeler içerisinde ortalama en büyük değişkenlere sahip olan birinci kümede 2,1 ile enflasyon değişkeni olurken, ikinci kümede 2,5 ile Koronadan ölen sayısı değişkeni ve üçüncü kümede 0,15 ile cinsiyet açığı değişkeni olmuştur. Kümeler içerisinde en küçük değişken oranlarına sahip olan birinci kümede -0,9 ile cinsiyet açığı, ikinci kümede -1,2 aşılama, ve üçüncü kümede -0,4 ile gelir dağılımı değişkenlerinde olmuştur.

Tablo 33. ANOVA Sonuçları

	Küme		Hata		F	Anlamlılı k düzeyi
	Ortalama Karesi	df	Ortalama Karesi	df		
bym	5,075	2	,687	26	7,393	,003
isz	2,303	2	,900	26	2,560	,097
enf	7,596	2	,493	26	15,418	,000
saglk	1,016	2	,999	26	1,017	,376
as	1,851	2	,935	26	1,981	,158
covolum	6,692	2	,562	26	11,903	,000
cnsacg	1,542	2	,958	26	1,610	,219
gelirdaglm	11,034	2	,228	26	48,369	,000

*F testleri, yalnızca tanımlayıcı amaçlar için kullanılmalıdır, çünkü kümeler, farklı kümelerdeki durumlar arasındaki farklılıkları en üst düzeye çıkarmak için seçilmiştir. Gözlenen anlamlılık seviyeleri bunun için düzeltilmez ve bu nedenle küme araçlarının eşit olduğu hipotezinin testleri olarak yorumlanamaz.

Tabloda ANOVA analizi sonuçları her bir küme içindeki farklılaşmayı göstermektedir. Buna göre kümeler dikkate alındığında pandemi sürecinde kümeler içinde en düşük farklılaşmanın sağlık harcamaları en yüksek farklılaşmanın ise gelir dağılımı konusunda yaşandığı görülmektedir.

Çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak ekonomik ve toplumsal verileri dikkate alarak bir kümeleme analizi yaptığından elde edilen bulguları doğrudan Türkiye üzerine yapılan diğer çalışmaların bulguları ile kıyaslarken bu farklılığı dikkate almakta yarar görülmektedir. Nitekim Tekin'in (2020) yaptığı çalışmada en yüksek vaka, test ve ölüm sayılarına sahip ülkelerin Fransa, İtalya, İrlanda ve Amerika kıtasını aynı kümede yer verirken, bir milyon kişi başına vaka ve ölüm oranının en düşük olduğu ülkeleri Türkiye'yle birlikte Çek Cumhuriyeti, Finlandiya, Letonya, Slovakya ve Slovenya'yı aynı kümede yer vermiştir. Bu bulgu, çalışmada elde edilen bulgulardan farklılaşmaktadır. Nitekim Türkiye OECD ülkeleri arasında gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerden ziyade gelişmekte olan ülkelerle aynı grupta yer almaktadır.

Benzer bir durum Demircioğlu ve Eşiyok'un (2020) çalışmalarında da gözlenmektedir. Nitekim Demircioğlu ve Eşiyok (2020), AB ve OECD üyesi olan 36 ülkenin sağlık hizmetleri verilerini karşılaştırmış ve Türkiye'nin de bu sıralamadaki yerini ve hangi grupta yer aldığını değerlendirmiştir. 36 ülkeyi ikili, üçlü ve dörtlü kümelerle ayırmıştır. 36 ülkenin %64'ü (23 ülke) Türkiye'nin de içinde bulunduğu ilk kümede, %36'si ise ikinci kümede yer almıştır. Birinci kümenin (Almanya, Avustralya, Danimarka, Çek Cumhuriyeti, Letonya, Türkiye, Yunanistan vb.) vaka oranı ortalama 1,2 iken bu oran ikinci kümede (ABD, Belçika, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya Kanada vb.) 4,3 olmaktadır. Yapılan çalışmanın sonucunda birinci kümenin sağlık harcamalarının ortalaması 7,6 iken ikinci kümenin sağlık harcamalarının ortalaması 10,1 olarak tespit etmişlerdir. Bu bakımdan çalışmada elde edilen bulgular, ekonomik ve sosyal göstergelerle birlikte ortaya çıkan durumu ortaya koyduğundan diğer çalışmalardan elde edilen bulgularla kıyaslamak güçleşmektedir.

Çetintürk ve Gençtürk (2020) çalışmalarında; toplam sağlık harcamalarının gelirdeki payı; kamu sağlık harcamalarının gelirdeki payı, gönüllü sağlık harcamalarının gelirdeki payı, cepten sağlık harcamalarının gelirdeki payı, satın alma gücü paritesine göre sağlık harcamalarının düzeyi gibi değişkenleri dikkate alarak yaptığı kümeleme analizinde ise Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya ve Meksika gibi ülkelerle benzer özellik gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda Türkiye'nin gelişmekte olan geçiş ekonomileri ile benzer nitelik sergilemesi çalışma bulguları ile kısmen benzerlik gösterse bile sosyal göstergelerin dikkate alınmaması yine bir karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

2019 yılı Aralık ayında Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan kentinde çıkan COVID-19 virüsü yayılma hızının yüksek olması nedeniyle kısa bir zaman içinde bir pandemiye dönüşmüştür. COVID-19 pandemisi ekonomik, siyasal ve sosyal açıdan büyük çapta bir etki yaratmış ve geniş toplum kesimlerini etkisi altına almıştır. Her ne kadar virüsün etkisinin zamanla azalması beklenmekle birlikte bilim insanlarına göre insanların gerekli tedbir ve önlemlere uyulmadığı takdirde bulaşma ve öldürme riskinin devam edeceği düşünülmektedir. Pandemi, virüsten korunma amacı ile gerekli görülen bir dizi yeni yaşam pratiğini de bireylerin hayatlarının bir parçası haline getirmiştir. Bir dönem zorunlu kılınan sosyal hareketliliği azaltmayı hedefleyen izolasyon, maske mesafe kuralları bunlardan bazılarıdır. Bunun yanı sıra ekonomik yaşamda evden çalışma anlayışının yerleşmesi, e-ticaretin yaygınlaşması, eğitim alanında uzaktan eğitim uygulanması gibi deneyimlerde pandemi süreci ile birlikte hayatımıza girmiştir. Bu yeni ihtiyaçlarla birlikte gelen yaşam pratiklerinin sosyal ve ekonomik alanda da bir dizi yansıması olması kaçınılmazdır. Bunların başında güvencesiz çalışanların, hizmet sektöründe görev yapanların aşırı yoksullaşması, gıda arzı sorunları, imalat sektöründe yaşanan daralma, işten çıkarmalarda yaşanan artış, internet ve bilgisayar gibi imkânlarla sahip olmayanların eğitim olanaklarının dışında kalması, sosyal şiddet gibi olgular yer almaktadır. Bu sorunların ortaya çıkması, halihazırda önemli bir tartışma alanı olan sosyal politikaların kapsamı, devletin sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler konusundaki rolünü gündeme getirmiştir. Pandemi sürecinin tüm ülkeler üzerinde önemli tahribatlar yarattığı açık olmakla birlikte vatandaşlarına bu süreç içinde aynı ve maddi destek sağlayan ülkelerin sosyal sorunların önüne daha kolay geçebildiği görülmektedir. Bu kapsamda kamu otoritesinin sosyal politikanın çerçevesini ve kapsayıcı niteliğini dikkate alması gerektiği pandeminin ortaya koyduğu sonuçlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Pandemi etkisini öncelikle sağlık göstergelerinde göstermekle birlikte pandemi tedbirleri nedeni ile sosyal hareketleri azaltma girişimleri çalışma yaşamında, makroekonomik göstergelerde, kamu maliyesinde de etkilerini hızla göstermiştir. Nitekim pandemi süreci ve sonrasında Türkiye ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülkenin dış borç oranında yaşanan artış likidite sorunlarına yol açmıştır.

Bu sorunların çözümünde swap anlaşmaları, IMF ve Dünya Bankasının vereceği destekler önemli rol oynamaktadır. T

Tarım, sağlık, eğitim, hava ve kara ulaşımı, turizm, enflasyon, dış ticaret, işsizlik, sosyal huzursuzluk, sosyal şiddet olayları, toplumsal cinsiyet eşitsizliği vb. gibi daha birçok alanda COVID-19 salgınının etkileri hissedilmiştir. Bu etkilerle beraber 2022 yılında yeni bir sağlık ve ekonomik krizle karşı karşıya kalınmıştır. Pandemi sürecinde virüsün yayılmasının önüne geçilmesi için kapanma dönemine girilmesi ile büyük bir işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalınmaması için gerekli önlemler alınmak istenmiştir. Ancak yaşanan süreçte özel sektörün ücretsiz izin uygulamaları ve işten çıkarmalar birçok kişinin gelir kaybı ile karşı karşıya kalmasına ve yoksullaşmasına neden olmuştur. Kamu sektöründe ise işçi kamu personel alımları ile işsizlik oranlarında küçük düşüşler söz konusu olmuştur. Pandemi sürecinde alınan kısa çalışma ödenekleri, ücretsiz izin, nakdi ödeme ve işsizlik maaşı ve işsizlik sigortasına erişim gibi tedbirlerle çalışan kesimlerin ekonomik daralmanın olumsuz etkilerini en az hasarla atlatalmaları sağlanmak istenmektedir. Fakat bu çerçevede uygulanan sosyal politikaların kapsamının genişletilmesi gerektiğine dair bir ihtiyaç olduğu işsizlik ödeneği içinde ödenek alabilenlerin oldukça küçük bir yüzdeyi oluşturmasından anlaşılabilmektedir..

Çalışmada pandeminin Türkiye’de makroekonomik göstergelerde yarattığı etki ve ekonomik sonuçları, alt sektörler bazında da değerlendirilmeye alınmıştır. Türkiye, pandemi döneminde vatandaşlarını, firmaları, girişimcileri ve esnafın en az etkilenmesi için olabildiğince desteklemiş olsa da bu destekler ekonomik ve toplumsal sorunların önüne geçilmesinde yeterli olmamıştır. Nitekim pandemi sağlıktan başlayan ekonomi ve toplumun geneline yayılan büyük bir krizi beraberinde getirmiştir. Bu etkileri en aza indirmek için Türkiye’nin anayasasında yer alan "sosyal devlet" olmanın gereklerinin daha etkin hata geçirilmesi, sosyal güvenlik alanının genişletilmesi, sağlıkta ve eğitim alanında kamu sektörünün verimlilik kuralları da dikkate alınarak yeniden ağırlık kazanmasının önemli bir ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Çalışmada Türkiye’ye ait sosyoekonomik göstergelerin durumunu diğer ülkelerle kıyaslayabilmek için Türkiye’nin de üyesi olduğu OECD ülkeleri verileri kullanılarak kümeleme analizi yapılmıştır. Nitekim veriler ve kümeleme analizi sonuçları

Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında eğitim ve sağlık harcamaları konusunda en alt sıralarda yer alan gibi ülkelerle aynı gruba düştüğünü de desteklemektedir. Nitekim verilerin kümeleme analizi bulguları incelendiğinde belirlenen değişkenlere (büyüme, işsizlik, enflasyon, sağlık harcamaları, aşılama sayısı, koronavirüs ölüm sayısı, cinsiyet açığı endeksi ve gelir dağılımı) göre ülkeler gelişmişlik olarak 3 kümeye (yüksek, orta ve düşük) ayrılabilirdi görülmektedir. 2021 yılında COVID-19 pandemisinin sosyo-ekonomik etkilerinin en çok hissedildiği 1. kümede Türkiye, Arjantin ve Şili olurken, COVID-19 pandemisinin orta derecede hissedildiği 2. kümede Meksika ve Brezilya olmuştur. COVID-19 pandemisinin etkisinin az hissedildiği 3. kümede yer alan diğer ülkeler olmuştur.

Türkiye'nin en ekonomik kaynakları, genç nüfusu ve jeopolitik konumu gibi önemli avantajları dikkate alındığında gelişmiş büyük ekonomiler arasında yer alması için insanın sağlık ve eğitime erişiminin arttırılması, gelir dağılımı adaletsizliğinin önüne geçilmesi, sosyal politika alanının dar bir alandan çıkarılıp daha geniş anlamı ile yeniden irdelenmesi ihtiyacı karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda pandemi dönemi, mevcut yapı içindeki sorunların yeniden görülüp analiz edilebilmesi için de bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.

Konuya ilişkin ulusal, uluslararası kurumların hazırladığı raporlar, literatür incelemesi sonucunda bir dizi politika önerisi yapılabileceği görülmektedir. Bu çerçevede yapılan incelemeye bağlı olarak sunulan politika önerileri;

- Ekonomi alanında; AR-GE alanında yapılacak yatırımların yalnız fiziksel sermayenin değil beşeri sermayenin sağlığını da korumak bakımından önemli olduğu; gıda güvenliği ve istihdam açısından önemli bir role sahip olan tarım sektörünün teşvik edilmesi gerektiği, yüksek teknoloji ürünler ile rekabetçi bir ürün yapısı ile ihracata yönelmek gerektiği görülmektedir. Turizm alanında havayolu şirketleri uçuşlarını çeşitlendirmeli (daha fazla ülkeye uçuş düzenlemek vb.), artan maliyetleri (yiyecek, içecek, ulaşım, vb.) önlemek, uluslararası alanlarda akıllarda kalıcı farklı reklam çalışmaları yapmak, turizmi bütün yıla yaymak (kaplıca, doğa, sağlık, deniz, kış vb.), teknolojik gelişmelerden yararlanmak, topluma turizm bilincinin yayılması gerektiği görülmektedir.

- Kamu maliyesi alanında: Dolaysız vergilerin dolaylı vergilere oranının arttırılarak gelir dağımı adaletinin sağlanması ve kamu sosyal harcamalarının finansmanı için vergi idaresinin etkinliğinin arttırılması ihtiyacı dikkat çekmektedir.
- Eğitim alanında: Eğitimin bireylerin ekonomik ve toplumsal durumlarını iyileştirecek bir insan hakkı olduğu dikkate alınarak kamu sektörünün eğitimdeki payının arttırılması, yoksul kesimlerin kriz dönemlerinde eğitimden kopmalarını engelleyecek sosyal politika araçlarının kullanılması gerektiği görülmektedir.
- Sağlık alanında: İstikrarlı, kapsayıcı ve sürdürülebilir sağlık politikaları yürütmek, hastanelerin yatak, ilaç, tedavi hizmetlerini arttırmak ve gerekli teknolojik malzeme kullanımını ve buna uygun alt yapı çalışmalarını sağlamak, toplum sağlığının sürekliliği ve devamı için alanında uzman uygun personeli yetiştirmek ve bulundurmak gerektiği görülmektedir.
- Toplumsal cinsiyet eşitliği: Kadınların güvenceli istihdama katılımını sağlayacak sosyal politikaların hayata geçirilmesi, kadınların eğitime katılımlarının desteklenmesi, kadınların şiddetten korunmasını sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.
- Yoksullukla mücadele: Çalışanların yoksulluktan korunması için eğitim, sağlık ve barınma konusunda satın alma güçlerinin korunması ve sosyal transferlerin arttırılması; işsizlerin yoksulluktan korunması için ayni ve nakdi yardımların arttırılması, işsizlik ödeneğinin daha geniş kesimlere sağlanması, aile ve çocuk desteklerinin arttırılması gerektiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z., & Korkmaz, Ö. (2012). “Tüketici ve Üretici Fiyat Endekslerinde Fiyat Geçişkenliği: Alt sektörler”. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2).
- Acar, A., & Beşirbellioğlu, B. (2005). Kuş Gribi (avianinfluenza). TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, 4(6), 345-353. s.347.
- Akkan, B., & Kesici, Z. (2021). Covid-19 Salgını, İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Eşitsizlikler Üzerine Bir İnceleme. *Çalışma ve Toplum*, 71 (4). s.815.
- Aközlu, Z., & Şahin, Ö. Ö. (2021). COVID-19 Pandemi Sağlık Hizmetlerine Erişim: Çocuk Sağlığı Yönteminde?. *Çocuk Dergisi*, 21 (2), 149-156. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1828626>
- Aksoy, Ö. (2010). *1990 Sonrası Dönemde Yaşanan Finansal Krizlerin Türkiye'nin Makroekonomik Dengeleri Üzerindeki Etkileri* (Doctoral dissertation, Sakarya Üniversitesi (Turkey)
- Aktan, C. C., & Şen, H. (2001). “Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 2(42), 1.
- Alkanat, A. (2021). Dünya Genelinde Aşı Adaletsizliği. Erişim adresi: <https://www.setav.org/5-soru-dunya-genelinde-asi-adaletsizligi/>
- Alpar, B. I. (2020). COVID-19 Salgın Sürecinde Kadın ve Hane İçi Emeği. İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul.
- Arabacı, H., & Yücel, D. (2020). “Pandeminin Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Türkiye Merkez Bankası Tarafından Finansal İstikrarı Sağlamak Amacıyla Alınan Önlemler”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(2), 91-98.
- Atabey, D. (2020). Çocuklarımız İçin Şiddetle Mücadele. *Uluslararası Marmara Sosyal Bilimler Kongresi(Sonbahar 2020)* s. 518. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/350486053_Cocuklarimiz_icin_Siddetle_Mucadele
- Aydın, A., & Güner, A. (2020). “Covid-19 Salgınının Tarım Sektörü ve Gıda Güvenliği Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 155-171. s.156.
- Aygüneş, A. ve Ok, O. C. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları İzleme Raporu, Sabancı Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet Ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi, s.24-32. Erişim adresi:

https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1218/pandemi_raporu.pdf?sequence=4&isAllowed=y

- Bahar, O., & İlal, N. Ç. (2020). “Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri”. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125-139.
- Basu, S., & Sen, S. (2022). “COVID 19 Pandemic, Socio-Economic Behaviour and Infection Characteristics: An Inter-Country Predictive Study Using Deep Learning.” *Computational Economics*, 1-32.
- Bodrud-Doza, M., Shammi, M., Bahlman, L., Islam, A. R. M. T., & Rahman, M. M. (2020). Psychosocial and socio-economic crisis in Bangladesh due to COVID-19 pandemic: a perception-based assessment. *Frontiers in Public Health*, 8, 341.
- Boissay, F. ve Rungcharoenkitkul, P. (2020). “Macroeconomic Effects Of COVID-19: An Early Review”, *BIS Bulletin*, 7, 1-7. Erişim adresi: <https://www.bis.org/publ/bisbull07.pdf>
- Buheji, M., da Costa Cunha, K., Beka, G., Mavric, B., De Souza, Y. L., da Costa Silva, S. S., ... & Yein, T. C. (2020). “The Extent of Covid-19 Pandemic Socio-Economic Impact on Global Poverty. A Global Integrative Multidisciplinary Review”. *American Journal of Economics*, 10(4), 213-224.
- Birleşmiş Milletler (2020). Covid-19 Yayıldıkça Dijital Öğrenmede Şaşırtıcı Eşitsizlikler Ortaya Çıkıyor: BM Eğitim Ajansı. Erişim adresi: <https://news.un.org/en/story/2020/04/1062232>
- Bulgurcuoğlu, S. E., & Kelebek-Küçükarslan, G. (2021). “COVID-19 Pandemisinde (yeniden) İnşa Edilen Mekânda Kadına Yönelik Ev İçi Şiddeti Anlamak”. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 71-83.
- Cafı, R., & Çukadar, P. Ö. (2018). “Boşanmanın Sosyo-Ekonomik Nedenleri Üzerine Mekânsal Ekonometrik Bir İnceleme”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 407-424.
- Cato Institute (2020). Hanke’s 2020 Misery Index: Who’s miserable and who’s happy? Erişim adresi: <https://www.cato.org/commentary/hankes-2020-misery-index-whos-miserable-whos-happy>
- Culyer, A. J. ve Newhouse, J. P. (2000). Introduction: The State and Scope of Health Economics. s.13-19. *Handbook of Health Economics*. ELSEVIER, Massachusetts.
- Czech, K., Davy, A., & Wielechowski, M. (2021). “Does the COVID-19 Pandemic Change Human Mobility Equally Worldwide? Cross-Country Cluster Analysis”. *Economies*, 9(4), 182

- Çalık, R., & Tepekaya, M. (2006). “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 205-228. s.207.
- Çağdaş, Y. (2020). “Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Ekonomi ve Kamu Maliyesine Etkilerinin Kümeleme Analizi ile İncelenmesi”. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), 137-163.
- Çaşkurlu, E. (2011). “Bağımsız Maliye Politikası Uygulama Olanağının Kısıtlanması: Mali Alan Daralması ve Etkileri”. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(79), ss.21-44.
- Çetintürk, İ. ve Gençtürk, M. (2020). “OECD Ülkelerinin Sağlık Harcama Göstergelerinin Kümeleme Analizi İle Sınıflandırılması”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 11(26) , 228-244.
- Çoruh, M. (1994). *Toplam Kalite Yönetimi, Hastane Uygulamaları Gereçekler ve Güçlükler. Sağlık Hizmetlerinde Değişen Anlayış ve Politikalar Sempozyumu, Sağlık Sektöründe Toplam Kalite Yönetiminin Yeri*, Editör: Mithat Çoruh. Ankara, Haberal Eğitim Vakfı.
- Çuhadar, P. (2021). Covid19 Pandemisinin Kriz Yönetiminde Devlet Kapasitesinin Rolü Üzerine Öğrettikleri içinde Kriz Dönemlerinde Piyasa ve Devlet. İKSAD Yayınevi: Ankara
- Das, K., Behera, R. L., & Paital, B. (2022). Socio-economic Impact of COVID-19. In *COVID-19 in the Environment* (pp. 153-190). Elsevier.
- Demircioğlu, M. & Eşiyok, S. (2020). “COVID–19 Salgını ile Mücadelede Kümeleme Analizi ile Ülkelerin Sınıflandırılması”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 369-389. s.381.
- DİSK-AR, (2020). İşsizlik ve İstihdamın Görünümü Raporu. Erişim adresi: <http://disk.org.tr/2020/07/temmuz-2020-issizlik-ve-istihdam-raporu-turkiye-tarihinin-en-buyuk-issizligi/>
- Duman, A. (2020). COVID-19 ile Artan Eşitsizlikler ve Yoksulluklar. Erişim adresi: <https://sarkac.org/2020/06/covid19-ile-artan-esitsizlikler-ve-yoksulluk/>
- Eğilmez, M. (2020). CDS Primi Niçin Yükseliyor. Erişim adresi: <https://www.mahfiegilmez.com/2020/03/cds-primi-nicin-yukseliyor.html>
- Eker A. ve Meriç, M. (2000). Devlet Borçları (Kamu Kredisi), 3. baskı, İzmir: Anadolu Yayıncılık.
- ENAGrup, (2022). ENAGrup Tüketici Fiyat Endeksi (E-TÜFE) Mart 2022. Erişim adresi: <https://enagrup.org/>

- Eroğlu, E. ve Maraş, G. (2019). “Mali Alan ve Sürdürülebilirlik İlişkinin Düşük ve Yüksek Gelirli Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi”. *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran 2019. 176:172-200.
- Eryüzlü, H. (2020). “Covid-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye’de Helikopter Para Uygulaması”. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 10-19. s.13
- Efil, İ. (2006). Toplam Kalite Yönetimi. İstanbul: Alfa Yayınları, s. 65.
- Euronews (2021). 2021 Yılı Nissan Ayında IMF’nin Belirlediği Dünyada En Az ve En Çok Enflasyon Oranına Sahip Ülkeler. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2021/04/19/imf-enflasyon-raporu-turkiye-yuzde-13-6-ile-avrupa-sonuncusu>
- Eurostat (2021-2022). Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Asgari Ücret (Euro). Erişim adresi: https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/search/-/search/estatsearchportlet_WAR_estatsearchportlet_INSTANCE_bHVzuvn1SZ8J?p_auth=V33ndzus&text=Minimum+Wage+in+European+Countries+and+Turkey+%282021-2022-Euro%29.
- Everitt, B. S., Landau, S., Leese, M., & Stahl, D. (2011). *Cluster analysis*. John Wiley & Sons. s.72.
- FAO (2019). Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu. Erişim adresi: <https://www.fao.org/3/ca5249tr/CA5249TR.pdf>
- Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirüs Outbreak (Covid-19) on the World economy. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3557504
- Güler, N. (2006). *Bulanık Kümeleme Analizi ve Bulanık Modellemeye Uygulamaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Muğla, 157s.
- Güngör, F. (2020). “Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisi”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı.
- Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2017). Bulaşıcı Hastalıklar İle Mücadele Rehberi. s.4-5. Erişim adresi: <https://hsgm.saglik.gov.tr/dosya/mevzuat/genelge/Bulasici-Hastaliklar-ile-Mucadele-Rehberi-Genelgesi-2017-11.pdf>
- Halk Sağlığı Uzmanları Derneği (2021). Çocuk Sağlığı Çalışma Grubu. Erişim adresi: <https://hasuder.org.tr/wp-content/uploads/Cocuk-Sagligi-Calisma-Grubu.pdf>

- Hamarat, B. (1998). *Türkiye'de Sağlık Açısından Homojen İl Gruplarının Belirlenmesine İlişkin İstatistiksel Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, s.52.
- Han, A., Pehlivan, C. ve Konat, G. (2022). ‘‘COVID-19 Pandemi Sürecinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Ampirik Analizi’’. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*. Cilt:4, Sayı:1. s.46.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (1998). Multivariate data analysis . Uppersaddle River. *Multivariate Data Analysis (5th ed)* Upper Saddle River, 5(3), 207-219.
- Hedefler İçin İş Dünyası (2020). Türkiye’de 2021 Yılıının Aynı Dönemine Göre ‘‘İş Hacmimiz Daraldı’’ Diyen Firmalar. Erişim adresi: https://www.business4goals.org/wp-content/uploads/2020/06/B4G_COVID-19_Ikinci_Anket_Analizi_Final.pdf
- Heller, P.S. (2005). Understanding Fiscal Space, IMF Policy Discussion Paper Fiscal Affairs Department, 05/4, 1-19.
- HİB (2022). İstatistikler. Erişim: <https://www.hib.org.tr/Istatistikler>
- ILO (2020). Covid-19 and the World of work: Impact and policy responses. Erişim adresi: https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.ilo.org%2Fwcmsp5%2Fgroups%2Fpublic%2F---dgreports%2F---dcomm%2Fdocuments%2Fbriefingnote%2Fwcms_738753.pdf&clen=320880&chunk=true
- ILO (2020). Yeterli Sayıda Sağlık Çalışanı Var Mı?. Erişim adresi: https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_741130/lang--tr/index.htm
- International Grains Council (2021). Dünya Buğday, Arpa ve Mısır Üretiminde Önemli Ülkeler ve Türkiye’nin Üretimdeki Pay(%). Erişim adresi: <https://www.igc.int/en/default.aspx>
- International Monetary Fund (IMF, 2022). Türkiye Ekonomisi Dünyada Kaçını Olacak. Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Search#q=turkey's%20economy%20&sort=relevancy>
- International Monetary Fund (2022). COVID-19 Salgınında Dünya Ekonomik Görünümü. Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>
- International Monetary Fund (2022). Dünya Ekonomik Görünümü ve Öngörülere Göre Genel Bakış. Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO#:~:text=Global%20growth%20is%20projected%20to,percent%20over%20the%20medium%20term>

- International Monetary Fund (2022). Strateji ve Bütçe Başkanlığı (Sbb, 2022). Dünya Ekonomik Görünüm / GSYH (%). Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Data> , <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1539970123300-b0aebfc4-3e3b>
- International Monetary Fund (2022). Genel Devlet Net Borcu (Ulusal Para Birimi/Milyar). Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/April/select-country-group>
- Işık, S. (2020). Covid-19 Salgını'nın Psikolojik Sonuçları ve Etkili Başa Çıkma Yöntemleri. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, s.6.
- İşlek, E., Özatkan, Y., Bilir, M.K., Arı, H.O., Çelik, H. ve Yıldırım, H.H. (2020). Covid-19 Pandemi Yönteminde Türkiye Örneği: Sağlık Politikası Uygulamaları ve Stratejileri. TUSPE Raporu 2020/2. TUSPE Yayınları, Ankara. s.4.
- İŞKUR (2022). 2022 Yılı Ekim Ayı İstatistik Bülteni. Erişim adresi: <https://media.iskur.gov.tr/62281/10-ekim-2022-aylik-istatistik-bulteni.pdf>
- İŞKUR (2022). Yıllara Göre Türkiye'de Toplam İşsizlik Sigortası Faaliyetleri. Erişim adresi: <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/istatistikler/>
- Josephson, A., Kilic, T., & Michler, J. D. (2021). "Socioeconomic Impacts of COVID-19 in Low-income Vountries". *Nature Human Behaviour*, 5(5), 557-565.
- Johnson, R. A., & Wichern, D. W. (2002). Applied Multivariate Statistical Analysis (Vol. 5, No. 8). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall
- Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu (2020). 2020 – 2008 Yılları Arası Kadın Cinayet Sayıları (2020 Aralık Hariç). Erişim adresi: <https://kadincinayetleriniDurduracagiz.net/kategori/veriler>
- Kalaylıoğlu, Y., Öztürk, A.M. ve Bingüler Eker, G. (2020). The Economic and Social Impact of COVID-19 On Women And Men. Erişim adresi: <file:///C:/Users/2021/Desktop/4.pdf>
- Kamacı, A. (2019). "Yeni Kırılgan Beşli Ülkelerinde Gelir Eşitsizliğinin Ekonomik Büyümeye Etkileri". *Fiscaoeconomia*, 3(3), 58-71.
- Karataş, Z. (2020). "COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme". *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 3-17.
- Katıman, E., (2020). "Kovid-19 Olgusu Çerçevesinde, Bir Salgın Hastalığın Menşei Olan Devletin Uluslararası Sorumluluk Hukuku Kuralları Bakımından Durumu". *İnönü Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*. 11(2), 436-454.
- Kavuncubaşı, Ş. (2000). Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1.

- Kaya, A. (2018). *Bulanık Kümeleme Analizinde Bulanık Kümeleme Algoritmalarının Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Kibritçioğlu, A. (2001). “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 2(41).
- Kilbourne E.D. (2006). Influenza Pandemics of the 20th century. *Emerg Infect Dis* 2006;12: 9. s.11
- Kocabaş, A. (2020). Eşitsizlik ve COVID-19. *Türk Tabipler Birliği, COVID-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*. s. 394, 414.
- Koçak, A. E. ve Göçmen, A. (2020). Covid-19 Pandemisi Süreci, Eğitim Sistemini Nasıl Etkiledi, Nasıl Etkileyecek. Erişim adresi: <https://evrimagaci.org/covid19-pandemi-sureci-egitim-sistemini-nasil-etkiledi-nasil-etkileyecek-9013>
- Korlu, Ö., Bakioğlu, M. ve Gencer, E. G. (2021). Eğitim İzleme Raporu 2021: Eğitim Yönetimi ve Finansmanı. Eğitim Reformu Girişimi. Erişim adresi: https://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2010/01/E%C4%B0R2021_YonetisimVeFinansman.pdf
- Koyuncu, T. ve Meçik, O. (2020). “COVID-19 Pandemisinin Türkiye’de Ekonomik Büyümeye Sektörel ve Sektörler Arası Etkileri”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4). s.113-128.
- KPMG. (2020). Bağımsız Denetim ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik A.Ş., KPMG International Cooperative, Gümrük ve Dış Ticaret Hizmetleri, Koronavirüs (Covid-19) Kapsamında Dış Ticarete Alınan Önlemler. Erişim adresi: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/03/covid-19-dis-ticarete-alinan-onlemler.pdf>
- Kuran, İ. (2006). Türkiye’de Ekonomik Krizler ve İstikrar Programları (1980-2005). *Unpublished MA Thesis*.
- Küçükefe, B. (2020). “Clustering Macroeconomic Impact Of COVID-19 in OECD Countries and China”. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 2020, 5(Özel Sayı): 280-291. Tekirdağ Namık Kemal University, M. Ereğlisi Vocational School, Turkey.
- Legalbank Elektronik Hukuk Bankası (2022). 2019-2021 Yılı Türkiye’de Enflasyon Oranları (TEFE – TÜFE – ÜFE Oranları %). Erişim adresi: <https://legalbank.net/belge/enflasyon-oranlari-tefe-ufe-tufe-oranlari/3225950/>
- Loayza, N. ve Pennings, S. M. (2020). Macroeconomic Policy in the Time of COVID-19: A Primer for Developing Countries, World Bank Research and Policy Briefs, 147291, 1-9.
- Lorr, M. (1983). Cluster analysis for social scientists. Jossey-Bass Incorporated Pub.

- MEB, (2020). COVID-19 Salgını Sonrası Dünyada Eğitim. Erişim adresi: <https://www.meb.gov>
- MEB (2019/2020) Milli Eğitim İstatistikleri. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_09/04144812_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2019_2020.pdf
- McKibbin, W., & Fernando, R. (2021). "The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios. *Asian Economic Papers*, 20(2)", 1-30. Erişim adresi: https://cama.crawford.anu.edu.au/sites/default/files/publication/cama_crawford_anu_edu_au/2020-03/19_2020_mckibbin_fernando_0.pdf
- Mulugeta, T., Tadesse, E., Shegute, T., & Desta, T. T. (2021). "COVID-19: Socio-economic Impacts and Challenges in The Working Group". *Heliyon*, 7(6), e07307
- OECD (2020). Women at the core of the fight against Covid-19 crisis. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/women-at-the-core-of-the-fight-against-covid-19-crisis-553a8269/#:~:text=Women%20are%20at%20the%20forefront,in%20the%20health%20care%20sector>
- OECD (2021). Türkiye'nin Ekonomik Görünümü. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/economy/turkey-economic-snapshot/>
- OECD (2021). 2020-2021 Yılları Arası Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları (\$). Erişim adresi: <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>
- OECD (2019). OECD Ülkelerin 2019 ve 2013 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Pay (GSYH %). Erişim adresi: <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>
- OİB (2020). Erişim adresi: <https://www.dunya.com/sektorler/otomotiv/otomotivin-kaderini-icpazar-belirleyecek-haberi-469966>
- Omay, U. (2020). COVID-19 Salgını Sonrası Çalışma Hayatı: Güncel Sorular ve Öneriler. s.153. İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.
- Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) (2020). Covid-19 Salgının TR83 Bölgesi Üzerindeki Ekonomik ve Sosyal Etkileri. Erişim adresi: <https://oka.ka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/covid-19-salgininin-tr83-bolgesi-uzerindeki-ekonomik-ve-sosyal-etkileri-raporu.pdf>
- OSD (2020). *Otomotiv Sektörü Aylık Değerlendirme Raporu 4 / 2020*, Otomotiv Sanayi Derneği. Erişim adresi: <http://www.osd.org.tr/>
- Özden Yıldırım, M. S. (2021). Pandemi Döneminde Artan Boşanma Sebepleri, İstanbul Kültür Üniversitesi. Erişim adresi: <https://covid19.iku.edu.tr/tr/pandemi-doneminde-artan-bosanmalarin-sebebi-iletisimsizlik>

- Özdemir, A. ve Eser, M. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinin Sosyo-Ekonomik ve Politik Etkileri. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özdamar, K. (1999). Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi-1: SPSS-MINITAB. Kaan Kitabevi.
- Özdamar, K. (2010). Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi 2, Kaan Kitabevi, Eskişehir, 7. s.267-340.
- Özkan, M. ve Dağ, M. (2020). Covid-19 Salgınının Sosyo-ekonomik Etkileri. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Qiu, Y. (2010). Debt crises and debt sustainability in developing countries. A Thesis Submitted for the Degree of Master of Science Wirtschaftsmathematik Models and Method in Quantitative Economics.
- Pekten, A. (2006). “Genel Sağlık Sigortası Sistemi ve Getirdiği Yenilikler”. *Sayıştay Dergisi*, Sayı: 61 s.119-126.
- Sbeity, F. (2022). Neden Küresel Yoksulluk Sona Ermiyor.? Independent Türkçe. Erişim <https://www.indyturk.com/node/561936/d%C3%BCn%C3%BCresel-yoksulluk-sona-ermiyor> (03.12.2022).
- Schneider, E.C., Şah, A., Doty, M, M., vd. (2021). Mirror, Mirros 2021: Reflecting Poorly. Erişim adresi: https://www.commonwealthfund.org/publications/fund-reports/2021/aug/mirror-mirror-2021-reflecting-poorly?utm_source=twitter&utm_medium=social&utm_campaign=Improving+Health+Care+Quality
- Sağlık Bakanlığı (2020a). Pandemi Nedir. Erişim adresi: [https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html#:~:text=Bir%20hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%20veya%20enfeksiyon%20etkeninin,DS%C3%96\)%20taraf%C4%B1ndan%20pandemi%20ilan%20edilmi%C5%9Ftir](https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html#:~:text=Bir%20hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%20veya%20enfeksiyon%20etkeninin,DS%C3%96)%20taraf%C4%B1ndan%20pandemi%20ilan%20edilmi%C5%9Ftir). Erişim tarihi: 16.03.2022).
- Sağlık Bakanlığı (2020b). Covid-19 Genel Bilgiler, Epidemiyoloji ve Tanı. (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2F%2Fcovid19.saglik.gov.tr%2FEklenti%2F39551%2F0%2Fcovid-19rehberigenelbilgileripandemiyolojivetanipdf.pdf&clen=2497803, erişim tarihi: 16.03.2022).
- Sağlık Bakanlığı (2020c). Covid-19 Nedir. Erişim adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>
- Sağlık Bakanlığı. (2020). Pandemi. Erişim adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html>
- Sen, A., (1999), *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press. Introduction.

- Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. s.185-229. John Willy & Sonc Inc: 1996.
- Spinelli, M., Lionetti, F., Pastore, M. ve Fasolo, M. (2020).“ İtalya'da COVID-19 Salgınıyla Karşı Karşıya Kalan Ailelerde Ebeveynlerin Stresi Ve Çocukların Psikolojik Sorunları”. *Psikolojide Sınırlar*, 11, 1713.
- Statista, (2022). Impact of the Coronavirus Pandemic on the Global Economy- Statistics&Facts. Erişim adresi: <https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/#dossierKeyfigures>
- Statista (2021). G20 Ülkelerin Mayıs 2021 İtibariyle COVID-19 Mali Teşvik Paketlerinin GSYH İçindeki Payı Olarak Değeri (%). Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/1107572/covid-19-value-g20-stimulus-packages-share-gdp/>
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2021). Yılı Bütçesi Vatandaşın Bütçe Rehberi. Ankara, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/04/2021_Vatandasin-Butce-Rehberi.pdf.
- Sülün, H. ve Topçu, E. (2020). Kadına Şiddet Araştırması. Erişim adresi: <https://www.twentify.com/tr/blog/kadina-siddet-arastirmasi-2020>
- Szmigiera, M. (2022), Impact of the coronavirus pandemic on the global economy - Statistics & Facts. Erişim adresi: https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/#topicHeader__wrapper
- Şeker, M., Özer, A., Tosun, Z., Korkut, C. ve Doğrul, M. (Ed.). (2020). *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. Türkiye Bilimler Akademisi, (TÜBA).
- Şen, H., Yardımcıoğlu, M., ve Kar, M. (2007). Türkiye’de İç Borçların Gelişimi ve Yönetimi. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/283119909_TURKIYE%27DE_IC_BO_RCLARIN_GELISIMI_VE_YONETIMI
- Tatar, M. (2011). “Sağlık Hizmetlerinin Finansman Modelleri: Sosyal Sağlık Sigortasının Türkiye’deki Gelişimi”. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 1(1). s.103-130.
- Tatlıldil, H. (1992). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz*. Engin Yayınları.
- Tatlıyer, M. (2020). Odak: Koronavirüs Sonrası Dünyada İstihdam ve İşsizlik. SETA. Erişim adresi: https://www.setav.org/odak-koronavirus-sonrasi-dunyada-istihdam-ve-issizlik/#_ftn9
- Tan, C. (2007). *Debt and Conditionality: Multilateral Debt Relief Initiative and Opportunities for Expanding Policy Space*. Penang: Third World Network.

- T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2021). 2001-2021 Yılları Arasında Türkiye’de Asgari Ücretle Çalışan ve Toplam Sigortalı İşçi Sayısı (%). Erişim adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/>
- T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı (2019-2022). Türkiye’de Merkezi Yönetim Dış Borç Stoku (Milyon ABD \$ı). Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri#>
- T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı (2018-2022). 2018-2022 Yılları İçin Türkiye’de Brüt Dış Borç Stoku Döviz Dağılımı (Milyon ABD \$ı). Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri#>
- T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı (2022). Türkiye’de Dış Borçlanmanın Kamu-Özel Sektör ve TCMB Arasındaki Dağılımı. Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri#>
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2020). 2020 Yılı Turist Sayıları, Kullandıkları Ulaşım Türleri ve Giriş Yaptıkları Sınır Kapıları. Erişim adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/81939,3103turizmistatistikleri2020-4pdf.pdf?0>
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2021). 2019-2021 Yılları Arası Türkiye’de Turizm Verileri. Erişim adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri. Erişim adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/GSYH.pdf>
- Tekin, B. (2020). “COVID-19 Pandemisi Döneminde Ülkelerin COVID-19, Sağlık ve Finansal Göstergeler Bağlamında Sınıflandırılması: Hiyerarşik Kümeleme Analizi”. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 336-349. s.347.
- The Commonwealth Fund (2021). 11 Ülkeye Göre Sağlık Sistemi Performans Sıralaması. Erişim adresi: <https://www.commonwealthfund.org/publications/fund-reports/2021/aug/mirror-mirror-2021-reflecting-poorly>
- The World Bank (2018). Pandemi Öncesi Dünya’da En Yüksek Turizm Gelirlerine Sahip On Beş Ülke (Milyar \$). Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/search?q=Fifteen+Countries+with+the+Highest+Tourism+Revenues+in+the+World+%28Billion+USD%29>
- The World Bank (2021). 2021 Yılında Ükelere Göre Borç Durumu (Borç/GSYH Oranı). Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/search?q=debt+of+countries>
- Timm, NH (Ed.). (2002). Uygulamalı Çok Değişkenli Analiz . New York, NY: Springer New York. s.523.
- Ticaret Bakanlığı (2022). *Hazır Giyim Sektörü Raporu*. Erişim adresi: <https://www.ticaret.gov.tr/ihracat/sectorler/sanayi-ve-hizmetler>

- TİSK (2022). *Dünya Ekonomik Durum Ve Beklentileri 2022 Raporu Yönetici Özeti*. Erişim: <https://www.tisk.org.tr/dokuman/dunya-ekonomik-durum-ve-beklentileri-2022-raporu-.pdf> (03.12.2022)
- Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü (2020). *2020 Yıllı Hububat Sektör Raporu*.
- Toprak Ergönen, A., Biçen, E. ve Ersoy, G. (2020). COVID-19 Salgınında Ev İçi Şiddet. *Adli Tıp Bülteni*, 25(özel sayı).
- Tükel, R. (2020). *COVID-19 Pandemi Sürecinde Ruh Sağlığı. Türk Tabipleri Birliği. COVID-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*. İstanbul, 617-628. s.3.
- Türk, A., Ak Bingöl, B. ve Ak, R. (2020). “Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(COVID-19 Special Issue). s.624.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, (TCMB, 2020). Enflasyon Hedefleri. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Fiyat+Istikrari+ve+Enflasyon/Enflasyonun+Hedefleri>
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB, 2020). Para ve Kur Politikası Erişim. adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Para+ve+Kur/Para+ve+Kur+Politikasi+Metinleri/>
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2018-2020). 2018-2020 Yılları Arasında İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı (%). Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+Istatistikleri/Imalat+Sanayi+Kapasite+Kullanım+Orani/>
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2017-2020). 2017-2020 Yılları Arası Bazı Sanayi Kolların Kapasite Kullanım Oranları (%). Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+Istatistikleri/Imalat+Sanayi+Kapasite+Kullanım+Orani/>
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2018-2021). Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının 2018-2021 Yılları Arasında Enflasyon Hedefleri. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Fiyat+Istikrari+ve+Enflasyon/Enflasyonun+Hedefleri>
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2016-2018). Pandemi Öncesi Makro Değişkenler. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+İlgili+Istatistikler/Kisa+Vadeli+Dis+Borc+Istatistikleri/> , <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1623658138156-495ade6f-614d>

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021). Türkiye'nin 2002 – 2021 Yılları Arası Sağlığa Ayrılan Bütçe. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/saglik/>
- Türkiye Eğitim Derneği (2021). 2021 Yılında Salgından Dolayı Türkiye’de Sınıf Düzeylerine Göre Okulların Kapalı Kaldığı Hafta Sayıları. Erişim adresi: <https://tedmem.org/download/turkiyenin-telafi-egitimi-yol-haritasi?wpdmdl=3669&refresh=60b09f43991ae1622187843>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, Eylül 2022). Dış Ticaret Endeksi. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Endeksleri-Eylul-2022-45533>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2022). Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Haziran-2022-45795>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). İş Gücü İstatistikleri. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2020-37484>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). Düzenli İnternet Kullanan Çocukların İnternet Kullanım Amaçları. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuklarda-Bilisim-Teknolojileri-Kullanım-Arastirmasi-2021-41132>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020-2021). İstihdamın Sektörel Dağılımı. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-2021-45645>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). Dış Ticaret İstatistikleri. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Nisan-2021-37416>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). 2021 Yılıının Temmuz Ayında Türkiye’nin Ülkeler(e)den İhracat-İthalat Oranları (%). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Ocak-2022-45536>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020). 2010-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Evlenme ve Boşanma Sayıları. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2020-37211>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020). Türkiye’de 2019 – 2020 Yılları Arası Aylara Göre Boşanma Sayıları. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2020-37211>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2019-2020). Türkiye’de Kadınların Yıllara Göre Mutluluk Oranları. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Life-Satisfaction-Survey-2020-37209>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). Türkiye’de 2011-2021 Yılları GSYH’da Zincirlenmiş Hacim Olarak¹¹ Tarım (2009=100). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-2021-45548#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C3%9Cretim%20y%C3%B6ntemine%20g%C3%B6re%20d%C3%B6rt%20d%C3%B6nem,milyar%2040%20milyon%20TL%20oldu>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020). Türkiye’nin 2020 Yılında Tarımsal İhracat – İthalat Verileri (Milyon dolar). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2022). 2017-2022 Yıllarında Türkiye’nin Buğday (Durum Buğday Dâhil) İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=bu%C4%9Fday>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020). 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye’nin Arpa İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020). 2017-2020 Yılları Arasında Türkiye’nin Mısır İthalat ve İhracat Miktarları (Ton/dolar). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). 2020-2021 Temmuz Ayı Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürünleri Dış Ticareti (%). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Mart-2021-37415#:~:text=Teknoloji%20yo%C4%9Funlu%C4%9Funa%20g%C3%B6re%20d%C4%B1%C5%9F%20ticaret,%253%2C4't%C3%BCr>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). 2021 Yılı Temmuz Ayı Türkiye’de Dış Ticaret İstatistikleri (%). Erişim adresi: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Temmuz-2021-37419#:~:text=%C3%96zel%20ticaret%20sistemine%20g%C3%B6re%20ihracat%2C%202021%20y%C4%B1%C4%B1%20Temmuz%20ay%C4%B1nda%2C%20ihracat,841%20milyon%20\\$%20olarak%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Temmuz-2021-37419#:~:text=%C3%96zel%20ticaret%20sistemine%20g%C3%B6re%20ihracat%2C%202021%20y%C4%B1%C4%B1%20Temmuz%20ay%C4%B1nda%2C%20ihracat,841%20milyon%20$%20olarak%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2021). 2020-2021 Yıllarında Türkiye’de Sektörlere Göre Dış Ticaret. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Ocak-2022-45536>

---

¹¹ Zincirlenmiş Hacim= üretimdeki değişimin daha sağlıklı ölçülebilmesi için enflasyon etkisinin arındırılmasıyla yapılan hesaplama.

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2019). Genel Devlet ve Özel Sektöre Göre Toplam Sağlık Harcamaları (Milyon TL). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Health-Expenditure-Statistics-2019-33659>
- Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Dernekleri Federasyonu (2022). Türkiye Gıda ve İçecek Sektörleri Dış Ticaret Verileri. Erişim adresi: <https://www.tgdf.org.tr/turkiye-gida-ve-icecek-sektorleri-dis-ticaret-verileri-ots/>
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2020a). *Ekonomik Rapor*. s.20
- Türk Tabipleri Birliği (2020). *Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*.
- Türkiye Tabipler Birliği (2020a). Türkiye'nin Covid-19 Pandemisinin Gölgesinde Kalan Sağlığı. Erişim adresi: <https://www.ttb.org.tr>
- Türk Tabipleri Birliği (2020b). *Covid-19 Pandemisi 11. Ay Değerlendirme Raporu*, s.30.
- Türk Tabipleri Birliği (2020c). *Covid-19 Pandemisinin Altıncı Ayında Birinci Basamak ve Karşılaşılan Sorunlar*, s.253-258.
- Türk Tabipler Birliği. (2021). Aşılar Tüm Canlıların Ortak Değeridir. Erişim adresi: https://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/haber_goster.php?Guid=62f27676-5675-11eb-8831-4f6612268b47
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2020). 2018-2020 Yılları Arasında Ülkelerin İşsizlik Oranları (%). Erişim adresi: <https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2021/77ER.pdf>
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2021). Pandemi Döneminde Ülkelerin İşsizlik Oranları (%). Erişim adresi: <https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2021/77ER.pdf>
- TÜRMOB. (2020a). *Korona Salgının Türkiye Ekonomisine Etkisi Değerlendirmeler ve Öneriler Raporu*, s. 61-65-68.
- Twentify (2020). 2020 Yılında Türkiye'de Şiddetin Bölgesel Yoğunluğu. Erişim adresi: <https://www.twentify.com/tr/blog/kadina-siddet-arastirmasi-2020>
- Umut Vakfı (2020). 2020 Yılında Türkiye'de Kadın Cinayetlerinin En Çok İşlendiği 10 İl. Erişim adresi: <http://umut.org.tr/umut-vakfi-2020-yili-kadin-cinayetleri-haritasi/>
- UN (1959). World Economic and Social Survey. Erişim adresi: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-and-social-survey-1959/>

- UNCTAD (2020). Ülkelerin Küresel İmalat Sanayi Üretiminden Aldıkları Pay (%). Erişim adresi: <https://unctad.org/search?keys=Share+of+Countries+in+Global+Manufacturing+Industry+Production+%28%25%29>
- UNDP (2021). Covid-19 Global Gender Response Tracker. Erişim adresi: <file:///C:/Users/2021/Downloads/undp-unwomen-covid19-global-regional-factsheet-2020-en-v4.pdf>
- UNGO (2020). 2020 Yılında En Yüksek ve En Düşük Boşanma Oranlarına Sahip Ülkeler. Erişim adresi: <https://ungo.com.tr/2020/12/ulkelere-gore-bosanma-oranlari/>
- UNICEF (2021). Her Çocuk İçin. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/turkey/bas%C4%B1n-b%C3%BCltenleri/unicef-d%C3%BCnyan%C4%B1n-d%C3%B6rt-bir-yan%C4%B1ndaki-140-milyon-%C3%B6%C4%9Fenci-i%C3%A7in-okulun-ilk-g%C3%BCn%C3%BCn-s%C3%BCresiz>
- UNESCO (2021). One year into COVID-19 education disruption: Where do we stand? Mayıs 2021. Erişim adresi: <https://en.unesco.org/news/one-year-covid-19-education-disruption-where-do-we-stand>
- UNESCO, UNICEF, THE WORLD BANK (2021). Mission: Recovering Education in. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/turkiye/en/media/13371/file>
- UN Women (2020). Kadına Şiddete Son Vermek, Erişim adresi: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures#notes>
- UN WTO (2022). Impact Assessment Of The Covid-19 Outbreak On International Tourism. Erişim adresi: <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>
- Uslu Pooyanı, A. (2021). Pandemiyle Mücadelede Sağlık Bakımı Alanında Karşılaşılan Sorunlara Etik Yaklaşımlar. Erişim adresi: <https://www.hipokratkitabevi.com/doc/291>
- Ünsal, E. (2005). *Uluslararası İktisat*. s.446-531. İmaj Yayınevi. Ankara.
- Ünalınış Duda, H. (2008). Uluslararası Örgütler Bağlamında Global Sağlık Politikaları. (Doctoral dissertation, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s.47.). (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fnek.istanbul.edu.tr%3A4444%2Fekos%2FTEZ%2F44315.pdf&clen=3126214&chunk=true erişim tarihi:16.03.2022).
- Vasiev, M., Bi, K., Denisov, A. ve Bocharnikov, V. (2020). “How COVID-19 Pandemics Influences Chinese Economic Sustainability”. 14(2), 7-22. Erişim

adresi: <https://foresight-journal.hse.ru/data/2020/07/10/1550695564/1-China-Covid-7-22.pdf>

Veripie ve Kredi Yurtlar Genel Müdürlüğü (2016-2021). Lisans, Yüksel Lisans (YL) ve Doktora Öğrencilere TL ve \$ Cinsinden Yıllara Göre Burs ve Kredi Miktarları. Erişim adresi: <https://www.veripie.com.tr/1819/>, <https://kygm.gsb.gov.tr/Sayfalar/3228/3200/Kredi-Burs-Hizmetleri>

Yarız, A. Dünya Gazetesi. (2020). Covid-19 Gölgesinde İstihdam ve İşsizlik. Erişim adresi: <https://www.dunya.com/admib/covid-19-golgesinde-istihdam-ve-issizlik-haberi-482697>

Yenimahalleli Yaşar, G. (2020). COVID-19 Pandemisi Sürecinde Türkiye’de İzlenen Sağlık Politikaları. s. 3. Ankara Üniversitesi.

Yetiz, F. (2021). “COVID-19 Pandemi Sürecinin Türk Bankacılık Sektörü Çalışanlarına ve Müşterilerine Etkileri: Swot Analizi”. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (Özel Sayı 22): 109-117.

Yüceol, N., Kakı, S., ve Çekçi, I. (2022). “COVID-19 Pandemisinin Türkiye’de Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı ve İş-Yaşan Dengesine Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında İncelenmesi”. *Marmara Üniversitesi, Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırma Dergisi*, 6-1. s.45.

Yükseler, Z. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının İstihdam ve Büyümeye Etkisi. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/340511319_KORONAVIRUS_COVID-19_SALGINININ_ISTIHDAAM_VE_BUYUMEYE_ETKISI

Yıldırım, U. (2021). “COVID-19 Pandemisinin Dış Ticaret Üzerine Etkisi: İstatiksel Bir Yaklaşım”. *Fiscaoeconomia*, 5(1), 280-295. s.289.

Wieland, V. (2022). Overview of how major economies have responded to the Covid-19 pandemic. Erişim adresi: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/689450/IPOL_STU\(2022\)689450_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/689450/IPOL_STU(2022)689450_EN.pdf)

World Government Bonds (2022). 5 Yıllık Kredi Temerrüt Swapları. Erişim adresi: <http://www.worldgovernmentbonds.com/sovereign-cds/>

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad, Soyadı: Mevlüd ALTİN

Uyruğu: T.C

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans: Anadolu Üniversitesi / İşletme-İşletmecilik		2012
Önlisans: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Muhasebe		2010
Lise: Necip Ali Nizamettinoğlu Anadolu Lisesi		2007

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Yer	Görev
2012 - 2013	Altın Yapı İnşaat	Muhasebe
2014 - 2015	Oyalı Köyü İlköğretim Okulu	Ücretli Öğretmen
2015	Mali Müşavirlik Ofisi	Mali Müşavirlik Stajı
2016	Mardin İl Sağlık Müdürlüğü	Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni

YABANCI DİL

İngilizce

Kürtçe